

**Romanisering van rurale gemeenschappen in de
*civitas Batavorum***

De casus Tiel-Passewaaij

VRIJE UNIVERSITEIT

ROMANISERING VAN RURALE GEMEENSCHAPPEN
IN DE *CIVITAS BATAVORUM*

De casus Tiel-Passewaaij

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. L.M. Bouter,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der Letteren
op woensdag 23 september 2009 om 10.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Stijn Heeren

geboren te Goirle

promotor: prof.dr. N.G.A.M. Roymans
copromotor: dr. A.M.J. Derks

Colofon

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Nederlandse Archeologische Rapporten 36

Romanisering van rurale gemeenschappen in de *civitas Batavorum*
De casus Tiel-Passewaaij
Auteur: Stijn Heeren

Illustraties: Stijn Heeren, tenzij anders vermeld
Omslag en opmaak: Bert Brouwenstijn, ACVU

Druk: Studio Imago, Amersfoort

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2009
Vrije Universiteit, Amsterdam

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

vrije Universiteit amsterdam

ISBN/EAN: 978 90 5799 138-7

Inhoud

Voorwoord	XI
1 Inleiding	1
1.1 Algemeen	1
1.1.1 Algemeen thema en doel van het onderzoek	1
1.1.2 Geografische en chronologische inkadering	1
1.1.3 Opbouw van de studie	2
1.2 Romanisering: <i>clumsy tool</i> of onmisbaar concept?	3
1.2.1 Het gebruik van de term romanisering in vogelvlucht	3
1.2.2 Belangrijke onderwerpen van het romaniseringsdebat	6
1.2.3 Alternatieven voor romanisering	12
1.2.4 Naar een hernieuwde invulling	14
1.3 Lokale gemeenschappen	16
1.4 Geschiedenis van de archeologie van rurale nederzettingen	17
1.4.1 De eerste visies op het Bataafse verleden	18
1.4.2 Het begin van het gravende onderzoek: op zoek naar de 'Bataafse hut' (1904-1960)	19
1.4.3 De ontdekking van de huisvormen in het rivierengebied (1960-1985)	21
1.4.4 De karakterisering van het rurale landschap (1985-heden)	23
2 Het archeologisch onderzoek	27
2.1 Geschiedenis van het onderzoek	27
2.2 Vraagstellingen en opgravingsstrategie	33
2.2.1 Vragen met betrekking tot het grafveld	33
2.2.2 Vragen met betrekking tot het Tielse onderzoek in het algemeen	34
2.2.3 Vragen met betrekking tot de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg	35
3 Structuur en ontwikkeling van de bewoning	37
3.1 Inleiding	37
3.2 Methoden van datering en fasering	38
3.2.1 ¹⁴ C-dateringen	38
3.2.2 Stratigrafie	39
3.2.3 Vondstmateriaal	39
3.2.4 Oversnijdingen	43
3.2.5 Oriëntatie	43
3.2.6 'Nearest neighbour'	44
3.2.7 Ontwikkelingen in de architectuur van woonstalhuizen	45
3.2.8 Associatie	48
3.3 De fasering	49
3.3.1 Perioden I, II en III	49
3.3.2 Fase 1 (ca. 150-80 v.Chr.)	50
3.3.3 Fase 2 (ca. 60 v.Chr.-50 n.Chr.)	52
3.3.4 Fase 3 (ca. 40-150 n.Chr.)	56
3.3.5 Fase 4 (ca. 150-220 n.Chr.)	63
3.3.6 Fase 5 en 6 (ca. 210-270 n.Chr.)	68
3.3.7 Fase 7 en 8 (ca. 270-450 n.Chr.)	71
3.4 Overige vindplaatsen in de microregio	74
3.4.1 Nederzetting Hogeweg/Zennewijnenseweg	74
3.4.2 Grafveld Kruisstraat	75
3.4.3 Nederzetting Uiterwaard	78

4 Een demografische reconstructie van de lokale gemeenschap	81
4.1 Leeftijds- en geslachtsverdeling van de gehele populatie	81
4.2 Leeftijds- en geslachtsverdeling per fase.....	83
4.3 De omvang van de grafveldpopulatie.....	85
4.4 De omvang van de nederzettingpopulatie.....	90
4.5 Conclusies aangaande de grootte van de lokale bevolking.....	91
5 Sociale, culturele en economische interpretaties van materiële cultuur	95
5.1 Vraagstelling, selectie en methode.....	95
5.2 Vondstcategorieën en hun interpretatie.....	97
5.2.1 Handgevormd versuud gedraaid aardewerk	97
5.2.2 Serviezen van aardewerk en glas.....	106
5.2.3 Keramische objecten.....	112
5.2.4 IJzeren werktuigen.....	118
5.2.5 Militaria en paardentuig.....	120
5.2.6 Bronzen zegeldoosjes en gewichten	126
5.2.7 Sleutels en slotonderdelen	128
5.2.8 Godenbeeldjes.....	131
5.2.9 Toiletgerei.....	134
5.2.10 Munten	139
5.2.11 Vingerringen	141
5.2.12 Haarnaalden.....	141
5.2.13 Armbanden.....	143
5.2.14 <i>Fibulae</i>	147
5.2.15 Huisplattegronden.....	153
5.3 Materiële cultuur, eigen identiteit en contacten met de Romeinse wereld.....	162
5.3.1 Zelfvoorziening versus productie voor de markt	162
5.3.2 Verspreidingsmechanismen.....	162
5.3.3 Verschillen grafveld-nederzetting: de aard van het grafritueel.....	164
5.3.4 Materiële cultuur en romanisering.....	165
6 De agrarische productie	167
6.1 Inleiding en vraagstellingen	167
6.2 Veestalling en archeozoölogie.....	168
6.2.1 Woonstalhuizen.....	169
6.2.2 Archeozoölogie: de samenstelling van de veestapel door de tijd heen	171
6.2.3 Bijgebouwen met stalfunctie.....	172
6.2.4 Conclusies aangaande de veehouderij	173
6.3 Graanschuren en archeobotanie.....	176
6.3.1 Bijgebouwen als graanopslag.....	176
6.3.2 Verkoold graan uit de paalkuilen van bijgebouw 47.....	179
6.3.3 Een rekenmodel voor graanproductie, eigen behoefte en surplus.....	180
6.4 Het natuurlijke landschap rondom de nederzettingen	183
6.5 Een consumptieperspectief.....	184
6.6 Rurale surplusproductie en markten.....	185
6.7 Synthese van de lokale en provinciale economie	187
6.7.1 Ontwikkelingen in de lokale economie	187
6.7.2 De economie op lokaal en provinciaal niveau.....	190
7 Een intra- en interregionale vergelijking van rurale vindplaatsen	193
7.1 Inleiding.....	193
7.2 Tiel-Passewaaij vergeleken met andere rurale vindplaatsen in het Bataafse gebied.....	193
7.2.1 Wijk bij Duurstede-De Horden en De Geer	193
7.2.2 Oss-Ussen.....	198

7.2.3	Zaltbommel-De Wildeman	201
7.2.4	Druten-Klepperhei	203
7.2.5	Tiel-Medel vindplaats 6 en Geldermalsen (Est)-Rijs en Ooyen	205
7.2.6	Nijmegen-Hatert	208
7.2.7	Zoelen-Mauriksestraat, Zoelen-Scharenburg en Geldermalsen-Middengebied	211
7.2.8	Oosterhout-Van Boetzelaerstraat en Geldermalsen-Hondsgemet	213
7.2.9	Utrecht-Hogeweide en Tiel-Medel vindplaats 6	214
7.3	Tiel-Passewaaij vergeleken met vindplaatsen in aangrenzende regio's	216
7.3.1	Rijswijk-De Bult	216
7.3.2	Midden-Delfland	218
7.3.3	Vorst-Tönisvorst	219
7.4	Relaties tussen rurale gemeenschappen en centrale plaatsen	221
7.5	Vooruitblik	223

8 Sociale, culturele en economische aspecten

	van de Bataafse rurale bewoning	225
8.1	Huis- en nederzettingvormen	225
8.2	De structuur van lokale gemeenschappen	227
8.3	Chronologie van bewoning in het rivierengebied	228
8.3.1	Aanvang van de bewoning	228
8.3.2	Het einde van de bewoning in de 3e eeuw	229
8.3.3	Opnieuw bewoning in de laat-Romeinse tijd	230
8.4	Het grafritueel	231
8.4.1	De Late IJzertijd en eerste decennia van de Romeinse tijd	231
8.4.2	De 1e eeuw n.Chr. en midden-Romeinse tijd	232
8.4.3	De laat-Romeinse tijd	235
8.5	Zelfvoorziening versus een geïntegreerde economie	236
8.5.1	De relatie tussen nederzettingvormen en de aard van de rurale economie	236
8.5.2	Handgevormd aardewerk als indicator voor zelfvoorziening	236
8.5.3	Spiekers, <i>horrea</i> en stallen	237
8.5.4	Verkavelingsgreppels	238
8.5.5	De schaal van de rurale surplusproductie	240
8.6	Greppelsystemen, Romeinse belastingen en landbezit	241
8.6.1	Romeinse overheidsfinanciën	241
8.6.2	Centuriatie en andere vormen van landverkaveling	242
8.6.3	Greppelsystemen in het rivierengebied	243
8.6.4	Lokaal initiatief of door de Romeinse overheid opgelegd?	246
8.6.5	Historische inkadering	247
8.6.6	Conclusie grondbezit en belastingen	249
8.7	Sociale aspecten van Bataafse rurale gemeenschappen	250
8.7.1	<i>Military families</i>	250
8.7.2	<i>Gender</i> : de absentie van vrouwen in (historische) bronnen	251
8.8	Materiële cultuur en romanisering	252
8.8.1	Veteranen	252
8.8.2	Lezen, schrijven en rekenen	253
8.8.3	Lichaamsverzorging	253
8.8.4	Kleding en sieraden	253
8.8.5	Eten en drinken	254
8.8.6	Conclusie materiële cultuur	256

9 Een specifiek romaniseringstraject: Bataafse manieren van Romeins zijn

9.1	Een herformulering van romanisering als concept	257
9.2	De chronologie van romanisering in het Bataafse gebied	258
9.2.1	(Dis-)continuïteit vanuit de Late-IJzertijd: de situatie van ca. 60 tot 15 v.Chr.	258

9.2.2	De periode van keizer Augustus tot in de vroeg-Claudische tijd (ca. 19/16 v.Chr. tot 40/50 n.Chr.)	258
9.2.3	De Claudisch-Neroonse en vroeg-Flavische periode (ca. 40-90 n.Chr.).....	259
9.2.4	De laat-Flavische periode en adoptiefkeizers (ca. 90-150 n.Chr.).....	260
9.2.5	Vanaf de vroege 2e eeuw: politieke, sociale en economische integratie	262
9.3	Bataafse manieren van Romeins zijn	263
Afkortingen		265
Literatuur		267
Samenvatting		287
Summary		297
Bijlagen		
Bijlage I	Tabellen sporen en structuren	309
Bijlage II	Reconstructietekeningen	317
Bijlage III	Tabellen materiële cultuur	321

Voorwoord

Deze publicatie is het resultaat van mijn promotieonderzoek dat onderdeel uitmaakt van het onderzoeksprogramma *Rurale gemeenschappen in de civitas Batavorum en hun integratie in het Romeinse rijk*. Dit programma is gefinancierd door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en maakt deel uit van het onderzoekszwaartepunt De Oogst van Malta. Het onderzoek werd uitgevoerd aan het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit (ACVU), onderdeel van de Faculteit der Letteren, die ook een deel financierde. Het boek is gedrukt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (voorheen RACM). Ik ben deze organisaties zeer erkentelijk voor hun ondersteuning.

Allereerst wil ik mijn promotor en begeleider Prof. Dr. Nico Roymans danken. Dankzij zijn vertrouwen kon ik enerzijds extern aan de primaire verwerking van de opgravingsgegevens werken, terwijl hij anderzijds ook beschikbaar was voor intensieve begeleiding op het moment dat de diverse publicaties vervaardigd werden. Ook copromotor Ton Derks heeft met veel advies bijgedragen aan dit resultaat. Hun beider kennis en ervaring hebben mij voor menige fout behoed.

Daarnaast zijn de collega's van het ACVU belangrijk geweest voor het realiseren van dit proefschrift. Wouter Vos en Maaïke Groot maakten deel uit van het Oogst van Malta-projectteam aan de VU en hen dank ik voor de goede samenwerking en uitwisseling van ideeën. Joris Aarts, Maaïke Groot, Johan Nicolay, Stijn Oonk en Ivo Vossen droegen bij aan de analyse van gegevens, die onder meer voor deze dissertatie zijn gebruikt. Henk Hiddink en Jeremia Pelgrom hebben meegedacht over enkele thema's die ik bestudeerde. Diederick Habermehl, Laura Crowley en Karen Jeneson dank ik voor de gezelligheid en goede sfeer op de kamer.

Ook mijn collega's van de Hendrik Brunsting Stichting (ACVU-HBS) hadden een belangrijk aandeel in de basis-uitwerking van Tiel-Passewaaij, die deels in deze studie is verwerkt: Steffen Baetsen, Robert van den Bos, Gerard Boreel, Maaïke Groot, Julie Van Kerckhove, Mark Komen, Mikko Kriek, Jan van Renswoude, Robert Sep, Miel Schurmans en Ilse Schuuring. Ik dank ook de vele veldmedewerkers van de HBS, die natuurlijk de gegevens in het veld verzameld hebben: de basis voor welke studie dan ook. Tenslotte dank ik Erik Verhelst, voor de veldleiding en vele objectdeterminaties, maar ook voor zijn manier van projectvoering, die mij motiveerde tot het uiterste te gaan tot de klus geklaard was.

Collega's van buiten de Vrije Universiteit hebben eveneens bijgedragen aan het onderzoek rondom Tiel-Passewaaij: Laura Kooistra (BIAX) en Ank Fokma (Amsterdams Archeologisch Centrum, AAC) analyseerden botanische macroresten. Sophia van Lith (AAC) bestudeerde het glazen vaatwerk. Louis Swinkels (Provinciaal Depot Bodemvondsten Gelderland/Museum het Valkhof) en Peter van den Broeke (Bureau Archeologie en Monumenten, gemeente Nijmegen, BAMN) maakten collecties voor vergelijkend onderzoek toegankelijk. George Maat (Leids Universitair Medisch Centrum, LUMC) hielp bij de rapportage van de menselijke crematieresten. Laurant Toorians publiceerde het wij-altaar van Passewaaij-Zennewijnen. Annette Koenders was het vaste aanspreekpunt bij de Gemeente Tiel. Anouk Veldman (ADC Archeoprojecten), Jort Maas (Hollandia Archeologen), Richard Jansen (Universiteit Leiden) en Harry van Enckevort (BAMN) gaven inzage in ongepubliceerde gegevens. Met Wim de Clercq (Universiteit Gent, België) en Julia Chorus (Radboud Universiteit Nijmegen) wisselde ik onderzoeksgegevens uit, wat waardevolle inzichten opleverde, net als de brede discussies over Romeins Nederland met Jasper de Bruin (Universiteit Leiden) en Joep Hendriks (BAMN).

Ik dank de Beoefenaren Archeologie Tiel en Omstreken (BATO) voor het opstarten van het archeologisch onderzoek te Passewaaij, maar ook voor steun bij de opgraving en uitwerking. Met name Guus Taconis, Willem Spekking, Thijs en Dirk Oomen, Jaap Aafjes en Ton Zondag wil ik hier noemen.

Voor de totstandkoming van dit boek waren de bijdragen van Bert Brouwenstijn (opmaak, bewerking illustraties), Jaap Fokkema (bewerking illustraties) en Maaïke Groot (correctie Engelse samenvatting) (allen ACVU) onmisbaar.

Als laatste genoemd maar heel belangrijk, mijn familie. Petra en Jaco: jullie zijn mijn alles, zonder jullie zou ik nooit zo ver zijn gekomen. Mijn ouders: dank voor jullie jarenlange steun en het stimuleren van mijn interesse in de 'klassieken'.

1 Inleiding

1.1 Algemeen

1.1.1 Algemeen thema en doel van het onderzoek

Het doel van deze studie is door middel van archeologische bronnen inzicht te verwerven in de wijze waarop rurale gemeenschappen in het rivierengebied geïntegreerd raakten in het Romeinse rijk.

Al vrij snel nadat de eerste legerafdelingen van Rome zich permanent vestigden in onze streken (ca. 15 v.Chr.), zijn er veranderingen waar te nemen in de lokale gemeenschappen van het rivierengebied. Door de structuur en organisatie van de plattelandsnederzettingen en –begraafplaatsen alsmede hun materiële cultuur te bestuderen in een zo gedetailleerd mogelijk chronologisch kader, moet worden vastgesteld welke veranderingen in de lokale gemeenschappen optraden en wanneer dat gebeurde. Op deze wijze wordt in beeld gebracht hoe de lokale groepen veranderden van vrijwel zelfvoorzienende gemeenschappen, functionerend in een weinig ontwikkeld nederzettingssysteem, in afhankelijke, voor de markt producerende gemeenschappen die relaties onderhielden met urbane en militaire nederzettingen. De uiteenlopende veranderingsprocessen op het gebied van (materiële) cultuur, sociale relaties, identiteiten maar ook productie en handel, die op gang kwamen door de komst van de Romeinse legers naar het huidige Nederland, worden vaak samengevat onder de term romanisering, die in deze studie een belangrijke rol zal spelen.

Het belangrijkste bronnenmateriaal van deze studie wordt gevormd door de resultaten van het archeologisch veldonderzoek te Tiel-Passewaaij. Doordat een ensemble van een begraafplaats en twee nederzettingen nagenoeg volledig kon worden opgegraven, met bovendien een uitstekende conservering van vondsten en sporen, is een historische beeldvorming van hoge kwaliteit mogelijk. Daarnaast zijn er andere opgravingen die op kleinere schaal of op specifieke onderdelen dezelfde kwaliteitsvolle informatie hebben opgeleverd. Deze onderzoeken zullen worden gebruikt om het beeld van Tiel-Passewaaij te ondersteunen danwel aan te vullen of te nuanceren. Het archeologische onderzoek te Tiel-Passewaaij moge dan speciaal zijn, de bestudeerde gemeenschap was eerder doorsnee. Er is geen enkele aanwijzing dat de agrarische gemeenschap van Tiel-Passewaaij op hoofdpunten verschilde van de vele andere plattelandsgemeenschappen in het Bataafse bestuursdistrict. De *case study* van Tiel-Passewaaij wordt dan ook representatief geacht voor de plattelandsbewolking van de grotere regio.

1.1.2 Geografische en chronologische inkadering

Chronologisch en geografisch is deze studie beperkt tot de Romeinse tijd in de Bataafse *civitas*. De begrenzing van dit bestuursdistrict is niet geheel duidelijk; alleen de noordgrens, de rivier de Rijn, kan met zekerheid worden benoemd.¹ De formele grens aan de oostzijde zal ergens tussen Nijmegen, hoofdstad der Bataven, en Xanten gezocht moeten worden. Aangezien uit de streek tussen de Nederlands/Duitse grens en Xanten nauwelijks rurale nederzettingen bekend zijn, wordt in deze studie om pragmatische redenen de huidige landsgrens gehanteerd. Ook de westgrens van het Bataafse bestuursdistrict is niet bekend. Hier is gekozen voor de arbitraire lijn Woerden-Gorinchem, wat feitelijk een middelloodlijn is op het traject Nijmegen en Voorburg, hoofdstad van de *civitas* der Cananefaten.² De zuidgrens is evengoed problematisch. Omdat de Maas een formidabele geografische barrière vormt, wordt die wel eens als zuidgrens gezien. Dit zou echter een gebied opleveren dat veel kleiner is dan andere

1 Bogaers 1972.

2 Cf. Bloemers 1978; Nicolay 2007a.

civitates. Hanteren we echter een middelloodlijn op het traject Nijmegen-Tongeren, hoofdstad van de *civitas* der Tungri, dan wordt ook het zandgebied van Zuidoost-Nederland meegenomen, terwijl dit in veel opzichten afwijkt van het Bataafse kerngebied. De waarheid ligt waarschijnlijk in het midden. Als praktische oplossing stelt Vossen een lijn tussen Cuijk en 's-Hertogenbosch voor.³ In veel gevallen wordt de aanduiding 'rivierengebied' als synoniem voor het Bataafse gebied gebruikt, dus als verzamelnaam voor de Overbetuwe, Nederbetuwe alsmede de aansluitende zandgronden van de Maaskant. Het westelijk rivierengebied in de *civitas* van de Cananefaten wordt in deze studie ook wel aangeduid als kustgebied.

De Romeinse tijd als chronologische begrenzing wordt hier eveneens ruim genomen. Hoewel tijdens de veldtochten van Julius Caesar in de jaren 50 voor onze jaartelling al Romeinse legers door onze streken zijn getrokken, hebben die veldtochten niet tot blijvende veranderingen geleid, of althans niet zover wij dat archeologisch kunnen vaststellen. De echte veranderingen lijken pas te beginnen na de eerste permanente vestiging van Romeinse legereenheden, tussen 19 en 16 v.Chr.⁴ op de stuwwal nabij Nijmegen. Dit punt wordt als begin van de Romeinse tijd in Nederland gezien. Om echter te kunnen bestuderen welke veranderingen vanaf die tijd plaatsvonden op het platteland, moet de tijd daarvóór ook worden meegenomen in de studie; men moet immers een 'nul-situatie' kennen om veranderingen te herkennen. De oudste sporen van de plaatsvast nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg dateren tussen ca. 75 en 25 v.Chr. en daarmee is ook een begindatering voor deze studie gegeven ('omstreeks 50 v.Chr.'). De sporen van de beide nederzettingen te Tiel-Passewaaij lopen door tot in de laat-Romeinse tijd: de sporen van bewoning zijn tot ca. 350 n.Chr. te dateren, terwijl enkele losse vondsten uit de tijd tot ca. 450 n.Chr. kunnen dateren. Hoewel het totale chronologische kader van deze studie zich aldus uitstrekt tot in de laat-Romeinse tijd, zal het theoretisch kader aangaande romanisering zich voornamelijk tot de vroeg- en midden-Romeinse periode beperken, omdat er in de laat-Romeinse tijd vooral sprake is van desintegratie.

1.1.3 Opbouw van de studie

Nadat in de resterende paragrafen van dit eerste hoofdstuk het theoretische kader (romanisering) en het onderzoeksthema (de archeologie van rurale nederzettingen) aan de orde zijn gesteld, worden in hoofdstuk twee de verschillende vindplaatsen van Tiel-Passewaaij geïntroduceerd. Naast een beknopte geschiedenis van de opgravingen komen daarbij ook de opgravingsstrategie en de gehanteerde vraagstellingen ter sprake. Deze onderwerpen zijn relevant omdat zij een grote invloed hebben op de resultaten van het veldwerk en de bruikbaarheid ervan voor verdere analyse.

De hoofdstukken 3, 4 en 5 vormen de ruggengraat van deze studie. Het derde hoofdstuk omvat de analyse van de ruimtelijke en chronologische ontwikkeling van de bewoning te Tiel-Passewaaij. Van de prehistorie tot de laat-Romeinse tijd wordt in dat hoofdstuk beschreven welke sporen en structuren gelijktijdig bestaan kunnen hebben en op welke informatie dat gebaseerd is. Vondsten spelen in dat hoofdstuk wel een rol als dateringsmiddel, maar komen vooral in hoofdstuk 5 ter sprake, waar de culturele en sociale interpretatie van vondstmateriaal centraal staat. Hoofdstuk 4 bespreekt de demografie, waarbij de omvang van de lokale gemeenschap door middel van twee benaderingen wordt gereconstrueerd. In deze hoofdstukken worden alle relevante gegevens van de opgravingen gepresenteerd en alle volgende hoofdstukken grijpen op die gegevens terug. Hoofdstuk 6 stelt de economie van rurale gemeenschappen centraal, waarbij gebruik wordt gemaakt van de eerder gepresenteerde gegevens. De hoofdstukken 2 tot en met 6 beschrijven aldus de casus Tiel-Pas-

3 Vossen 2003, noot 5.

4 Kemmers 2006.

sewaaij. Hoofdstuk 7 omvat een inter- en intraregionale vergelijking, waarin Tiel-Passewaaij op specifieke onderdelen vergeleken wordt met andere opgravingen, vooral binnen het Bataafse gebied maar incidenteel ook daarbuiten. In dat hoofdstuk wordt onderbouwd op welke punten Tiel-Passewaaij representatief is voor rurale gemeenschappen in het rivierengebied in het algemeen en op welke punten het beeld aanmerkelijk diverser is. Hoofdstuk 8 bevat een discussie en interpretatie van de belangrijkste kenmerken en factoren die het verloop van het Bataafse romaniseringstraject bepaald hebben. In hoofdstuk 9 worden tenslotte de belangrijkste resultaten samengebracht.

1.2 Romanisering: *clumsy tool of onmisbaar concept?*

Het concept romanisering wordt al langer dan een eeuw in de provinciaal-Romeinse archeologie gehanteerd maar is ook zwaar bekritiseerd. Met name enkele Britse en Amerikaanse archeologen hebben het gebruik van dit begrip geheel afgewezen.⁵ Toch kon er geen goed alternatief geboden worden, waardoor de behoefte aan een term als romanisering bleef bestaan. De relevantie van de term is dus onveranderd groot, wat niet wegneemt dat het concept opnieuw moet worden gedefinieerd om aan de belangrijkste kritieken tegemoet te komen. Doel van deze paragraaf is daarom de achtergronden van het begrip romanisering te schetsen en van daaruit tot een vernieuwde, werkbare definitie te komen. De bespreking van het gebruik van de term romanisering valt uiteen in vier onderdelen. De eerste subparagraaf schetst de geschiedenis van het begrip, van het vroegste gebruik via de diverse koerswijzigingen in het debat tot aan de recente kritieken, die voornamelijk uit postkoloniale hoek komen. Het tweede deel gaat over de inhoud van de belangrijkste kritiekpunten, terwijl de derde subparagraaf enkele alternatieven bespreekt en ingaat op de lacune die door het Britse taboe is ontstaan. In de vierde subparagraaf wordt tenslotte een nieuwe definitie geboden zoals die in deze studie gehanteerd zal worden.

1.2.1 Het gebruik van de term romanisering in vogelvlucht

Het vroegste gebruik

Theodor Mommsen, een sleutelfiguur in de archeologie van de late 19e- en vroege 20e eeuw, stelde de geschreven bronnen centraal in zijn studies van de Romeinse provincies en verrijkte het historische verhaal met epigrafie, numismatiek en (kunsthistorische) archeologie.⁶ Zijn methodologie, bekend geworden onder de naam (*Germanische*) *Altertumskunde*, is lange tijd de norm geweest in historische studies van Romeinse provincies. Vanwege de aard van het bronnenmateriaal werd vooral de Romeinse elite bestudeerd en dit leidde, reeds vanaf het begin van de (academische) archeologie, tot een scherp onderscheid tussen Romeins versus inheems en militair versus civiel. Met 'de Romeinen' werden Italische gezagsdragers of legerofficieren bedoeld, aan wie alle Romeinse cultuuruitingen werden toegeschreven. Romanisering werd vooral beschreven in termen van de aanleg van wegen en steden, het invoeren van Romeinse godheden en de introductie van wijnbouw. De lokale bevolking kwam (na de verovering) niet of nauwelijks ter sprake en impliciet werd aangenomen dat zij de 'romanisering' ondergingen zonder daar een actieve rol in te hebben.⁷ Tegen deze achtergrond moet Haverfield's essay *The Romanization of Roman Britain*⁸ begrepen worden. Haverfield poneerde de stelling dat Romeinen en 'inheems' wel degelijk interactie kenden en dat door deze contacten ook kennis over Romeinse gewoonten en materiële cultuur werd overgedragen. Deze accentverschuiving in het onderzoek was vooral te danken aan het feit dat Haverfield veel meer archeologische kennis had dan Mommsen, bij wie archeologie altijd maar een ondergeschikte rol had gespeeld en zich beperkte

5 Woolf 2001, 5 noemt het romaniseringparadigma 'so clumsy a tool of social analysis'; Hingley (1996) beschreef the rise, decline, and fall of the theory of Romanisation. Zie verder onder andere Webster & Cooper 1996; Mattingly 1997a; Wells 1999; Webster 2001.

6 Freeman 1997, 36.

7 Mommsen 1885, 71-106; cf. Freeman 1997, 36-37.

8 Haverfield 1905. De titel stamt van een lezing in 1905 (publicatie van de uitgesproken tekst als *Handelingen van de British Academy in 1905 en als losse uitgave in 1906*), maar werd in substantieel uitgebreidere vorm als monografie gepubliceerd (Haverfield 1912), gevolgd door enkele herdrukken (1915, 1923).

tot sculptuur en architectuur. Vondsten van Romeinse mobilia op bijvoorbeeld het Britse platteland konden aldus in een inheemse, maar geromaniseerde omgeving begrepen worden.⁹

Het vroege romaniseringsbegrip was diep geworteld in een koloniaal discours. In de vroege 20e eeuw hadden veel Europese mogendheden kolonies in andere werelddelen. Over het algemeen was er een sterk koloniaal zedingsgevoel; men dacht beschaving en Westerse vooruitgang te brengen aan een onderontwikkeld deel van de wereld. Vanuit deze achtergrond dachten Mommsen en Haverfield dat ook de Romeinen een dergelijke beschavingsmissie nastreefden.¹⁰

Continuering en 'nieuwe orthodoxie'

Bovenstaande visie op het begrip romanisering, die we 'naïef-realistisch' kunnen noemen, bleef zonder al te veel aanpassingen bestaan tot in de jaren '70 van de 20e eeuw. De wereldpolitiek was ondertussen wel revolutionair veranderd. Hoewel de politieke dekolonisatie in de jaren '70 reeds grotendeels voltooid was, werkte dit nog niet door in Romeinse historische studies. Acculturatie-theorieën, zelf een product van de kolonisatie uit de jaren '30, werden in de jaren '70 gebruikt om het concept romanisering te vernieuwen en er een antropologisch geïnspireerde theoretische basis voor te verschaffen. Romanisering werd gezien als het contact tussen een dominante en een minder ontwikkelde cultuur, waarbij de minder ontwikkelde zijde automatisch culturele elementen van de dominante partij overnam. Methodologisch gezien werd romanisering een lijstje van mogelijke culturele kenmerken, waarbij het niveau van romanisering werd afgemeten aan het aantal culturele kenmerken dat de afhankelijke cultuur had overgenomen.¹¹

Rond 1990 werden diverse studies gepubliceerd die een diepgaande invloed op het begrip romanisering hebben gehad.¹² De invloedrijkste ervan is Martin Millett's *The Romanization of Britain. An essay in archaeological interpretation*.¹³ De belangrijkste verdienste van Millett's werk is dat er een mechanisme werd voorgesteld hoe romanisering in zijn werk gegaan zou zijn. Haverfield's romanisering was een aanname: het 'gebeurde' gewoon zonder dat er omschreven werd hoe dat precies in zijn werk ging. Millett formuleerde de these dat *aemulatio*, het overnemen en aanpassen (*adoption and adaption*) van Romeinse gebruiken en materiële cultuur door de inheemse elite, het centrale proces was dat romanisering van de inheemse bevolking in de hand werkte. Hij benoemde ook de motivatie van de inheemse elite om de Romeinse cultuur te omarmen. De traditionele machtsbasis van inheemse elite in de Late IJzertijd was militaire macht door de formatie van een *Gefolgschaft*, die door giften en het delen in macht en aanzien aan de leiders gebonden was. Na de Romeinse verovering kwam de macht van de inheemse elite uiteraard in gevaar: enerzijds was daar de militaire oppermacht van Rome's legers, maar anderzijds werd ook het dragen van wapens door burgers verboden (de *lex Iulia*). Aangezien de traditionele elite daarin haar status uitdrukte, zocht zij naar manieren om haar positie te behouden en vond deze door zich met Rome te vereenzelvigen en contacten te zoeken met Romeinse machthebbers. Op deze manier fungeerde zij als contactpersoon tussen de nieuwe machthebbers en de rest van de bevolking, waardoor zij tenminste een deel van hun macht kon behouden. Het overnemen van Romeinse gebruiken en materiële cultuur maakte ook deel uit van deze strategie van de inheemse elite, zij het dat deze selectief werden overgenomen en aangepast naar de lokale voorstellingswereld. Na verloop van tijd werd de Romeinse (materiële) cultuur doorgegeven aan lager geplaatste personen en bereikte zo ook de lagere echelons van de maatschappij.¹⁴

Millett's *Essay* kreeg veel kritiek, maar de centrale stelling dat romanisering een strategie van inheemse elites was en dus niet langer als Romeinse overheidspolitiek gezien moest worden, bleek invloedrijk. Reeds enkele jaren later werd de combinatie van Millett's uitwerking en Haverfield's oude werk een *new orthodoxy* van romanisering genoemd.¹⁵

9 Haverfield 1912; cf. Freeman 1997, 37-45.

10 Cf. Freeman 1997, 30, 40-42.

11 Slofstra 1983.

12 Blagg & Millett 1990; Millett 1990a; Wood & Queiroga 1992.

13 Millett 1990a.

14 Dit punt is een aanvulling op het Essay, gepubliceerd als los artikel: Millett 1990b.

15 Hanson 1997, 67; Grahame 1998, 1; cf. Hingley 2005, 40-42.

Post-koloniale kritiek

Ondanks het bestempelen van Millett's nieuwe invulling van romanisering tot 'nieuwe orthodoxie' was de kritiek erop niet van de lucht. In de volgende paragraaf worden de belangrijkste van die kritiekpunten weergegeven. Op de achtergrond van vrijwel alle kritiekpunten is post-koloniale theorie aanwezig. Deze stroming, die in de Romeinse archeologie in de jaren '90 van de 20e eeuw sterk is ontwikkeld, is niet simpelweg een anti-koloniale beweging. Het doel van post-koloniaal georiënteerde studies is om een 'nieuwe' of 'andere' geschiedenis te schrijven waarin het Westerse discours van dominantie wordt vermeden.¹⁶

Een belangrijke inspiratiebron voor de post-koloniale beweging is Edward Said's monumentale werk *Orientalism*.¹⁷ In dat werk argumenteert Said dat het westerse discours over de Oriënt een structureel verschil tussen de westerse wereld en de Oriënt veronderstelt, via welke de westerse wereld de Oriënt controleert. Dit verschil wordt gecreëerd door de oriëntaalse wereld in de vorm van stereotypen neer te zetten. Zo worden Arabische moslims in de Amerikaanse populaire cultuur vrijwel altijd neergezet als oliesjeik of terrorist. In deze simplistische en stereotype beeldvorming wordt de Oriënt gebruikt als oppositie om de eigen westerse cultuur als superieur te omschrijven.¹⁸ Post-koloniale wetenschappers hebben naar aanleiding van Said's studie gerealiseerd dat alle westerse beelden van andere volken, en inderdaad de methodologie van de westerse wetenschap zelf, koloniaal van karakter zijn. Lange tijd werd ook het westerse imperialisme uitsluitend via westerse bronnen bestudeerd, waardoor alleen het verhaal van de overwinnaars werd verteld. De visie van de onderworpen volken werd geheel buiten beschouwing gelaten.¹⁹

Wanneer we de lessen van Said's Oriëntalisme betrekken op Romeinse geschiedenis, kan een vergelijkbare koloniale invloed op de beeldvorming herkend worden. Omdat we alleen geschriften van de Romeinse politieke en militaire elite kennen, is haar koloniale visie dominant in alle studies die de geschreven bronnen als bewijsmateriaal hanteren.²⁰ Dit essentiële punt is lange tijd niet door historici en archeologen herkend. Erger nog, doordat de bronnen door de wetenschappers werden overgenomen en als 'ware' kennis gepresenteerd, is het Romeinse koloniale discours gecontinueerd en versterkt.²¹

Post-koloniale wetenschappers willen een 'nieuwe' of 'andere' geschiedenis schrijven, waarbij niet-Westerse volken en gemeenschappen op een andere, niet-negatieve manier worden bestudeerd. Door het dominante koloniale discours te deconstrueren, moet ook de Westerse beeldvorming uit het centrum van de aandacht worden gehaald.²² Een van de instrumenten die door post-koloniale wetenschappers worden gehanteerd is de discours-analyse. Door de manier te beschrijven waarop onderwerpen in het verleden bestudeerd en beschreven werden, worden de onderliggende denkbeelden blootgelegd.²³ In de Romeinse archeologie leidde de post-koloniale theorie tot een kritische benadering van het begrip romanisering en door middel van discours-analyse werd vastgesteld dat Mommsen's en Haverfield's studies in hoge mate doordrongen waren van Westerse koloniale ideeën.²⁴

Een belangrijk gevolg van het doordringen van post-koloniale theorie tot de historische wetenschappen en specifiek de archeologie is de negatieve waardering van het begrip romanisering. Met name sommige Britse en Amerikaanse archeologen²⁵ zijn resoluut in het afwijzen van romanisering als concept.²⁶ Ondanks dit taboe bleef de behoefte aan een term als romanisering bestaan, mede omdat er geen goede alternatieven werden geboden. Paragraaf 1.2.3 bespreekt de alternatieven en 1.2.4 werkt toe naar een nieuwe invulling van romanisering die tegemoet komt aan de belangrijkste post-koloniale kritiekpunten.

16 Webster 1996b, 6-7. Zie verder in deze paragraaf.

17 Said 1978; Cf. Webster 1996b, 7-8; Mattingly 1997b, 11-13.

18 Said 1978.

19 Webster 1996b; Mattingly 1997b.

20 Bowman & Woolf 1994; Mattingly 1997b, 13-15.

21 Mattingly 1997b, 13-15; Lomas 1996.

22 Webster 1996b, 6-7.

23 Webster 1996b.

24 Freeman 1996; Freeman 1997; Hingley 1996.

25 *Het post-koloniale gedachtegoed is in Britse en Amerikaanse academische kringen geïntroduceerd en het debat heeft zich daar ontwikkeld. De Duits- en Franstalige literatuur maakten pas recentelijk een inhaalslag, zie onder meer Schörner 2005; Le Roux 2004.*

26 *De belangrijkste zijn Woolf 1998; Hingley 1996; idem 2005; Mattingly 1997b; idem 2004; idem 2006; Wells 1999; Webster 2001.*

1.2.2 Belangrijke onderwerpen van het romaniseringsdebat

Nu de grote lijn van het romaniseringsdebat is geschetst, kunnen we enkele onderwerpen in meer detail bekijken. In het onderstaande wordt een zestal thema's uit de romaniseringsdiscussie besproken die van belang zijn voor de beeldvorming van rurale populaties van Romeinse provincies.

Het vraagstuk van een beschavingsmissie

Een belangrijk onderwerp in oudhistorische debatten in de jaren '70 en '80 van de 20e eeuw waren de redenen voor het Romeinse (en Griekse) kolonialisme. Een eerste reden die vaak genoemd werd, was geldelijk gewin, waarbij de grote vraag was of de koloniale oorlogen meer opleverden dan ze kostten: had de Romeinse economie baat bij de militaire veroveringen?²⁷ Indien geldelijk gewin niet gezien werd als de primaire reden achter de veroveringsoorlogen, werd vervolgens 'defensief imperialisme', dat wil zeggen de aanval als middel om te voorkomen dat andere mogendheden te sterk werden, naar voren gebracht.²⁸ Deze verklaringen van Romeins imperialisme verloren in de jaren '80 en '90 van de 20e eeuw terrein ten gunste van een meer ideologische factor: het verbreiden van de Romeinse cultuur, ofwel de romanisering van inheemse volken. Als bewijs voor deze beschavingsmissie wordt traditioneel verwezen naar Tacitus' *Agricola* 21, waar beschreven wordt dat Agricola de inheemse bevolking onderwijst en dat zij de voordelen van de Romeinse beschaving erkennen. Deze studies, die later het etiket 'interventionistisch'²⁹ kregen, bepleitten dat romanisering aldus door de Romeinse overheid in gang was gezet vanuit het bewuste doel beschaving te verspreiden.³⁰

In Millett's *Essay* stond daarentegen *aemulatio* centraal, zelf-romanisering door een inheemse elite. In aanvulling publiceerde Millett eveneens in 1990 een artikel, waarin hij inging op de aard van de Romeinse bezetting en beargumenteerde dat het Romeinse provinciale bestuur slechts een kleine administratieve organisatie was die uitging van *indirect rule*, dat wil zeggen een bestuur in samenwerking met lokale structuren, die daarbij een grote mate van autonomie kenden. Hij wees erop dat zelfs de kleinere steden eigen politieke organen hadden die ook het omliggende platteland omvatten, iets wat onmogelijk was in een systeem van *direct rule*. Er kon dus niet iets als een opzettelijke beschavingsmissie van de Romeinse overheid bestaan, aangezien zij niet de macht noch de juiste organisatie had om Romeinse culturele gewoonten aan de bevolking kenbaar te maken of op te leggen.³¹ Ook MacMullen is er van overtuigd dat er geen sprake is van opzettelijke romanisering door de Romeinse keizers. Hij beargumenteert dat de genoemde passage *Agricola* 21 afwijkt van de rest van Tacitus' omvangrijke werk en dat Strabo, die uitgebreid over de midden-Augusteïsche periode schrijft, met geen woord over acculturatie of actieve romanisering door de Romeinse overheid rept.³²

Het idee van een interventionistisch beleid vanwege een beschavingsideaal werd behalve door Millett en MacMullen ook door post-koloniale studies verworpen, maar op geheel andere gronden. Deze studies beargumenteerden dat de civiliseringsmissie niets meer dan een laat-19e-eeuwse en vroeg-20e-eeuwse fictie was onder invloed van het westerse kolonialisme van die periode.³³ Afgezien van deze breed gedragen afwijzing van een civiliseringsmissie in koloniale zin, waren er ook inhoudelijke bezwaren tegen Millett's beeld van non-interventie. Een belangrijk argument dat voor een intentionele romanisering pleit is het gegeven dat urbanisering en latinisering in alle westelijke provincies van het Romeinse rijk plaatsvond en ook op dezelfde tijd een aanvang nam. Dat dit overal tegelijk gebeurde is geen toeval, net zoals het niet toevallig is dat emulatie (*adoption and adaption*) overal de door de lokale elite gekozen reactie is op het installeren van Romeins gezag.³⁴ Het is zeer waarschijnlijk dat de ontwikkeling van de provincies, door bijvoorbeeld het stichten van steden en het aanleggen van wegen, gepland was om de de

27 Finley 1973; Finley 1983; Harris 1979.

28 Badian 1968; Harris 1979; North 1981; Brunt 1978; De Souza 1996.

29 Grahame 1998, 1.

30 Haverfield 1912; Frere 1987; Cf. Grahame 1998, 1-2; Hingley 2005, 18-29.

31 Millett 1990b.

32 MacMullen 2000, 134-137.

33 Freeman 1996; 1997; Hingley 1996; 2005. Zie ook paragraaf 1.2.3 hieronder.

34 Woolf 1995.

Romeinse urbane ideologie onder hen te verspreiden. Een effect hiervan was dat de emulatie van lokale elites mogelijk gemaakt werd.³⁵ Onder Romeins toezicht werden *civitas*besturen geïnstalleerd, die openbare gebouwen, een stratenpatroon en wegen naar het omringende platteland nodig hadden om hun bestuur vorm te kunnen geven. Met behulp van het leger werd een deel van deze infrastructuur aangelegd. Het fenomeen stad, vrijwel onbekend in Westeuropa voordat Romeinse legers arriveerden, werd zo tot voorbeeld van Romeinse cultuur gemaakt en was het brandpunt van de vroegste romanisering.³⁶ Verder is ook het creëren van een nieuwe provinciale bovenlaag door het verlenen van burgerrecht aan leden van de niet-Romeinse elite een maatregel die door Romeinse gezagsdragers werd genomen en tot gevolg had dat de lokale elite zich met Rome verbonden voelde. Door competitie en sponsoring zou die elite vervolgens zijn bijdrage leveren aan het continueren en verfraaien van de steden.³⁷

Veel van de bovengenoemde ontwikkelingen zoals stedenbouw, de aanleg van wegen, het introduceren van Romeinse religie (meer specifiek vooral de keizercultus) en het verplichten van inheemse elite aan de Romeinse zaak, maar ook bijvoorbeeld het scheppen van een historiografie die de keizer in een positief daglicht stelt, worden gezien als het resultaat van een intentioneel beleid van keizer Augustus.³⁸ Deze politiek, die romanisering van inheemse elites tot gevolg had, kan dus wel degelijk als interventiegericht worden gezien. Deze romanisering diende ook een bewust doel: het is een instrument om overwonnen volken te controleren. Het controleren van beschaaft volken is immers makkelijker dan het militair bestrijden van ongeciviliseerde groepen. Romanisering is aldus een instrument, net als bijvoorbeeld militaire macht en diplomatie, om Rome's macht uit te oefenen.³⁹

Dichotomie 'Romeins' versus 'inheems'

De oorsprong van het concept romanisering uit de *Germanische Altertumskunde* en het koloniale gedachtegoed heeft als erfenis opgeleverd dat er altijd een sterke scheiding werd aangebracht tussen 'inheems' en 'Romeins'. Het gebruik van deze etiketten wordt echter in toenemende mate als problematisch ervaren.

De traditionele, met name historische werken op het gebied van romanisering zijn voornamelijk op de Romeinse kant van de zaak gericht en hebben weinig oog voor de overwonnen volken. Dit komt vooral omdat deze studies zich alleen bedienden van de Romeinse bronnen, geschreven door de elite. Onder invloed van marxisme en dekolonisatie is deze notie langzaam doorgedrongen in de sociale wetenschappen. Te beginnen met Eric Wolf's *Europe and the people without history* (1982), werd door steeds meer auteurs ingezien dat het Romeinse beeld van inheemse volken niet meer was dan een stereotypering die weinig met de realiteit van doen had. Alleen de Mediterrane wereld kende een literaire traditie, en het was voornamelijk de Romeinse senatoriale elite die schreef. Het mag geen verbazing wekken dat deze auteurs de volken waarover zij schreven meestal nooit bezocht hadden, maar ook was het hun doel helemaal niet om de volken naar waarheid te beschrijven. De functie van de inheemse volken was slechts om Rome te vergelijken met de culturele Ander, waardoor de eerste groots en superieur kon worden afgeschilderd. Inheemse volken zelf lieten geen geschriften na en zijn daarom nauwelijks zichtbaar in studies die zich op geschreven bronnen baseren.⁴⁰

In navolging van Wolf's invloedrijke boek zijn steeds meer studies verschenen die de overwonnen volken in de provincies van het Romeinse rijk centraal stellen. Een goed voorbeeld is Peter Wells's boek *The Barbarians speak* (1999), waarin wordt beargumenteerd dat juist de archeologie geschikt is om de inheemse volken te bestuderen omdat de materiële resten van die mensen zelf worden bestudeerd, in plaats van de beeldvorming van anderen.⁴¹ De toepassing van archeologie en dan specifiek de studie van de materiële cultuur is

35 Woolf 1995; Whittaker 1997.

36 Whittaker 1997.

37 Hanson 1997, 76-78; Häußler 1998, 16-18.

38 Zanker 1988; Galinsky 1996; Gruen 1990.

39 Hanson 1997; Häußler 1998.

40 Bowman & Woolf 1994; Webster 1996a.

41 Wells 1999, 22-27.

daarmee nadrukkelijk een methodologische keuze om te voorkomen dat historische bronnen de beeldvorming te zeer beïnvloeden. In navolging van Wells' boek is er ook in de huidige studie een belangrijke rol weggelegd voor materiële cultuur, zowel gebouwde structuren als mobilia.

Een gevolg van deze ontwikkelingen is dat de aloude dichotomie 'inheems' versus 'Romeins' als problematisch wordt ervaren. Hiervoor worden twee redenen aangedragen. De eerste is dat het woordgebruik Romeins/inheems een waardeoordeel impliceert (goed/fout, beschaafd/onbeschaafd), dat rechtstreeks uit de geschreven bronnen is overgenomen. Door de Romeinse labels over te nemen, wordt het Romeinse discours van hegemonie voortgezet in 20e-eeuwse academische praktijk.⁴² De tweede reden is dat de etiketten 'Romeins' en 'inheems' feitelijk niet geschikt zijn om de complexe culturele mengvormen te beschrijven die ontstaan bij een proces van cultureel contact. Als personen uit autochtone groepen Romeinse culturele gewoonten of materiële cultuur hanteren, doen zij dat met hun eigen ideeën en opvattingen, op hun eigen wijze met een bepaalde achterliggende reden. Het resultaat van deze overname en aanpassing is geen Romeins gebruik of object meer, noch is het een autochtone uitdrukking. Het is een nieuwe vorm, een syncretisme tussen een van oorsprong Romeins element in een autochtone omgeving. Het is onvolledig en weinig betekenisvol om deze nieuwe vorm 'Romeins' danwel 'inheems' te noemen.⁴³

Definities van 'Romeinse' cultuur en het bestaan van 'Romeinse' materiële cultuur

Een ander resultaat van de focus op Rome en de in de literaire bronnen uitgesproken superioriteitsgedachte is dat de Romeinse cultuur vooral als een homogene eenheid werd gepresenteerd. Het doel hiervan was om 'de' Romeinse cultuur *en bloc* te contrasteren met de diverse kleinschalige inheemse cultuuruitingen en daardoor de superioriteit van Rome te 'bewijzen'. In recentere studies daarentegen wordt de nadruk gelegd op de diversiteit van zogenaamde 'Romeinse' cultuur. Sommige studies gaan zelfs zo ver dat het bestaan van een 'Romeinse cultuur' in twijfel wordt getrokken: waaruit bestond die Romeinse cultuur dan, en wat is daarin specifiek 'Romeins'?⁴⁴ Romeinse villa's bijvoorbeeld kwamen weliswaar over het hele Romeinse rijk voor, maar kenden in Noord-Italië een geheel andere uitvoering dan in Engeland, en in Noord-Gallië weer anders dan in Zuid-Gallië. De meeste studies over romanisering, inclusief Millett's *Essay*, namen impliciet aan dat er zoiets als 'de Romeinse cultuur' bestaan heeft.⁴⁵

Latere studies erkennen dit punt en stellen de culturele verschillen in plaats van de overeenkomsten aan de orde. Zij concluderen dat een cultuur die exclusief Romeins is, nooit bestaan heeft. In de tijd van de Romeinse Republiek waren veel zogenaamd Romeinse gebruiken feitelijk Hellenistisch van oorsprong. Onder de Romeinse keizers werden de cultuuruitingen diverser en feitelijk een conglomeraat van Griekse, Italische, Gallische en Spaanse componenten. Bovendien verschilde de cultuur van het Romeinse leger behoorlijk van Italische elitecultuur. De veronderstelde 'Romeinse' cultuur was dus feitelijk een mozaïek van regionale cultuuruitingen en betekende verschillende dingen in de diverse delen van het Romeinse rijk.⁴⁶

De problemen worden nog groter wanneer het om *materiële* cultuur gaat. Ten eerste is onduidelijk wat er precies verstaan wordt onder Romeinse materiële cultuur. Oorspronkelijk was men van mening dat er zoiets bestond als Romeinse materiële cultuur, bijvoorbeeld *terra sigillata*: deze keramiek wordt immers in vrijwel alle provincies in grote hoeveelheden gevonden. Hiertegen wordt echter ingebracht dat *sigillata* behalve in Noord-Italië ook in Zuid-, Centraal en Noord-Gallië geproduceerd werd, evenals in Germanië (Rheinabern) en het tegenwoordige Syrië. Elk van deze productieplaatsen heeft naast een gezamenlijke vormenschat ook afwijkende vormen, afwerking en decoraties. Het gaat

42 Webster 1996b; Van Dommelen 1999; Forcey 1997, 16-17.

43 Woolf 1996; Forcey 1997; Van Dommelen 1999; Hill 2001.

44 Reece 1990; Barrett 1997; Freeman 1993, 444-445.

45 Freeman 1993; Barrett 1997; Huskinson 2000, 20-23.

46 Barrett 1997; Huskinson 2000, 20-23; Keay & Terrenato 2001.

dus feitelijk om provinciale producten. Ook bij andere keramische producten geldt dat ze vooral regionaal gemaakt en verspreid zijn. Waarschijnlijk werden ze dan ook herkend en geapprecieerd als streekproducten en niet als overkoepelend Romeins.⁴⁷

Ten tweede kan betwijfeld worden of materiële cultuur op zichzelf gezien mag worden als uitdrukking van een eventuele Romeinse cultuur of identiteit. Affiniteit met Romeinse cultuur werd uitgedrukt in de wijze waarop objecten werden gehanteerd, niet door het object zelf. Zo kon een bepaald type object in de stad Rome op Romeinse wijze worden gebruikt en in een Romeinse provincie op geheel andere wijze.⁴⁸ Een parallel met onze eigen wereld kan dit punt verhelderen: MacDonalds en Coca Cola zijn typisch Amerikaanse merken, maar als een Europeaan een hamburger en cola van de genoemde merken consumeert, wil dat nog niet zeggen dat hij/zij zich Amerikaans voelt. Het aantreffen van de materiële cultuur, bijvoorbeeld colaflesjes en hamburgerverpakkingen in Europese afvalstortplaatsen, wil nog niet noodzakelijkerwijs zeggen dat de gebruikers van deze stortplaatsen een Amerikaanse identiteit kenden. Vinden we echter Coca Cola-flessen in één ruimte met een juke-box en een cowboyhoed, ligt een affiniteit met Amerika wel weer voor de hand. Terugkerend naar de provinciaal-Romeinse archeologie wil het aantreffen van Romeinse objecten in rurale omgeving aldus niet zeggen dat de bewoners zich deels Romeins voelden, maar moet dat uit de context blijken.⁴⁹ Eén los gevonden *terra sigillata* bord tussen lokaal vervaardigde handgevormde keramiek wil nog niet zeggen dat er Romeinse tafelmanieren werden gepraktiseerd, maar een in samenhang gedeponerd Romeins meerdelig tafelservies wijst daar wel op. Tegelijkertijd wordt door sommige wetenschappers het symbolische element van materiële cultuur gebagatelliseerd. Zij zijn van mening dat de mechanismen van vraag en aanbod veel meer bepalend waren voor het al dan niet gebruiken van materiële cultuur op een vindplaats dan identiteit of sociale strategie. In deze visie zou materiële cultuur overgenomen zijn omdat het gewenst en beschikbaar was, niet vanwege een affiniteit met symbolische of culturele waarde.⁵⁰ Ook dit zou vanuit de hamburger-parallel benaderd kunnen worden: de enige reden om MacDonalds hamburgers te eten is omdat die beschikbaar zijn op plaatsen waar veel potentiële consumenten passeren, bijvoorbeeld in wegrestaurants. Met name dit punt van post-koloniale kritiek is relevant voor de casus Tiel-Passewaaij. De vindplaats heeft erg veel 'Romeinse' importen opgeleverd en bij de interpretatie daarvan wordt rekening gehouden met de partiële en selectieve overname van oorspronkelijk Romeinse gebruiken, waarbij een Romeinse identiteit wel een rol gespeeld kan hebben maar niet vanzelfsprekend wordt geacht.

Implicaties van de term romanisering

Een volgend probleem is de term romanisering zelf. Ten eerste wordt de term als essentialistisch gezien: door gebruik van de term romanisering wordt vooraf aangenomen dat autochtone groepen uiteindelijk Romeins zouden worden. Romanisering is in deze opvatting een evolutionistisch proces naar *Romanitas*. Omdat de uitkomst al vast zou staan, sluit het andere trajecten of keuzes van de mensen zelf geheel uit.⁵¹

Hiermee verbonden is het tweede punt, namelijk dat het woord romanisering een lineair proces impliceert: met het verstrijken van de tijd zou het Romeinse element in autochtone gemeenschappen toenemen. Tegengestelde bewegingen zoals cultureel conservatisme of openlijke opstand tegen het Romeinse bewind, die literair zijn overgeleverd, zijn niet met dit evolutionistische beeld te verenigen, omdat het daarbij feitelijk om de-romanisering gaat, hoe kortstondig dat ook geweest kan zijn. Wederom is dit lineaire model het product van de koloniale visie uit de geschreven bronnen die geen ruimte laat voor variabele reacties op de komst van de Romeinen.⁵²

Ten derde is de term uniformierend. De term romanisering wordt toegepast op alle territoria die door Rome overheerst werden en daarmee wordt geïm-

47 Freeman 1993, 443-444; Wells 1999, 127-128; Hingley 1996, 42.

48 In algemene zin: Appadurai 1986. In provinciaal-Romeinse context: Grahame 1998; Webster 2001, 215-218; Mattingly 2004, 7; Willis 1996.

49 Grahame 1998; Van Dommen 1999; Hingley 2005, 43-45.

50 Cooper 1996; MacMullen 2000, 134-137.

51 Hingley 2005, 37-40.

52 Hingley 2005, 37-40.

pliceerd dat overal een vrijwel identiek proces plaatsvond. Er is recentelijk veel meer aandacht voor de diversiteit van reacties op de incorporatie in het Romeinse rijk.⁵³ Deze geïmpliceerde uniformiteit staat haaks op de realisering dat romanisering veel verschillende vormen aannam en verschillende dingen betekende in diverse situaties.⁵⁴

Tenslotte wordt romanisering vaak impliciet positief gewaardeerd en worden de negatieve kanten van romanisering niet ter sprake gesteld. Omdat grondleggers als Haverfield en Mommsen te maken hadden met een koloniserende Westerse wereld, werd het Romeinse kolonialisme in de 19e en vroege 20e eeuw positief gewaardeerd. Volgens post-koloniale wetenschappers werkt dat nog steeds door, in die zin dat veel historici en archeologen het Romeinse imperialisme nog steeds als een *Good Thing* zien, terwijl er geen oog is voor bijvoorbeeld geweldpleging door Romeinse troepen, uitbuiting en slavernij, die net zo goed deel uitmaken van het Romeinse imperialisme.⁵⁵ Als tegenwicht tegen die te positieve beeldvorming besteedt Mattingly daarom expliciet aandacht aan de negatieve aspecten van de Romeinse verovering, door de provincie Britannia af te schilderen als een keizerlijke bezitting (*An imperial possession*). Bij elke opstand of veldtocht schat hij het aantal Britse slachtoffers en schetst de ontwrichting van de inheemse samenleving.⁵⁶ Webster benadrukt dat slavernij in elke Romeinse provincie zal hebben bestaan maar dat die door wetenschappers nauwelijks in acht wordt genomen, hoewel ze wel toegeeft dat slavernij moeilijk archeologisch is aan te tonen.⁵⁷

Een elite-perspectief?

Het model van romanisering zoals Millett dat formuleerde, is een elite-perspectief. In Millett's mechanisme van emulatie speelde de inheemse elite een voortrekkersrol, wat overigens ook voor veel andere studies geldt.⁵⁸ De elite maakt echter maar 5% of minder uit van de totale bevolking. De vraag hoe de overige 95% van de inheemse bevolking met Romeinse culturele waarden in aanraking kwam, wordt niet vaak beantwoord. Millett nam aan dat deze doordruppelde (*trickle-down effect*) tot de lagere regionen van de maatschappij, maar aan deze veronderstelling wordt verder geen invulling gegeven. Door deze concentratie op de elite lijkt een groot deel van het romaniseringsproces zich buiten ons gezichtsveld af te spelen.⁵⁹

Dat archeologie veel beter in staat is om niet-elitegroepen te bestuderen dan geschiedenis vanwege de fundamenteel verschillende aard van het bronnenmateriaal wordt door veel wetenschappers erkend. Specifiek in het kader van het romaniseringsdebat en het elite-perspectief dat inherent is aan historische (lees: Romeinse) bronnen, koos Peter Wells er expliciet voor om alleen archeologische bronnen uit de door Rome veroverde provincies te gebruiken. Door regionale veranderingen te bestuderen op basis van archeologische bronnen, werd een dynamisch beeld geschetst van de overgang van de Late IJzertijd naar de Romeinse tijd, zonder dat het woord romanisering gebruikt werd.⁶⁰

Een andere reactie om het eliteperspectief te omzeilen was David Mattingly's introductie van de term *discrepant experience*, waarmee hij aangaf dat de reactie op de Romeinse overheersing per individu kon verschillen. Als er al leden van de lokale elite waren die enig voordeel wisten te behalen door met het Romeinse gezag samen te werken dan waren er andere elitepersonen en talloze individuen van lagere status die een heel andere ervaring met Rome hadden.⁶¹

De Bataafse casus laat zien dat de postkoloniale kritiek als zou romanisering per definitie een elite-perspectief inhouden, niet altijd terecht is. Studies over de mobilia die op het Bataafse platteland gevonden worden, tonen aan dat in veel rurale nederzettingen sprake is van kennis van het Latijn, Romeinse eetgewoonten, wijze van kleding, lichaamsverzorging, etc.⁶² Romanisering is op allerlei terreinen aantoonbaar aanwezig, terwijl het om doorsnee plattelandsgemeenschappen gaat, evident niet om eliteresidenties. Bataafse jongemannen konden, door te kiezen voor een loopbaan in het Romeinse

53 Cf. Keay & Terrenato 2001 voor case-studies; het werk van Mattingly (1997a; 2004; 2006) heeft de diversiteit van reacties op de Romeinse overheersing uitgewerkt tot een model (*discrepant experience*); zie de volgende paragraaf.

54 Hingley 1996; Wells 1999, 127; Mattingly 1997b, 9.

55 Zoals uitbuiting en afpersing rondom recrutering in het Bataafse gebied een van de aanleidingen was voor de Bataafse opstand, zie Tacitus, Hist., 4,14.

56 Mattingly 2006.

57 Webster 2008.

58 Cf. Woolf 1998; Mattingly 2004.

59 Freeman 1993; Mattingly 2004, 9-13; Hingley 2005, hoofdstuk 3 en 4.

60 Wells 1999, 22-27.

61 Mattingly 1997a; Mattingly 2004.

62 Derks & Roymans 2002; Nicolay 2007a; zie hoofdstuk 5 en hoofdstuk 8 van deze studie.

leger, daarmee zelf deelnemen aan de Romeinse maatschappij, zonder tussenkomst van een elite.

Identiteit en cultuur

In de laatste jaren is het begrip identiteit een grote rol gaan spelen in de discussie rondom romanisering. De identiteit van een individu bestaat uit vele aspecten en hangt samen met het lidmaatschap van verschillende, deels overlappende groepen. De identiteit, of ook wel zelfdefinitie van een persoon, kan bepaald worden door leeftijd, geslacht, etniciteit, cultuur, beroep, stand, etc. 'Romeins zijn' is slechts één van vele mogelijke elementen van iemands identiteit. Identiteit is situationeel bepaald: de situatie waarin een persoon zich bevindt, bepaalt welke identiteit op dat moment belangrijk is en naar voren wordt gebracht.⁶³ Hoe een persoon bijvoorbeeld zijn afkomst definieert, hangt af van de omgeving waar hij/zij verblijft. Gevraagd naar onze afkomst, zullen we in de eigen streek antwoorden met de naam van een dorp op stad, terwijl we in het buitenland zullen antwoorden met de nationaliteit.

Vanuit dit begrip van identiteit argumenteerde Mattingly dat de term romanisering niet voldoet omdat een Romeinse culturele identiteit op voorhand verondersteld wordt en bovendien wordt benadrukt, terwijl een persoon ook vele andere identiteiten kent. Met andere woorden: het label romanisering doet geen recht aan de complexe aard van persoonlijke identiteit aangezien er geconcentreerd wordt op één element ervan en de andere onbesproken laat. Mattingly's term *discrepant identity* is een nieuwe invalshoek van zijn eerdere introductie *discrepant experience*.⁶⁴

Hiertegen kan worden ingebracht dat zijn argumentatie vooral geldig is indien identiteit exclusief zou zijn, als een Romeinse identiteit andere identiteiten uitsluit. Dat is echter niet het geval. Zoals Greg Woolf met voorbeelden uit de antieke literatuur en epigrafie duidelijk heeft gemaakt, gaat een Romeinse identiteit prima samen met een identiteit als elitepersoon van een van oorsprong autochtone tribale groep. Een persoon die van oorsprong tot de stam van de Aedui behoorde, kon tegelijkertijd Romeins gezagsdrager in Augustodunum (Autun) zijn.⁶⁵ Het voorbeeld van Bataafse individuen die na enkele generaties krijgsdienst het Romeinse burgerrecht verwierven, laat verder zien dat dit niet beperkt is tot de elite: ook een jongeman van simpele afkomst kon zich een plaats in de Romeinse maatschappij verwerven door dienst te nemen in het Romeinse leger. Dit is een Bataafse manier van Romeins zijn: een Romeinse identiteit sluit een Bataafse en militaire identiteit niet uit.

Daarnaast moeten we verschil maken tussen persoonlijke identiteit en groepsidentiteiten, die ten dele beïnvloed kunnen worden door koloniale overheden en niet geheel aan de werkelijkheid hoeven te beantwoorden. Met betrekking tot de Bataafse casus hebben Van Driel-Murray en Roymans aangetoond dat de Bataafse identiteit zoals wij die kennen uit de geschreven bronnen, grotendeels een Romeinse constructie is. De krijgshaftigheid, gewoonten en eigenschappen die aan 'de Bataven' worden toegeschreven alsmede de eenheid die door het etiket 'Bataafs' wordt geïmpliceerd, hoeven niet te beantwoorden aan de werkelijkheid of aan het beeld dat de mensen zelf hadden. Aan de hand van een vergelijking met de Gurka's in het Britse leger toont Van Driel-Murray aan dat de werkelijke etnische herkomst of culturele gebruiken en zelfbeelden van deze soldaten zeer uiteen kan lopen en niet overeen komen met het etnische label Gurka. In de context van het Britse leger gaan de soldaten echter wel aan dat label voldoen omdat ze op die manier kansen krijgen om carrière te maken. De beeldvorming van een etnisch zuivere, krijgshaftige elite-eenheid is vooral een instrument van een koloniale grootmacht om marginale groepen aan te wenden als strijdkrachten.⁶⁶ Ook in de Bataafse casus nemen we aan dat het label 'Bataafs' een Romeinse constructie kan zijn. Beeld en zelfbeeld van Bataven kunnen aldus ten dele met elkaar overeen komen, omdat de Bataafse (of Cananefaatse of Friese) soldaat in kwestie wist aan welk beeld hij moest

63 Jones 1997, 106-144; Hill 2001.

64 Mattingly 2006, 17, in aansluiting op Mattingly 2004.

65 Woolf 1998, met name 238-249

66 Van Driel-Murray 2003; Roymans 2004.

voldoen om binnen de Romeinse hulptroepen te functioneren. De culturele en etnische identiteit van deze personen zou dus in de omgeving van hun eigen gemeenschappen behoorlijk kunnen afwijken van hun identiteit in Romeinse context (de stad, het leger). Deze inzichten zijn te testen door de inscripties te bestuderen van Bataafse en Cananefaatse soldaten die dienst deden buiten de eigen provincies.⁶⁷

1.2.3 Alternatieven voor romanisering

In het voorgaande is met name de post-koloniale kritiek op het romaniserings-concept ter sprake gekomen. Met het verwerpen van romanisering werden ook alternatieven voorgesteld. Een eerste vervanging is het concept creolisering. Deze term is oorspronkelijk uit de linguïstiek afkomstig en staat daar voor een vermenging van taalelementen uit verschillende talen, resulterend in een nieuwe taal, gehanteerd door specifieke groepen. Een voorbeeld van creolisering zijn zwarte neger-slaven in Amerika die materiële cultuur van de blanke Europese slaaf-eigenaren overnamen en hanteerden volgens een hen bekende set niet-Europese regels. Daardoor werd nieuwe betekenis gegeven aan de materiële cultuur, die wat betreft betekenis niet meer Europees maar ook niet Afrikaans is. Creolisering zou, veel evenwichtiger dan het 'oude' romaniserings-begrip, de processen die optreden bij cultureel contact tussen een dominante en een ondergeschikte cultuur, kunnen beschrijven welke processen plaats-vonden en hoe materiële cultuur daar een afspiegeling van is.⁶⁸ Ondanks enkele sterke punten heeft dit model nooit echt voet aan de grond gekregen. Hoewel de term soms genoemd wordt, is het model nooit toegepast in grotere studies. Een factor die hier meespeelt is dat creolisering gezien wordt als oude wijn in nieuwe zakken, als een nieuw label waarvan de inhoud niet werkelijk veranderd is, zodat de nadelen van het oude model weer terugkomen.⁶⁹

Een ander alternatief voor romanisering is het concentreren op de veranderende identiteiten van mensen in de periode volgend op de Romeinse verovering. Het idee van *discrepant identities* ofwel 'uiteenlopende identiteiten' is hierboven al aan de orde gekomen en een verdere ontwikkeling ervan zou een nieuwe benadering kunnen opleveren die het concept romanisering zou kunnen vervangen.⁷⁰ Een sterk punt van deze benadering is dat het de focus op de elite weghaalt en plaats biedt aan de gewone man en vrouw. Hoewel de focus op uiteenlopende identiteiten dus wel een nieuw perspectief biedt, gaan studies met deze benadering ten dele een andere richting op dan de 'traditionele' romaniseringsstudies. Een reden hiervoor is dat romanisering een proces-term is; het geeft aan dat er veranderingen plaatsvonden, terwijl *discrepant identities* beperkt is tot het sociale vlak. Dat begrip is persoons- of groepsgebonden en kan daarom bepaalde processen die wel onder romanisering vielen, bijvoorbeeld ontwikkelingen in de economie, niet bestuderen.

Een laatste alternatief voor romanisering dat hier besproken wordt is globalisering. Dit is een veel gebezigde term in de huidige wereldpolitiek en -economie, maar diverse auteurs hebben gerealiseerd dat het ook van toepassing is op het Romeinse rijk.⁷¹ Er circuleren vele definities van globalisering, waarvan de meeste economisch en politiek zijn vormgegeven. Eén definitie die werkbaar is voor zowel de moderne- als de Romeinse tijd is de volgende: globalisering kan worden gedefinieerd als een verzameling processen die een transformatie omvatten in de ruimtelijke organisatie van sociale relaties en transacties, waarbij interregionale bewegingen en netwerken van activiteit, interactie en macht worden gegenereerd; de processen worden gekarakteriseerd door 1. een toename van politieke en economische activiteiten, 2. een intensivering van handel, migratie, cultuuruitingen, etcetera, 3. een toename van de snelheid van verbindingen (ideeën, goederen, mensen) en door 4. steeds verder reikende invloed van wereldwijde interactie.⁷²

67 Derks 2004; Derks 2009.

68 Webster 2001.

69 Mattingly 2004, 7.

70 Mattingly 1997a, 11-15; idem 2004; idem 2006; Hill 2001.

71 Korte bijdragen: Häussler 1998, 15; Terrenato 1998; Wells 1999, 192-193. De eerste systematische toepassing van het concept globalisering op de Romeinse tijd is Hingley 2005.

72 Held et al. 1999. Zie Hingley 2005 voor andere (maar gelijk-kende) definities.

Hoewel deze terminologie uiteraard veel te modernistisch is als het over de Romeinse tijd gaat, is de definitie wel degelijk van toepassing op het Romeinse rijk, dat als het eerste wereldrijk gezien kan worden.⁷³ Er zijn in het Midden Oosten natuurlijk veel eerder enkele zeer grote rijken geweest zoals dat van Alexander de Grote, maar echte eenheid was daarin ver te zoeken. Feitelijk ging het daarbij om een serie veroveringstochten met politieke eenheid als gevolg, maar van eenheid op bijvoorbeeld economisch gebied of van een toename van mobiliteit van mensen en ideeën was uiteindelijk geen sprake. Het Romeinse rijk daarentegen was het eerste rijk dat verschillende continenten (Europa, Azië, Afrika) omvatte, waar een monetaire standaard werd ingevoerd en het muntgeld overal geldigheid kende, waar de lange-afstandshandel bloeide en massaproductie op gang kwam, waar infrastructuur werd ontwikkeld (wegen en steden) waardoor de snelheid van verbindingen toenam. Ook was er een toename in de bewegingen van mensen: de legers van Rome verplaatsten zich over de hele (bekende) wereld waardoor mensen en ideeën van zeer uiteenlopende herkomst zich ver verspreidden en vermengden. Ook de sociale mobiliteit werd vergroot: vrije mannen konden dienst nemen in het leger en zo carrière maken, maar zelfs het hoogst mogelijke ambt, dat van keizer, stond open voor niet-Italiërs en werd in de loop der tijd vervuld door Spanjaarden (Trajanus en Hadrianus), Syriërs (de Severi), mensen uit de Donau-provincies (Aurelianus, Probus) en zelfs vermoedelijk een Bataaf (Postumus). Deze schets is heel ruw en beperkt, maar kan wel duidelijk maken dat allerlei processen uit de 1e tot 3e eeuw n.Chr. voldoen aan de definitie van globalisering. Bovendien is het Romeinse rijk niet alleen een wereldrijk in de hedendaagse beschouwing van wetenschappers. De Romeinse elite streefde in de Late Republiek bewust naar het incorporeren van de bekende delen van de wereld en enkele Romeinse leiders werden staande op een wereldbol afgebeeld.⁷⁴

Vanuit het oogpunt van lokale gemeenschappen in Rome's provincies is de impact van globalisering enorm. Men kende voorheen een economie gericht op zelfvoorziening met een beperkt surplus voor gift-exchange, en de contacten die men onderhield beperkten zich veelal tot de naburige gemeenschappen. Binnen enkele decennia nadat Rome's legers zich in de nieuwe gebieden vestigden, vond een omschakeling plaats naar een marktgerichte surplusproductie van agrarische producten, waarvoor men in ruil producten kon verwerven die van honderden kilometers ver weg kwamen. Het feit dat Zuid-Spaanse olijfolie vanaf de 1e eeuw n.Chr. in een boerendorpje als Tiel-Passewaai terecht kwam, is een treffende impressie van de economische en materiële globalisering. Bovendien kwam men in centrale plaatsen in aanraking met ideeën en mensen die van zeer ver weg afkomstig konden zijn. Doordat jongemannen dienst deden in de *auxilia*, reisden zij zelf naar andere landen en werelddelen, en indien zij terugkeerden, konden zij op hun beurt hun omgeving beïnvloeden met hun nieuwe visie, gewoonten en meegebrachte gebruiksvoorwerpen.

Het is te vroeg om over globalisering als concept voor de studie van de Romeinse wereld te oordelen, omdat het begrip pas sinds kort systematisch verkend is. Het bezit echter zeker potentie als het om economie en connectiviteit gaat. Van de andere kant moeten we ook de beperkingen in het oog houden. De tegenwoordige globalisering is vooral mogelijk dankzij massamedia (kranten, internet, televisie), snel transport (trein, vliegtuig) en een gevorderde markteconomie gedomineerd door grote bedrijven, die belangrijke actoren zijn in allerlei terreinen van onze maatschappelijke organisatie. Dit geldt nauwelijks voor de Romeinse wereld. De verre reizen en beïnvloeding door ideeën uit andere gebieden waren slechts bereikbaar voor enkele individuen in specifieke situaties en werden dus nooit gemeengoed. Van een door bedrijven gedomineerde markteconomie die op allerlei terreinen invloed had op het dagelijks leven was al helemaal geen sprake. Bij centrale plaatsen kan men wel van markttuitwisseling van consumptiegoederen en voedsel spreken, maar ten eerste is de schaal en ten tweede de economische context geheel anders. Grote

73 Hingley 2005, 1.

74 Gruen 1990; Hingley 2005, 1-2.

delen van het platteland kregen slechts incidenteel met marktuitswisseling te maken en men was nog altijd goeddeels zelfvoorzienend. Hoewel het karakter van de lokale economieën ontegenzeggelijk veranderde, speelde traditie nog steeds een belangrijke rol en was de schaal van consumptie beperkt. Samenvattend kunnen we stellen dat het toepassen van het concept globalisering op de Romeinse tijd enkele interessante parallellen biedt, maar als geheel te modernistisch is en geen volwaardige vervanging van het concept romanisering kan zijn. Andere alternatieven hebben deels dezelfde inherente problemen of bespreken nieuwe thema's waardoor belangrijke aspecten van romanisering niet meer gedekt worden.

1.2.4 Naar een hernieuwde invulling

Het feit dat er geen alternatief voorhanden is dat bepaalde veranderingsprocessen adequaat beschrijft, zorgt ervoor dat de afwijzing door sommige Britse archeologen van het concept romanisering niet breed gedragen wordt. Het is wellicht veelzeggend dat romanisering bij diezelfde Britse archeologen in het spraakgebruik nog steeds een rol speelt. Bij lezingen en congressen wordt de term romanisering nog steeds gebruikt, wordt het begrip tussen aanhalingstekens geplaatst of spreekt men van *the R-word*⁷⁵ of *so-called romanisation*. Het begrip wordt daarmee enerzijds afgewezen, maar bij gebrek aan alternatieven anderzijds toch gebruikt om de processen aan te duiden die in traditionele romaniseringsstudies ter sprake werden gebracht. Het volgende citaat geeft de voorlopig niet geslaagde zoektocht naar alternatieven en ongewilde continuering van de term romanisering weer:

“Ever since TRAC exists,⁷⁶ we try not to talk about romanization. This year we discovered a new way of not talking about romanization. A next step would be not to talk about romanization and not saying we are not talking about romanization.” Greg Woolf, bij zijn terugblik op de sessie *Roman imperialism in the contemporary world* op de 6e Roman Archaeology Conference (RAC) 2005, Birmingham.

Aangezien er geen vruchtbare alternatieven gevonden zijn met dezelfde reikwijdte als romanisering maar de behoefte aan de term groot is, is een andere oplossing om het concept te herdefiniëren. Enkele studies bleven het woord romanisering gebruiken, maar de inhoud van die term werd wel aangepast, om tegemoet te komen aan de bezwaren vanuit post-koloniale hoek.⁷⁷ Slofstra stelde dat de lange geschiedenis en ontwikkeling van de term romanisering er voor pleiten het begrip te handhaven, in plaats van geheel overboord te zetten.⁷⁸ Nadat hij de term romanisering opnieuw had gedefinieerd (naar aanleiding van voornamelijk Britse kritieken), presenteerde hij zijn visie op de vele dimensies van de term romanisering, waaruit een methodologie werd afgeleid om romaniseringsprocessen evenwichtiger te bestuderen.⁷⁹ Men zou vraagtekens kunnen plaatsen bij de rigide keuze van sommige Britse wetenschappers om het gehele concept romanisering af te serveren. Modellen en concepten zijn vaak aan verandering en bijstelling onderhevig; waarom geheel verwerpen en niet herdefiniëren? De argumentatie achter de afwijzing komt soms geforceerd over. Het romaniseringsbegrip dat wordt aangevallen, is in enkele gevallen erg gedateerd en simplistisch, bijna karikaturaal, neergezet.⁸⁰ Terwijl enerzijds beargumenteerd wordt dat de werkelijke situatie complexer is, wordt anderzijds een versimpeld beeld gepresenteerd en afgewezen. Het lijkt erop dat het afwijzen van romanisering een doel op zich is geworden. Gezien de post-koloniale aard van de meeste kritiepunten, is het goed mogelijk dat spijt over de grote rol die het Britse rijk heeft gespeeld in de koloniale overheersing van delen van de wereld hier een rol speelt.⁸¹ Hierbij kunnen we vraagtekens plaatsen. Als de koloniale noties van mensen als Haverfield en Mommsen geen

75 *De post-graduate conferentie aan het Institute of Classical Studies in Londen (november 2002) was getiteld “Romanization”? en had als ondertitel ‘yet another conference on the R-word’ –Merryweather & Prag 2003; Cf. Slofstra 2004. Zie ook Hill 2001 over ‘the R-word’ en de zoektocht naar alternatieven.*

76 *De jaarlijkse TRAC-conferenties (Theoretical Roman Archaeology Conference) waren vaak het toneel van theoretische debatten rond romanisering en veel kritische artikelen zijn in de TRAC Proceedings gepubliceerd.*

77 *Grahame 1998, 6; bijdragen in Keay & Terrenato 2001; Slofstra 2002.*

78 *Slofstra 2002, 16-17.*

79 *Slofstra 2002, 18-23.*

80 *Bijvoorbeeld Mattingly 2004, 5-6; Hingley 1996; Laurence 2001; zie ook de discussianten die op Laurence 2001 reageren in hetzelfde nummer van Archaeological Dialogues.*

81 *Met uitzondering van Laurence 2001 is de motivatie van de auteurs waarom romanisering geheel wordt afgewezen nergens expliciet.*

rol hadden mogen spelen in hun beeldvorming over de Romeinse tijd - een centraal argument in de post-koloniale kritiek - dan zou de anti-koloniale overtuiging van wetenschappers heden ten dage ook niet van invloed mogen zijn. Kennis over de motivatie en achtergronden van wetenschappers die het concept romanisering hanteerden is gewenst, maar een oordeel over een gehanteerd begrip zou puur op relevantie en bruikbaarheid gebaseerd moeten worden, niet op moraliteit. De post-koloniale visie op romanisering leidt tot nieuwe inzichten en is daardoor bijzonder nuttig, maar de afwijzing van een concept als ultieme consequentie is in mijn opinie een stap te ver.

In deze studie wordt de term romanisering gehandhaafd. Dat is niet alleen vanwege het gebrek aan een goed alternatief, maar ook vanuit de overtuiging dat het romaniseringsbegrip potentie heeft voor de archeologie van rurale vindplaatsen in het Bataafse gebied. Die potentie is onder meer gelegen in de kansen die de Bataafse casus biedt om aan het elite-perspectief te ontsnappen, omdat we weten dat jongemannen van gewone komaf in het Romeinse leger dienden en daar kennis van de Romeinse cultuur opdeden. Een andere kans ligt in de goede conserveringseigenschappen van de bodems in het gebied, waardoor we in staat zijn de lokale gemeenschappen te bestuderen aan de hand van het rijkelijk aanwezige culturele vondstmateriaal. Hierdoor is de invloed van de geschreven bronnen op de beeldvorming minder dan in studiegebieden waar het vondstmateriaal slechter bewaard is. De belangrijkste reden is echter dat de komst van de Romeinse legers vooral in het Bataafse gebied de motor was voor veel veranderingen. In andere gebieden zoals Gallia en Britannia zijn diverse ontwikkelingen al ouder dan de Romeinse verovering, onder meer gerelateerd aan de opkomst en bloei van *oppida*. Het Bataafse gebied kende geen *oppida* en hier zijn veel ingrijpende veranderingen pas met de komst van Romeinse troepen in gang gezet. Om deze redenen is romanisering voor het Bataafse gebied een goede naam om de veranderingsprocessen aan te duiden.

De post-koloniale kritiek indachtig, wordt de term wel anders ingevuld dan in de *new orthodoxy* het geval was. Romanisering moet niet als vanzelfsprekend en essentialistisch cultuurbegrip worden opgevat, als een set gewoonten en gebruiken en voorwerpen die exclusief Romeins (uit Rome afkomstig), onveranderlijk en uniform geweest zouden zijn. Het gaat over de overname en aanpassing van gebruiken en voorwerpen die in Romeinse context (steden, legerkampen) courant waren. Dit omvat een aanzienlijke diversiteit, aangezien de cultuur van de stedelijke elite weer een andere was dan die in het Romeinse leger. Door overname en aanpassing van Romeinse culturele elementen door individuen uit autochtone gemeenschappen werd de diversiteit nog verder vergroot. Romanisering beperkte zich niet tot de elite maar ook individuen uit plattelandsgemeenschappen konden een rol gaan spelen in de Romeinse maatschappij. Personen uit de autochtone elite konden in het bestuur van een stad participeren, terwijl boerenzonen carrière konden maken in de *auxilia*. De Romeinse identiteit en cultuur was zeker niet exclusief en beperkt tot lieden uit Italië. Het was goed mogelijk om zich Romeins te voelen en dat tegelijkertijd op heel diverse, persoons- of groepsgebonden manieren in te vullen.

Over de motor achter het verschijnsel romanisering moet niet in een simpele dichotomie als staatsinterventie versus zelfromanisering gedacht worden. Het kader werd gevormd door ingrepen van de Romeinse overheid (zoals het aanleggen van wegen en steden, het legeren van militaire eenheden langs de grenzen), waardoor leden van autochtone gemeenschappen in de gelegenheid werden gesteld, ten dele misschien gedwongen, aan de nieuwe maatschappij deel te nemen. Het was dus een wisselwerking tussen staat en groep (of individu) waarbij beide partijen invloed uitoefenden en reageerden op de keuzes en gedragingen van de ander.

Romanisering wordt aldus in deze studie ingevuld als een proces dat optrad in elke contactsituatie tussen representanten van de Romeinse maatschappij en actoren (groepen of personen) van andere identiteit of etniciteiten. Het omvat-

te de overname en aanpassing van oorspronkelijk Romeinse ideeën, gebruiken en voorwerpen, door actoren uit alle geledingen van de maatschappij, op een eigen manier die aansluit bij hun zelfbeeld (identiteit), dat situationeel bepaald was. Romanisering is aldus geen lineair proces met een uniforme uitkomst, maar een proces van culturele aanpassing die per groep (of persoon), per situatie en per periode kan verschillen. Romanisering is een proces-term; het impliceert een chronologische bestudering met tenminste twee ijkpunten. Afhankelijk van het gekozen bronnenmateriaal kan men een romaniseringstraject van individuen of van groepen bestuderen.

1.3 Lokale gemeenschappen

In het voorgaande is romanisering gedefinieerd als een groepsproces. Individuele manifestaties van een Romeinse identiteit worden niet uitgesloten, maar zijn veel moeilijker archeologisch te bestuderen. De groep die in deze studie centraal staat, is de lokale gemeenschap. Hieronder wordt deze term eerst ingekaderd, waarna de relevantie van de term voor de Tielse situatie wordt geschetst en de redenen worden gegeven waarom dit perspectief in deze studie is toegepast.

In zijn proefschrift *Local identities: landscape and community in the late pre-historic Meuse-Demer-Scheldt region* (2003) voerde Fokke Gerritsen het begrip 'gemeenschap' (*community*) nadrukkelijk op als analytisch element bij de bestudering van een gebied. De genoemde studie heeft het lange-termijnperspectief van meer dan een millennium, waardoor transformaties in de wijze waarop het landschap door gebruikers geclaimd werd, in beeld gebracht konden worden. Bovendien combineerde Gerritsen archeologische gegevens met een antropologische kijk op de betreffende groepen, waardoor de waarde van de door archeologen gehanteerde begrippen ter discussie werd gesteld. In deze paragraaf komen de belangrijkste elementen van lokale gemeenschappen als concept aan de orde en wordt afsluitend beargumenteerd dat deze ook voor de archeologische gegevens van het rivierengebied in de Romeinse tijd relevant zijn.

Er zijn diverse woorden om sociale verbanden en groepen te beschrijven. De term nederzetting duidt bijvoorbeeld een groep mensen aan die samen woont, terwijl *civitas* of *pagus* gebruikt worden om bewoners van een bestuurlijke eenheid te omschrijven. Archeologen zijn bij de keuze van begrippen geneigd om de nadruk op een geografische samenhang te leggen, aangezien hun studieobject, veelal vindplaatsen of regio's, ook geografisch bepaald zijn. Aldus is de nederzetting vaak het centrale concept om bevolkingsgroepen te ordenen. Het is maar de vraag of dit recht doet aan de opvattingen van groepen en/of individuen zelf over hun onderlinge samenhang: misschien duiden zij hun oorsprong wel in eerste instantie als familiegroep aan, of ontlenen zij hun identiteit aan bepaalde gebruiken, zoals het collectief gebruik van een begraafplaats om hun doden te begraven. Bovendien is het concept nederzetting soms lastig te operationaliseren. In het geval van de zwerfende erven en de lage chronologische resolutie van de archeologie van prehistorische perioden is het maar de vraag in hoeverre huizen die samen gevonden worden, ook werkelijk gelijktijdig bestaan hebben. Met andere woorden: het is voor veel perioden twijfelachtig of de term nederzetting zoals wij die kennen, wel een realiteit geweest is.⁸²

Het woord gemeenschap is een veel neutralere term, die voornamelijk de sociale samenhang van een groep mensen benadrukt. Eventueel voorzien van bijvoeglijke bepalingen als woon-, begraaf- of geloofs-, kan nader worden gespecificeerd van welke aard de sociale samenhang is. Het is van belang om te onderkennen dat gemeenschappen altijd symbolische constructies zijn, gecreëerd en gemarkeerd door het gebruik van symbolen en rituelen, om de eigenheid en afgrenzing ten opzichte van andere groepen te definiëren.⁸³ Zeker in tijden van demografische expansie is de wijze van collectieve zelfdefinitie ook vaak verbonden aan een claim op het land dat zij bewonen. Een collectief

82 Gerritsen 2003, 109-111.

83 Cohen 1985.

gebruikt grafveld met monumentale graven die permanent zichtbaar zijn, is een voorbeeld van een *territorial marker*. Zulk een grafveld is een symbool dat aangeeft dat de gemeenschap die het grafveld gebruikt, al generaties lang op die plek woont en dus het gebruiksrecht van het gebied heeft. Die begraafgemeenschap definieert zichzelf dus als collectief van gebruikers, maar het is goed mogelijk dat het om families gaat die onafhankelijk van elkaar verspreid over het land wonen. In het dagelijks leven zijn het dus onafhankelijke groepjes mensen, die pas in het incidenteel collectief gebruik van het grafveld hun eenheid benoemen. Dat de claim op land door het gebruik van een zichtbaar gemaakte begraafplaats een symbolische constructie betreft die niet altijd op werkelijke anciënniteitsclaims kan bogen, wordt duidelijk wanneer we de aansluiting van recentere begravingen bij veel oudere grafvelden zien. Zo zijn er bijvoorbeeld grafvelden uit de Romeinse tijd die aansluiten bij urnenvelden van vele eeuwen eerder. De bevolking uit de Romeinse tijd claimt als het ware een band te hebben met de oorspronkelijke bewoners die ook al hun doden op die plaats begroeven, en ondersteunt daarmee hun claim op het land. Dat er een enorme discontinuïteit is in het gebruik van het grafveld en dat de bewoners uit de Romeinse tijd niet de werkelijke nakomelingen van de vroegere bewoners waren, is van ondergeschikt belang.⁸⁴

Uit de opgravingen te Tiel-Passewaaij is duidelijk geworden dat de lokale gemeenschap uit de Romeinse tijd onder meer gedefiniëerd werd door het collectief gebruik van een grafveld: de gemeenschap begroef haar doden op een centraal grafveld en woonde op verschillende plekken rondom die begraafplaats.⁸⁵ Het gaat dus om één begraafgemeenschap, die uiteenviel in verschillende kleine woongemeenschappen. Deze vaststelling is van belang omdat we hiermee (een element van) de zelfdefinitie van de lokale groep kunnen bevatten en dus te doen hebben met een realiteit van de mensen die we bestuderen, en niet alleen een modern concept. Dit toont de relevantie van het gemeenschapsconcept voor lokale groepen zoals die te Tiel-Passewaaij aan en laat bovendien zien dat een dergelijk perspectief niet alleen in de *longue durée* bestudeerd kan worden, maar ook op de middellange termijn (in enkele eeuwen) tot vruchtbare resultaten kan leiden.

Behalve de relevantie voor de Tielse situatie met één grafveld en verschillende nederzettingen is ook de omgang met materiële cultuur door de bewoners van Tiel-Passewaaij een reden om te kiezen voor het perspectief van de lokale gemeenschap. In tegenstelling tot de verwachting zijn in het grafritueel nauwelijks persoonlijke identiteiten tot uitdrukking gebracht. Bijvoorbeeld rijkdom, *gender*, leeftijd en beroepen zijn vrijwel niet herkenbaar in de grafinventaris of uitvoering van de grafmonumenten. Sociale groepen die een specifiek deel van de lokale gemeenschap vormden, komen daardoor archeologisch niet in beeld. Een uitzondering vormen de militaire uitrustingsstukken en spinklossen, geassocieerd met veteranen en vrouwen. Ook die vondsten komen echter alleen voor in de nederzetting en vrijwel niet in het grafveld. Materiële cultuur die specifiek is voor leeftijdsgroepen zoals kinderen of juist oude mensen, of bijvoorbeeld ambachten, is niet aangetoond. Omdat specifieke sociale groepen moeilijk archeologisch in beeld komen, is gekozen voor het perspectief van de lokale gemeenschap in zijn geheel, die uiteen kan vallen in de begraafgemeenschap enerzijds en verschillende woongemeenschappen anderzijds.

1.4 Geschiedenis van de archeologie van rurale nederzettingen

84 Gerritsen 2003, 111-145; Hiddink 2003, 47-52.

85 Zie hoofdstuk 3 voor de gegevens en paragraaf 8.2 voor een verdere toepassing.

Het archeologische onderzoek van de rurale gemeenschap te Tiel-Passewaaij, dat het belangrijkste onderwerp vormt van deze studie, staat natuurlijk niet op zichzelf. Al meer dan een eeuw geleden vond het eerste gravende onderzoek plaats naar civiele bewoning op het Bataafse platteland. De vraagstellingen die in deze studie worden gehanteerd, bouwen grotendeels voort op de uitkomsten

Afb. 1 Beeld van Bataven en hun ronde hutten in de atlas *Germania Inferior* van Petrus Kaerius (1617).

van eerder onderzoek. Deze paragraaf schetst daarom de ontwikkeling die de archeologie van rurale bewoning heeft doorgemaakt sinds zijn aanvang aan het begin van de 20e eeuw. Voor een viertal fasen wordt uiteen gezet wat de belangrijkste doelstellingen en resultaten waren van het veldonderzoek en de daarbij gehanteerde interpretatiekaders.⁸⁶

1.4.1 De eerste visies op het Bataafse verleden

Gravend onderzoek naar rurale nederzettingen in het rivierengebied kwam pas aan het begin van de 20e eeuw tot ontwikkeling. Dat neemt niet weg dat men daarvoor al expliciete ideeën had over het uiterlijk van de Germaanse of Bataafse nederzettingen, en met name de huizen. In de 17e, maar vooral de 18e en 19e eeuw werden de Bataafse woningen in de regel voorgesteld als primitieve ronde hutten (afb. 1). Dit was geheel conform het toenmalige beeld van Bataven - vooral gebaseerd op de geschriften van Tacitus - als zijnde Germanen, die nauwelijks beïnvloed waren door de Romeinse beschaving.⁸⁷ Waar kwam dit idee van ronde hutten vandaan? De klassieke bronnen bieden hierover opvallend genoeg weinig aanknopingspunten; in feite is er alleen een opmerking van Strabo over het voorkomen van ronde huizen bij stammen in Noord-Gallië.⁸⁸ Waarschijnlijker is dat men zich heeft laten inspireren door de vroegste etnografieën en de bijbehorende illustraties van volken uit Afrika en de Nieuwe Wereld, waar Nederlanders in deze fase zeer actief waren.⁸⁹ In dat geval zou het gaan om een extrapolatie van buiten-Europese etnografische informatie naar de antieke Germaans/Bataafse wereld, die op een vergelijkbaar 'primitief' ontwikkelingsniveau zou hebben gestaan.

Betref het in de 17e en 18e eeuw vooral beeldvorming op basis van de geschreven bronnen, in de 19e eeuw zien we een aarzelend begin van veldonderzoek. In West-Nederland vonden de eerste wetenschappelijke opgravingen van Reuven plaats te Voorburg. In de Betuwe voerde Ds. O.G. Heldring de eerste veldkartering uit en beschreef deze in zijn boek *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden, legenden, enz.* 1838-1839. Uitgaande van de veronderstelling dat de huidige Betuwe het door Tacitus genoemde eiland der Bataven was, zocht hij op akkers naar scherven en 'duijfsteen'. Mede op basis van toponiemen als 'woerd', 'loo' en 'hof' alsmede de hoogteligging en de donkere akkergronden lokaliseerde hij oude woongronden. Hoewel bepaalde interpretaties naar moderne maatstaven niet meer houdbaar zijn, kunnen we stellen dat Heldring zijn tijd ver vooruit was. Hij voerde de eerste veldkartering uit en hij baseerde conclusies en interpretaties op archeologisch vondstmateriaal.

⁸⁶ De inhoud van deze paragraaf is een gewijzigde versie van *Roymans & Heeren 2004*.

⁸⁷ Voor 18e en 19e-eeuwse prenten en schilderijen met voorstellingen van Bataafse woningen als ronde hutten, zie *Langereis 2004*; *Van der Heijden 2004*; *Van der Coelen 2004*. Het oudste voorbeeld is een ets in de atlas *Germania inferior* van Petrus Kaerius uit 1617 (afb. 1). Cf. *Van de Waal 1952*, 176-177.

⁸⁸ *Strabo*, *Geographica* 4.4.3.

⁸⁹ Cf. *Moser 1998*, 66-106.

1.4.2 Het begin van het gravende onderzoek: op zoek naar de 'Bataafse hut' (1904-1960)

In het rivierengebied vond het eerste gravende onderzoek aan het begin van de 20e eeuw plaats. Op plaatsen waar veel vondsten aan het licht waren gekomen, werden op privaat initiatief, hetzij door een landeigenaar, hetzij door een vereniging of genootschap, enkele sleuven gegraven met behulp van arbeiders, zoals te Kesteren in 1904, 1909 en 1910. Uit de teleurgestelde opmerking dat er nagenoeg geen compleet aardewerk was aangetroffen en ook geen spoor van huizen, mogen we afleiden dat men naar deze twee zaken op zoek was geweest.⁹⁰ Dat men nog geen bewoning aantrof, is niet vreemd, aangezien steenbouwresten in deze regio uiterst schaars zijn en de noodzakelijke opgravingstechnieken om houtbouw te herkennen, pas rond die tijd in Nederland werden geïntroduceerd. J.H. Holwerda (1873-1951), conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, had in 1905 in Duitsland (Haltern) stage gelopen en daar paalkuilen en greppels leren herkennen, en deze wetenschap meegenomen naar Nederland. Vanaf 1915 zette hij deze kennis ook in het rivierengebied in, bij Rijswijk (Maurik), waar een woerd werd onderzocht.⁹¹ In deze eerste decennia ging veel onderzoek naar rurale bewoning in Romeins Nederland, zowel villa's in Zuid-Limburg als nederzettingen in het rivierengebied, uit van het genoemde museum.

Vanaf deze tijd was veel veldwerk gericht op het identificeren van de voor het Bataafse gebied karakteristieke huisvormen. Concrete aanwijzingen hoe deze eruit zagen, had men niet. Duidelijk was alleen dat resten van stenen villagebouwen zoals men die elders had leren kennen, in het rivierengebied vrijwel ontbraken; het moest dus om eenvoudige houten huizen gaan. Het beeld dat deze vroegste opgravingen opleverden van de rurale huizenbouw blijkt uitermate heterogeen. Door Holwerda en anderen werden zowel ronde, vierkante, ovale als onregelmatig rechthoekige huisplattegronden gereconstrueerd.⁹² Holwerda's collega Braat benadrukte juist het ongestructureerde karakter van de Bataafse nederzetting. Hij stelde in 1949 dat de plattegrond van een Bataafse nederzetting nooit meer kon worden dan een wirwar van paalgaten; men kon zich zo'n Batavendorpje niet rommelig en onregelmatig genoeg voorstellen.⁹³ Ondertussen hadden archeologen in Noord-Nederland opmerkelijke successen geboekt bij hun onderzoek naar 'Germaanse' huisvormen. A.E. van Giffen, hoogleraar van het in 1920 opgerichte Biologisch en Archeologisch Instituut (BAI) te Groningen, ontdekte in de jaren '30 de eerste rechthoekige woonstalhuzen tijdens opgravingen van een terp te Ezinge in het Friese kustgebied. Wat later volgde de ontdekking van soortgelijke boerderijen op de aangrenzende zandgronden van Drenthe.⁹⁴ Dit vroege onderzoek van Van Giffen c.s. had echter weinig uitstraling op het nederzettingsonderzoek in het Romeinse deel van Nederland.⁹⁵ De enige uitzondering vormt een in 1938 door een leerling van Van Giffen opgegraven huisplattegrond te Alphen op de zuidelijke zandgronden.⁹⁶ Het betreft de eerste overtuigende boerderijplattegrond van Romeins Nederland. Deze werd echter pas veel later gepubliceerd en speelde geen rol in het vroege nederzettingsonderzoek.

Achteraf gezien zijn alle vooroorlogse interpretaties van huisplattegronden in Romeins Nederland onjuist of onbetrouwbaar gebleken, uitgezonderd de boerderijplattegrond van Alphen. Erg verwonderlijk is dit niet. De opgravingsmethoden stonden nog in de kinderschoenen, en veel opgravingen vonden plaats in de kleibodem van het rivierengebied waar grondsporen zich moeilijk laten lezen. Bovenal waren er de technische beperkingen. Door het ontbreken van graafmachines was men gedwongen te werken met smalle, met de hand gegraven sleuven. Deze werkwijze maakte het onmogelijk grote vlakken bloot te leggen, een voorwaarde om gebouwstructuren te kunnen herkennen. Wat betreft hun culturele interpretatiekader stonden zowel Holwerda als Van Giffen en hun vakgenoten sterk onder Duitse invloed, met name de traditie van

90 Heuff 1905; Brenkman 1912.

91 Holwerda 1917.

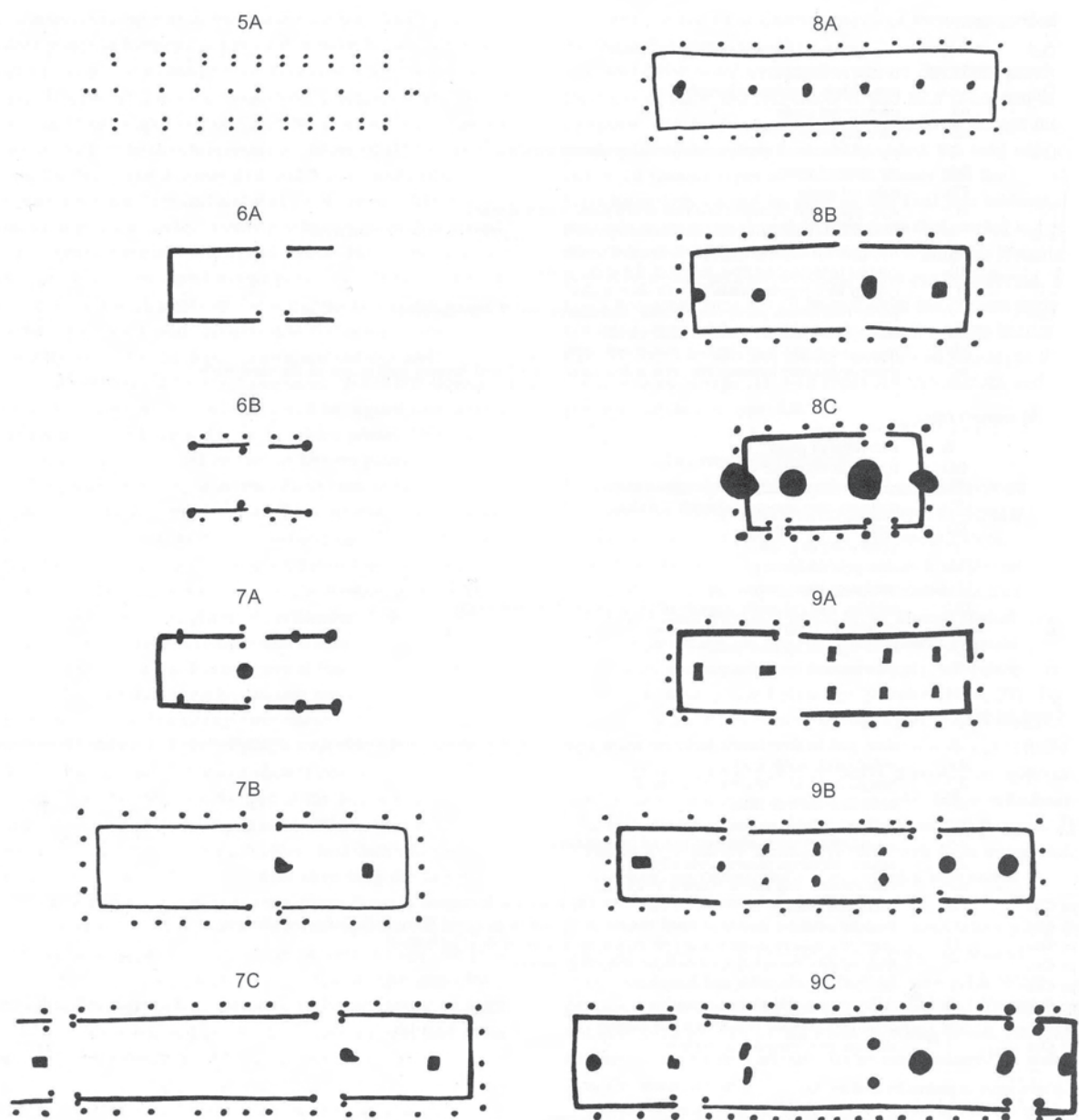
92 Holwerda 1922, 62-68; Bloemen 1933, 5-9; Bursch 1935, 25-44.

93 Braat 1949, 34, 37.

94 Van Giffen 1936, 40-47; Waterbolk 1989, 285-320.

95 Een eerder door Van Giffen zelf uitgevoerde opgraving op een nederzetting te Ressen in het Nederlandse rivierengebied leverde geen herkenbare gebouwstructuren op: zie Evelein & Van Giffen 1928.

96 Van der Sanden 1977, 111-122.

de *Germanische Altertumskunde*. Deze kenmerkte zich door een sterk historiserende benadering en het streven naar *ethnische Deutung* van de rurale bevolking van Nederland en haar materiële cultuur. Uitgaande van een normatief cultuurconcept trachtte men te komen tot identificatie van 'Bataafse' of 'Germaanse' huizen, aardewerk, etc.⁹⁷

Na de Tweede Wereldoorlog viel het onderzoek naar rurale nederzettingen uit de Romeinse tijd vrijwel stil. Dit had te maken met de inspanningen voor de wederopbouw, maar ook met het wegvallen van de leidende rol van het Rijksmuseum van Oudheden in het gravende onderzoek naar de Romeinse tijd. Het veldonderzoek werd voortaan uitgevoerd door de in 1947 opgerichte Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, (ROB, later Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en enkele nieuwe universitaire instituten.

Afb. 2 De typologie van woonstalhuizen in de regio rond Oss-Ussen (naar Schinkel 1998).

97 Cf. Eickhoff 2003.

1.4.3 De ontdekking van de huisvormen in het rivierengebied (1960-1985)

Pas in de jaren '60 kwam het onderzoek van rurale Romeinse nederzettingen opnieuw op gang. In tegenstelling tot de vorige periode waren de opgravingen nu beter gespreid over de verschillende landschappen; niet meer alleen in het rivierengebied, maar ook op de zandgronden van Zuid-Nederland en in het westelijke kustgebied. Het veldonderzoek werd voornamelijk uitgevoerd door de ROB en door de archeologische instituten van de Universiteit van Leiden en de Vrije Universiteit te Amsterdam. Een technische innovatie van onschatbare waarde was de inzet van graafmachines; het werd nu mogelijk grote aaneengesloten vlakken open te leggen, waardoor niet alleen individuele huiserven maar ook complete nederzettingen konden worden onderzocht. De onderzoeken hadden weliswaar vaak het karakter van noodopgravingen van door nieuwbouw bedreigde vindplaatsen, maar deze konden soms planmatig en gespreid over meerdere jaren worden uitgevoerd. Daardoor kregen zij in feite het karakter van grootschalig georganiseerd veldonderzoek. De basiservaring met het grootschalig opgraven van rurale nederzettingen werd in deze periode opgedaan. De opgravingsmethoden werden sterk verbeterd en aangepast aan de verschillende landschapstypen.

Tot de belangrijkste resultaten van de nederzettingenarcheologie in deze fase behoort de identificatie van courante huisvormen en daarin optredende regionale variaties. Ontdekt werd dat in de gehele Nederrijnse laagvlakte lang-rechthoekige woonstalhuizen regel waren in de Romeinse tijd (afb. 2), daarmee aansluitend op een prehistorische traditie die (evenals in Noord-Nederland) terugreikte tot in de Midden Bronstijd. Tevens kreeg men aandacht voor de structuur en ontwikkeling van nederzettingen. Hieronder wordt het veldonderzoek per landschapszone nader besproken.

Voor de zuidelijke zandgronden waren de opgravingen te Haps, Oss en Hoogeloon beeldbepalend. Op zandbodems had men geen moeite meer met het herkennen van huisplattegronden; de woonstalhuizen werden soms met tientallen tegelijk ontdekt. In Haps werden 23 exemplaren opgegraven uit de latere IJzertijd (LT A-D).⁹⁸ Vanaf 1976 ontwikkelde zich te Oss een belangrijk zwaartepunt in het veldonderzoek. Archeologen van het Instituut voor Prehistorie te Leiden (IPL) legden hier de resten bloot van enkele nederzettingen met woonstalhuizen en een grafveld uit de Romeinse tijd. Deze opgravingen lopen door in de volgende periode (zie verderop). Te Hoogeloon werd door de Vrije Universiteit te Amsterdam van 1980 tot 1986 een omgreppelde nederzetting van aanvankelijk alleen enkele woonstalhuizen onderzocht. In de vroege 2e eeuw verscheen hier een Romeinse villa met stenen fundering, een badvertrek en een hypocaust. Na het verval van de villa (eind 2e eeuw?) bestond de nederzetting weer uit houten woonstalboerderijen.⁹⁹

Beeldbepalend voor het holocene rivierengebied waren de opgravingen te Druten en Wijk bij Duurstede-De Horden. Aanvankelijk had men in deze regio nog grote moeite met het herkennen van huisplattegronden in de moeilijk leesbare kleibodems. De eerder genoemde opmerking van Braat over het ongestructureerde karakter van de Bataafse nederzettingen bleef hier tot in de jaren '80 actueel. Van Es en Willems benoemden nederzettingen waarbij totaal geen structuur in de grondsporen te ontdekken was zelfs als een apart type: de 'paalgatzwerm-nederzetting'.¹⁰⁰ Wel stelden zij vast dat niet alle nederzettingen zo rommelig en onherkenbaar waren. In Druten werd in de jaren 1974-78 door de ROB een grootschalige opgraving uitgevoerd waarbij fraaie huisplattegronden werden blootgelegd binnen een omgreppelde nederzetting (afb. 104). Een grote boerderij uit het begin van de 2e eeuw (?), die wordt gezien als het hoofdgebouw, toont Romeinse invloeden: een kelder met een stenen fundering, een vertrek met wandschilderingen, en een klein stenen badhuis aan de noordzijde van het gebouw.¹⁰¹ Te Wijk bij Duurstede-De Horden werd van 1977 tot 1986 een nederzetting geheel opgegraven, wederom door de ROB (afb. 99).

98 Verwers 1972.

99 Slofstra 1987, 51-86.

100 Willems 1984, 64; Van Es 1981, 169. Van Es suggereerde dat het wellicht ging om de sporen van vele tientallen vierpalenstructuren voor graanopslag.

101 Hulst 1978. Zie echter ook Roymans 1996b, 75 en de nieuwe interpretaties in paragraaf 7.2.4.

De woonstalhuizen, bijgebouwen en greppelomheiningen konden aan verschillende fasen worden toegewezen, lopend vanaf de Late IJzertijd tot in de vroege 3e eeuw.¹⁰²

Belangrijk voor de holocene kustzone was de grootschalige opgraving te Rijswijk-De Bult, uitgevoerd door de ROB in de jaren 1967-69 (afb. 109). Hier slaagde men er in een rurale nederzetting compleet op te graven, inclusief het omliggende perceleringssysteem. Er werd een ontwikkeling waargenomen van een geïsoleerde kleine boerderij in de eerste helft van de 1e eeuw naar een goed gestructureerde, omgreppelde nederzetting met drie boerderij-erven uit de vroege 3e eeuw. Uit de jongste fase stamt een geromaniseerd hoofdgebouw met een deels stenen fundering, een ruimte met een hypocaust en een vertrek met wandschildering.¹⁰³

Samenvattend kan men voor het veldonderzoek in deze fase stellen dat men grote vooruitgang boekte, hoewel het in het riviereengebied tot in de jaren '80 duurde voor men de 'paalgatzwerm-nederzetting' definitief naar het rijk der fabelen kon verwijzen, althans voor de Romeinse tijd. De opgegraven arealen namen fors toe en men begon inzicht te krijgen in de structuur en ontwikkeling van nederzettingen.

Behalve in het gravende onderzoek waren er ook andere archeologische ontwikkelingen. Met name in de jaren '70 en '80 werden grote delen van Nederland onderworpen aan een archeologische streekbeschrijving, ook wel veldkartering, *Landesaufnahme* of *field survey* genoemd. Het doel van deze veldkarteringen was om inzicht te verwerven in de lange termijngeschiedenis van een regio door middel van het verzamelen van oppervlaktevondsten, het in kaart brengen van de bodems en geomorfologie, alsmede het bestuderen van streekgeschiedenis en folklore. In tegenstelling tot opgravingen was de veldkartering ook een relatief goedkope en snelle manier om de archeologische potentie van een gebied in kaart te brengen. Geïnspireerd door de *Deutsche Siedlungsarchäologie* en de Angelsaksische *New Archaeology* maakten de grote regionale projecten ook deel uit van de internationale tendens om de archeologische praktijk van een theoretische basis te voorzien. Tot dan toe was het archeologische veldwerk namelijk vooral bepaald door toevalsvondsten en *ad hoc* beslissingen. Mede door de grote projecten in deze periode (Kromme Rijn project, project Centraal Riviereengebied, project Oostelijk Riviereengebied, Assendelver Polder Project van de Universiteit van Amsterdam, Kempenproject van de Vrije Universiteit; in de jaren '90 het Zuid-Nederland Project van de Vrije Universiteit en de Universiteit van Amsterdam samen) werd het langlopende veldonderzoek vanuit expliciete archeologische vraagstellingen opgezet en bijgestuurd.¹⁰⁴

Behalve in het veldonderzoek waren er ook op het interpretatieve vlak nieuwe ontwikkelingen. In de ons omringende landen was een strakke scheiding ontstaan tussen een militaire *Limesarchäologie* en een civiele provinciaal-Romeinse archeologie.¹⁰⁵ In het Nederlandse onderzoek werd juist getracht te komen tot een integratie van beide sectoren, zoals blijkt uit onder meer de studies van Bloemers en Willems.¹⁰⁶ Beiden poogden verbanden te leggen van sociaaleconomische aard tussen de rurale nederzettingen en de nabijgelegen militaire forten. Uitgangspunt is de aanname dat de nederzettingen in het directe achterland van de *limes* van belang waren voor de voedselvoorziening van de kampen. Zo maakte Bloemers modelmatige berekeningen van het voedseloverschot dat de nederzetting te Rijswijk zou kunnen produceren voor de forten. Willems onderzocht de invloed van de troepenrecrutering op de Bataafse bevolking. Hij berekende dat van de Bataven in de pre-Flavische tijd ongeveer 5500 man permanent in dienst waren. Deze massale recrutering op een geschatte totale populatie van 30.000 tot 40.000 mensen betekende volgens hem dat elk Bataafs gezin gemiddeld een tot twee zonen in het leger had. Ook qua voedselconsumptie zal het Romeinse leger volgens Willems een druk op de regio hebben gelegd; de voedselvoorziening werd waarschijnlijk voor een

102 Van Es & Hensing 1994, onder andere 40-44 en 226-230; Vos 2002.

103 Bloemers 1978.

104 Bloemers 1999; Roymans 1996a; Brandt, Groenman-van Waateringe & Van der Leeuw 1987; Brandt & Slofstra 1983.

105 James 2002.

106 Bloemers 1978; Willems 1981; idem 1984, 236.

deel door de omliggende nederzettingen verzorgd, hetgeen mogelijkheden bood voor agrarische intensivering. De studie van de economische relaties tussen de militaire kampen en het *limes*-achterland kreeg in deze fase mede gestalte door het beginnende archeobotanische en -zoölogische onderzoek.

1.4.4 De karakterisering van het rurale landschap (1985-heden)

De periode vanaf 1985 kenmerkt zich door een verdere toename van het aantal grote opgravingen ondernomen door de ROB, de universitaire instituten, en sinds enige jaren ook gemeentelijke archeologische diensten en bedrijven. Deze *hausse* aan opgravingen moet worden begrepen tegen de achtergrond van de enorme druk op de landelijke ruimte door de aanleg van woonwijken, wegen en industrieterreinen, vooral in de dichtbevolkte regio's van Zuid- en West-Nederland. In feite betrof het steeds noodopgravingen, doch door de systematische planning en de toenemende subsidiëring door overheden hadden de grote opgravingen vaak het karakter van programmatisch veldonderzoek in het kader van de eerder genoemde regionale projecten. Een belangrijk winstpunt van de archeologie in deze fase is dat goede inzichten werden verkregen in de rurale nederzettingenpatronen van Romeins Nederland.

De wetenschappelijk gestuurde opgravingen van rurale nederzettingen uit de Romeinse tijd lagen in deze fase vooral op de Zuidnederlandse zandgronden. Archeologen van de Leidse universiteit continueerden hier hun eerder gestarte onderzoek in Oss.¹⁰⁷ Voor de Romeinse tijd resulteerde dit in de opgraving van zes nederzettingen en twee grafvelden (afb. 101). De nederzettingen bestonden uit groepjes van twee tot in één geval acht gelijktijdige boerderijen, al dan niet omgeven door een gemeenschappelijke greppelomheining. Op basis van vooral de typonomie van de huisplattegronden kon een beeld worden geschetst van de ontwikkeling van de afzonderlijke nederzettingen.¹⁰⁸ Ook op andere locaties slaagde men erin een of meer nederzettingen vrijwel compleet op te graven, soms in combinatie met een grafveld, onder meer te Nederweert, Lieshout en Breda.¹⁰⁹ Ook hier betreft het nederzettingen van het bovenbeschreven type.

In het holocene rivierengebied vonden aanvankelijk geen grote opgravingen plaats van rurale nederzettingen. Dat veranderde echter rond het midden van de jaren '90 met het grootschalige onderzoek te Tiel-Passewaaij en de Waalsprong. In deze stadsuitbreiding van Nijmegen ten noorden van de Waal is van 1996 tot 2004 grootschalig nederzettingsonderzoek uitgevoerd door het Bureau Archeologie van de Gemeente Nijmegen.¹¹⁰ Het Tielse onderzoek is het onderwerp van de huidige studie.

Voorts zien we in deze fase een intensivering van het archeobotanisch en -zoölogisch onderzoek van rurale vindplaatsen, vooral vanuit vraagstellingen over de rurale economie en de eventuele surplusproductie voor de urbane of militaire markt. De hieruit voortkomende studies verfijnden de kennis over de agrarische productie en consumptiepatronen van rurale populaties.¹¹¹ Aanwijzingen voor agrarische intensivering voor markten zien we vooral in de veehouderij, met name het fokken van paarden en runderen. Daarentegen lijkt de potentie voor het verbouwen van substantiële hoeveelheden graan gering.¹¹² In de jaren '90 is sprake van enkele interessante perspectiefverschuivingen in het Nederlandse onderzoek in het algemeen. In de eerste plaats is dit de ontwikkeling van een landschapsarcheologische benadering. In principe beschouwt men nu het gehele cultuurlandschap als object van onderzoek.¹¹³ Het besef groeit dat er niet alleen nederzettingen en grafvelden waren, maar ook andere verschijnselen als akkercomplexen, weidegronden, wegen en bruggen, die in de beeldvorming moeten worden betrokken. Verder beschouwt men het landschap niet louter vanuit een economisch-functionalistisch perspectief, maar heeft men toenemend oog voor de mentale, ideële dimensies van land-

107 Fokkens & Jansen 2002.

108 Schinkel 1998; Wesselingh 2000.

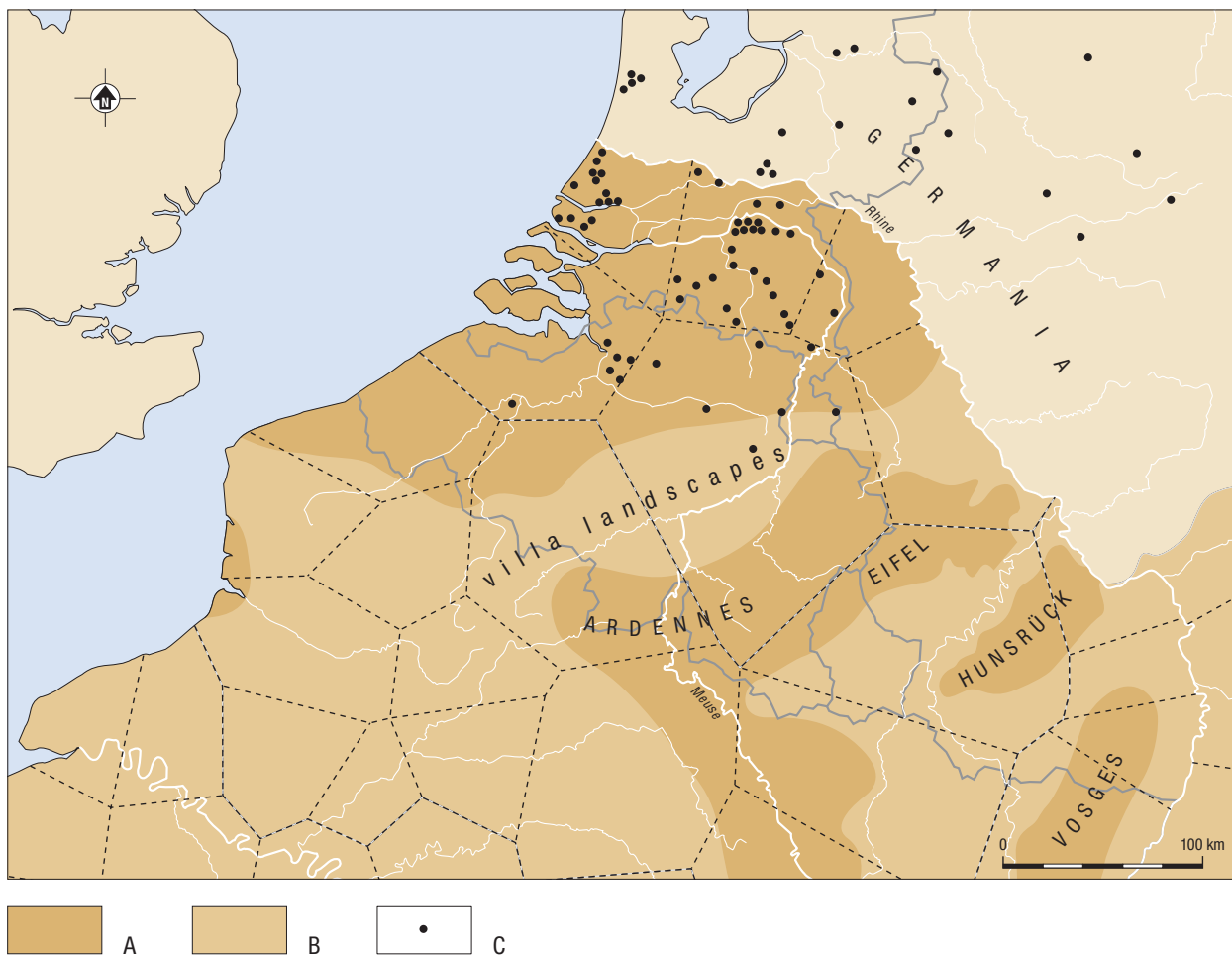
109 Lieshout: Hiddink 2005a. Breda: Koot & Berkvens 2004. Nederweert: Hiddink 2005b; Hiddink 2006.

110 Van den Broeke 2002.

111 Cf. Lauwerier 1988; Lange 1990; Brinkkemper 1993; Kooistra 1996; Van Beurden 2002; Groot 2008.

112 Roymans 1996b.

113 Roymans 1996a, 236-237.

Afb. 3 De verspreiding van rurale nederzettingen met woonstalhuizen uit de Romeinse tijd. Naar Roymans 1996, fig. 18. A niet villa-landschap; B villa-landschap; C locatie nederzetting met woonstalhuis.

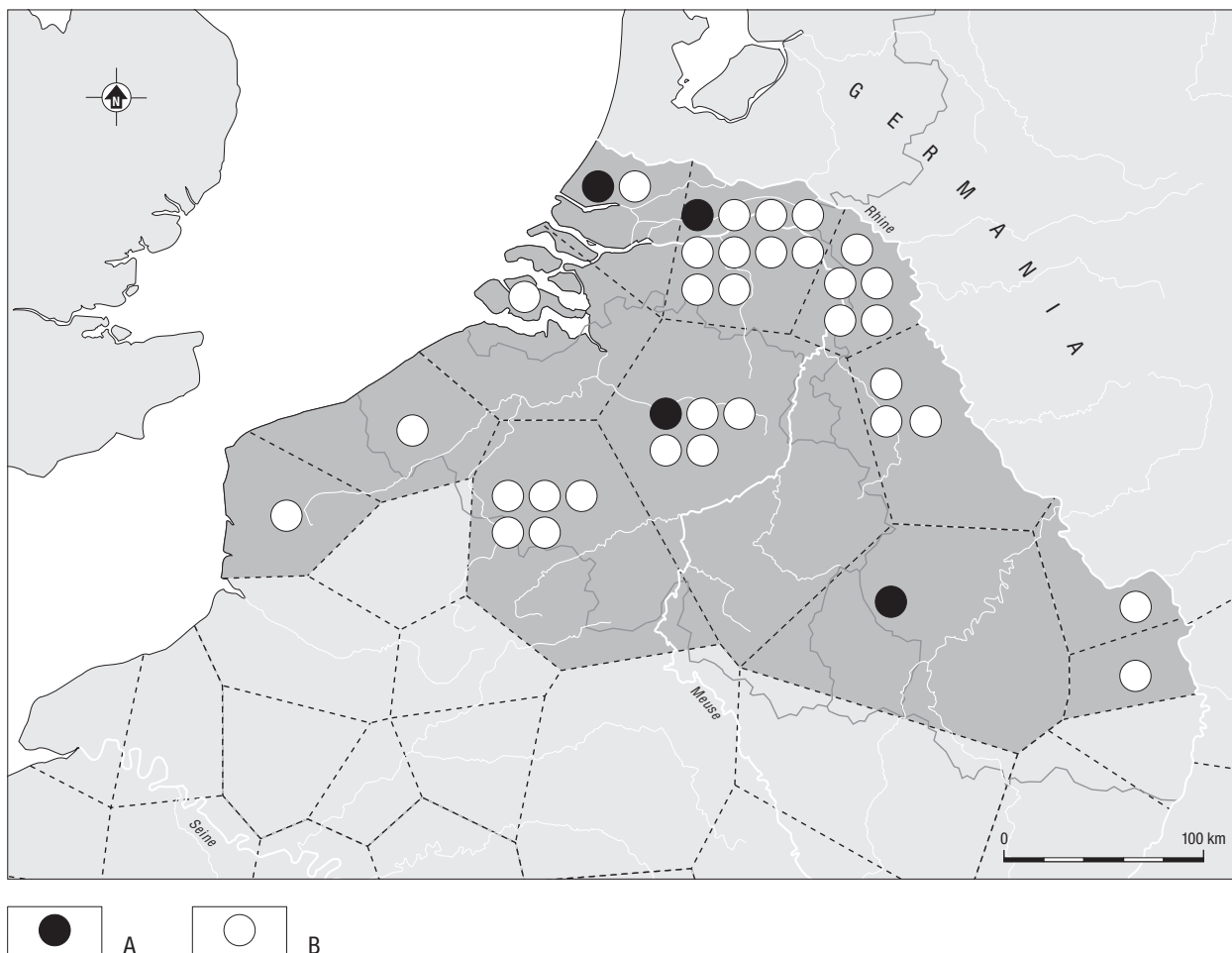
schappen. Gesproken wordt van een 'mythisch landschap' en een 'landschap van rituele deposities'.¹¹⁴ Tevens bespeuren we in deze fase een toenemende belangstelling voor de studie van lange-termijnontwikkelingen in het cultuurlandschap. De potentie van diachroon onderzoek manifesteert zich met name op de zandgronden, waar bewoningssporen van de Bronstijd tot in de Middeleeuwen zich vaak in één enkel vlak aftekenen.¹¹⁵ Zo kan worden bestudeerd hoe boerengemeenschappen uit de Romeinse tijd omgingen met monumentale prehistorische grafvelden in het landschap, en in hoeverre bewoningspatronen uit de Romeinse tijd voortbouwden op ontwikkelingen in de IJzertijd.¹¹⁶ Dankzij de (micro-) regionale *surveys* in combinatie met de vele grotere en kleinere opgravingen, hebben we thans een beter beeld van de structuur en ontwikkeling van individuele nederzettingen en van het landschap op micro-regionaal en regionaal niveau. Zoals gezegd blijken Romeinse villa's slechts zelden voor te komen. Significants zijn de resultaten van de recente regionale studie van Vossen van het Bataafse rivierengebied. Hij inventariseerde ca. 900 non-villa sites tegen ca. 20 villa-nederzettingen.¹¹⁷ Op de Zuidnederlandse zandgronden en in het westelijke kustgebied komt men op basis van verspreide gegevens uit op soortgelijke verhoudingen. Duidelijk is daarmee dat het aantal niet-villa nederzettingen in Romeins Nederland op ca. 98% kan worden geschat. Wat dit betreft is er een contrast met de door villa's gedomineerde landschappen van de vruchtbare lösszone die loopt van Noordwest-Frankrijk, via Centraal-België en Nederlands Zuid-Limburg naar de Keulse regio in het

114 Derks 1997; Roymans 1995a.

115 Roymans 1996a, 238.

116 Roymans 1995b, 47-64; Roymans & Gerritsen 2002.

117 Vossen, in voorbereiding.

Afb. 4 De omvang van de etnische recrutering in Noord-Gallië. Naar Roymans 1996, fig. 4. A *civitates* waar op etnische basis hulptroepen werden gelicht; B *ala* (ruitereenheid); C *cohors* (infanterie-eenheid).

Duitse Rijnland. Hoewel er de laatste jaren opgravingen zijn geweest die er op wijzen dat hier het aandeel van niet-villa nederzettingen is onderschat, bestaat er geen twijfel over dat de villa's het rurale landschap domineren (afb. 3).¹¹⁸ Opmerkelijk binnen deze categorie van niet-villa nederzettingen in Romeins Nederland is het incidentele voorkomen van woonstalhuizen die wellicht invloeden laten zien van de Romeinse villa-architectuur. Het gaat om de toevoeging van elementen als een kleine houten *porticus*, een deels pannen dak, of een met stenen gefundeerde kelder. Dergelijke geromaniseerde boerderijen illustreren dat er bij sommigen wel interesse en kennis was om elementen van de Romeinse wooncultuur over te nemen.¹¹⁹

Welke verklaringen worden nu gegeven voor de schaarste aan villa's en de absolute dominantie van nederzettingen met alleen woonstalhuizen? Hierover zijn expliciete ideeën geformuleerd. Slofstra ziet het voorkomen van villa's als een materiële manifestatie van een specifieke agrarische productiewijze, gebaseerd op afhankelijke arbeid en productie voor de markt. Dit laatste leverde uiteindelijk de rijkdom op voor de bouw van villa's.¹²⁰ De schaarste aan villa's in Romeins Nederland kan volgens Slofstra worden gezien als het gevolg van het geringe volume van de agrarische surplusproductie in deze zone. Ook Roymans zoekt de verklaring voor deze macroregionale verschillen deels in de economische sfeer. De meer op veehouderij georiënteerde agrarische productiewijze op de zandgronden en het rivierengebied leverde voor brede groepen simpelweg onvoldoende rijkdom op om de luxe van elementen van Romeinse wooncultuur

118 Roymans 1996b.

119 Maar zie een alternatieve visie in paragraaf 5.2.15.

120 Slofstra 1991, 161.

te kunnen betalen. Maar daarnaast is volgens Roymans ook een mentale of culturele factor van belang. Door een specifieke *way of life* met sterk ontwikkelde pastorale en militaire tradities (deels gecultiveerd door de Romeinse overheid), werden elementen van de Romeinse wooncultuur minder vaak overgenomen. Men bleef vasthouden aan het oude en vanuit Romeins perspectief barbaarse principe om mens en vee onder één dak te huisvesten. Zelfs de bovengenoemde geromaniseerde houten boerderijen bevatten vaak aanwijzingen voor een stalruimte.¹²¹

Recent onderzoek van archeologen van de Vrije Universiteit te Amsterdam concentreert zich op de studie van de intense vervlechting tussen de militaire en de civiele levenswereld, op basis van de materiële cultuur. Centraal staan de grote aantallen metaalobjecten verzameld via metaaldetectie door zowel amateurs als professionals. In kleibodems blijken vooral bronzen voorwerpen opvallend goed geconserveerd, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de zandgronden. Bij systematisch gebruik van de metaaldetector worden vaak grote vondstensembles verzameld tijdens opgravingen. Eerder is vooral door Willems en later Roymans op basis van historische bronnen gewezen op de enorme impact van de intensieve militaire recrutering op de Bataafse samenleving (afb. 4). Deze etnische recrutering vormde de kern van het Romeins-Bataafse verdrag; dit stelde de Bataven vrij van de betaling van belasting in ruil voor de levering van soldaten.¹²² De grote impact van het Romeinse leger op rurale gemeenschappen was tot voor kort archeologisch moeilijk grijpbaar. De studie van metaalobjecten biedt daar nu echter ruime mogelijkheden voor. Er is duidelijk bewijs voor processen van militarisering, monetarisering en latinisering van rurale gemeenschappen, processen die natuurlijk in hun samenhang moeten worden gezien.¹²³ Met name hoofdstuk 5 en paragraaf 8.8 van deze studie zullen op deze basis voortbouwen.

121 Roymans 1996b.

122 Roymans 2004; vgl. Tacitus, Germ. 29; Hist. 4.12.

123 Nicolay 2007a; Aarts 2003; Derks & Roymans 2002.

2 Het archeologisch onderzoek

2.1 Geschiedenis van het onderzoek

De geschiedenis van het onderzoek te Tiel-Passewaaij valt uiteen in vier fasen. In eerste instantie ging het om geïsoleerde waarnemingen. In tweede instantie betrof het systematische veldkarteringen (jaren '80). Ten derde volgden *ad hoc* georganiseerde noodopgravingen (1992-1996) en tenslotte geprogrammeerd veldonderzoek (1996-2004). Hieronder worden de diverse waarnemingen en onderzoeken chronologisch beschreven.

In 1930 werd in de uiterwaard van de Waal, ten zuidwesten van Tiel bij het buurtschap Passewaaij, een altaarsteen gewijd aan de godin Seneucaega geborgen tijdens het 'afkleien', het delven van klei ten bate van baksteenproductie. Bij de publicatie van de steen in 1931 schreef Oxé dat de steen waarschijnlijk van elders was aangevoerd, aangezien ter plaatse geen Romeinse resten bekend waren.¹²⁴ In 1975 sprak dr. P. Stuart met dhr. Kusters, die bij de vondst van de steen in 1930 aanwezig was en de vindplaats nog precies kon aanwijzen (afb. 5, de zwarte punt tussen 5 en 6). Stuart sloot daarbij niet uit dat de steen op zijn oorspronkelijke plaats was aangetroffen en hield dus rekening met een belangrijke vindplaats in de uiterwaard ten oosten van Passewaaij.¹²⁵

Voor zover bekend is in 1968 voor het eerst waargenomen dat er zich grote concentraties Romeins vondstmateriaal op de akkers van Passewaaij bevonden. Mevrouw. Ch. (Lot) Delfin, lid van AWN-afdeling 15 (Midden- en West-Betuwe en Bommelerwaard), bezocht in die tijd regelmatig pas geploegde akkers in de hele regio om daarop naar archeologische resten te speuren. In 1973 vervaardigde ze een kaart van haar eerdere ontdekkingen, waarop twee grote concentraties vondstmateriaal ten zuiden van de Passewaaijse Hogeweg gemarkeerd zijn. Het gaat om de vindplaatsen die tegenwoordig bekend zijn als de nederzettingen Hogeweg/Zennewijnseweg en Passewaaijse Hogeweg (4 en 3 respectievelijk op afb. 5).¹²⁶

Het duurde vervolgens tot 1980 voordat ook de nederzetting aan de Oude Tielseweg ontdekt werd. Leden van de Historische Kring Kesteren beliepen de akkers rond Passewaaij en ontdekten een concentratie Romeinse vondsten op de genoemde vindplaats. Deze nederzetting werd enkele jaren later nogmaals bezocht in het kader van de Veldkartering Neder-Betuwe, deel van het project Centraal Rivierengebied van de ROB (tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), maar deze keer door leden van de Archeologische Werkgroep Tiel (AWT), ressorterend onder de Vereniging Oudheidkamer Tiel en omstreken (VOT).¹²⁷

Na enkele organisatorische wijzigingen werd het werk van de AWT voortgezet onder de naam BATO (Beoefenaren Archeologie Tiel en Omstreken). BATO vond in januari 1990 ten noorden van de Passewaaijse Hogeweg een nieuwe oppervlakteconcentratie van Romeins materiaal, gelegen tussen de nederzetting Oude Tielseweg en de door Delfin gekarteerde percelen ten zuiden van de Passewaaijse Hogeweg. De meeste landbouwpercelen ten noorden van de de Passewaaijse Hogeweg die nu bezocht werden, waren pas kort voor 1990 voor het eerst geploegd; op zijn minst sinds de jaren '30 van de 20e eeuw waren deze percelen als boomgaard in gebruik geweest, waardoor ze nooit waren geëgaliseerd of diepgeploegd.¹²⁸ De ploegactiviteiten eind jaren '80 brachten een aantal aangeploegde graven naar het oppervlak van de akker, waar de resten door de BATO werden gevonden. Door de vondst van crematieresten konden leden van BATO voor het eerst de aanwezigheid van een grafveld vermoeden.¹²⁹

Actieve leden van BATO, met name initiatiefnemer G. Taconis en E. Verhelst, waren op de hoogte van het gegeven dat veel vindplaatsen op voormalige

124 Oxé 1931.

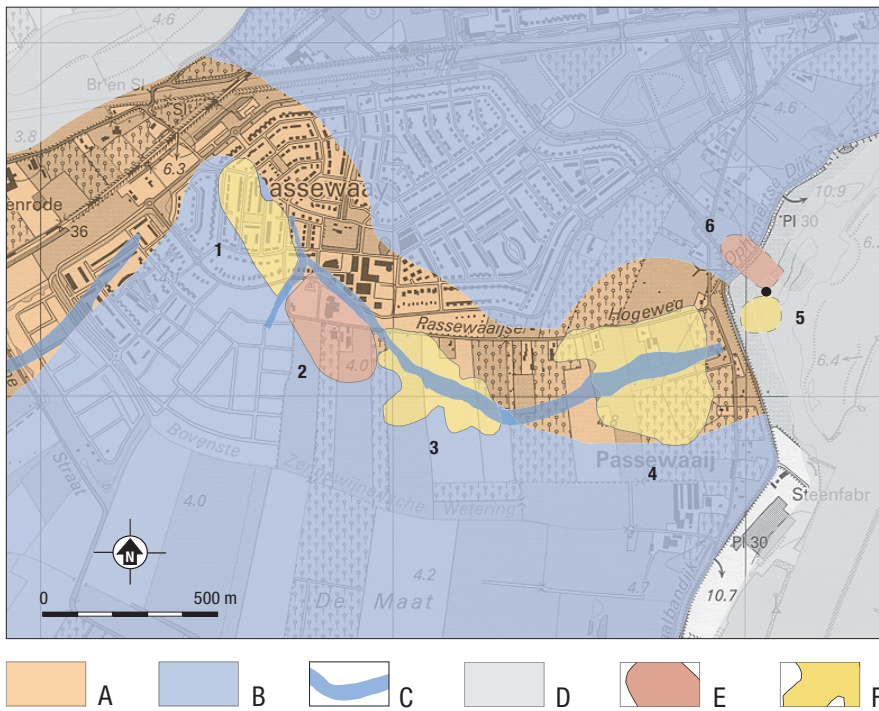
125 Stuart 1981; daarin worden ook coördinaten voor de steen gegeven. Zie verder paragraaf 3.4.

126 De kaart en documentatie van mevrouw Delfin worden door BATO bewaard.

127 JROB 1981, 110; JROB 1986, 154; Verhelst 2001, 11-13.

128 Gegevens mondeling verstrekt door eigenaars van diverse percelen, opgetekend in zogenoemde 'protocolboeken', waarin studenten archeologie van de Vrije Universiteit een deel van de opgraving uitwerkten.

129 Verhelst 2001, 11-13.

Afb. 5 Romeinse vindplaatsen en geomorfologie van de microregio Tiel-Passewaaij. Schaal 1:20.000. A stroomrug; B komgronden; C restgeul; D huidige uiterwaard; E grafveldterrein; F nederzettingsterrein; 1 nederzetting Oude Tielseweg; 2 grafveld Passewaaijse Hogeweg; 3 nederzetting Passewaaijse Hogeweg; 4 nederzetting Hogeweg/Zennewijnseweg; 5 nederzetting Uiterwaard (omvang onbekend); 6 grafveld Uiterwaard (omvang onbekend). Afbeelding B. Brouwenstijn, ACVU.

stroomruggen gelegen waren. Door alle akkers die op de Passewaaijse stroomrug gelegen waren te bezoeken, (her)ontdeken ze de nederzettingsterreinen die eerder al door Delfin gelokaliseerd waren. Gedurende de volgende karteringen op de diverse vindplaatsen werden oppervlakteconcentraties gedetailleerd ingemeten. Alle informatie werd doorspeeld aan de provinciaal archeoloog van Gelderland bij de ROB, R.S. Hulst en ingevoerd in Archis, het informatie-systeem van de ROB.¹³⁰

Vanwege de voorgenomen bouw van een nieuwbouwwijk te Passewaaij en de daarmee samenhangende bedreiging van de archeologische waarden, werd door de ROB een booronderzoek uitgevoerd op de vindplaats Oude Tielseweg, die als eerste overbouwd zou worden. Op basis van het onderzoek werd geconcludeerd dat deze vindplaats verstoord was zodat opgraving niet zinvol leek.¹³¹ Het grafveld aan de Passewaaijse Hogeweg werd voorgedragen voor planologische bescherming.

Het gravende onderzoek kwam in 1992 op gang toen in wegcunetten voor de nieuwbouwwijk Passewaaij archeologische sporen werden gesignaleerd. Bewoners en geïnteresseerden meldten de waarnemingen aan Taconis van BATO, die vervolgens het gesprek met de ROB en de gemeente Tiel aanging. De ROB had op dat moment echter een tekort aan mensen en middelen, waardoor geen opgraving in gang gezet kon worden. BATO kreeg toestemming van de gemeente Tiel en de ROB om de sporen en vondsten in wegcunetten en bouwputten te documenteren. De benodigde financiën werden gedragen door de VOT, de moederorganisatie van BATO. Tot begin 1994 documenteerde BATO alle gegevens en borg de vondsten die bij de bouwwerkzaamheden aan het licht kwamen (werkputten B 1 t/m B 22 op afb. 6).¹³²

Omdat de sporen veel beter bewaard waren dan het eerder uitgevoerde booronderzoek had doen vermoeden, werd in 1994 alsnog besloten tot een opgraving. Deze vond plaats in 1994 en 1995 (werkputten B 23 t/m B 53 op afb. 6) en werd met toestemming van de ROB en de gemeente Tiel wederom door BATO uitgevoerd, in samenwerking met studenten van het Instituut voor Prehistorie te Leiden (IPL) en het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP) van de Universiteit

130 *JROB 1991, 148, maakt melding van de ontvangst van 'een grote stapel vondstformulieren', die door BATO zijn vervaardigd in het kader van de veldkartering Neder-Betuwe in de jaren 1986-1991.*

131 *In JROB 1988, 129, wordt de uitkomst nog zeer neutraal geformuleerd: '[...] Met aanvullende gegevens verkregen middels boringen [...], kon een duidelijk beeld worden geschetst van het gewenste beleid inzake deze woongronden.' Het booronderzoek zelf is niet gepubliceerd maar Jaarverslag BATO 1994 geeft de resultaten summier weer.*

132 *JROB 1992, 162; JROB 1993, 157; JROB 1994, 71, 76, 197-198; Jaarverslag BATO 1993; idem 1994; Verhelst 2001, 11-13.*

van Amsterdam, en door de VOT gefinancierd. Nu waren de werkzaamheden niet langer gebonden aan de begeleiding van huis- en wegenbouwactiviteiten en konden grotere aaneengesloten vlakken worden blootgelegd en onderzocht.¹³³ De nederzetting Oude Tielseweg is naar schatting ongeveer 4 ha groot geweest. Hiervan is in totaal ca. 1.5 ha onderzocht, terwijl ook nog eens ca. 1 ha buiten de nederzettingskern is opgegraven (zie tabel 1). Omdat het onderzoek zeker in de beginfase gebonden was aan de werkzaamheden van de nieuwbouw, is de vindplaats niet vlakdekkend onderzocht. De belangrijkste resultaten van het veldonderzoek zijn gerapporteerd in een materiaalscriptie en een doctoraalscriptie.¹³⁴

De voorgenomen planologische bescherming van het grafveld bleek niet realiseerbaar en in het najaar van 1995 werden dan ook de eerste crematiegraven aangesneden in een leidingsleuf. Het was duidelijk dat meer verstoringen snel zouden volgen. De provinciaal archeoloog R.S. Hulst besloot tot een noodopgraving. Eind 1995 en begin 1996 vonden twee korte campagnes plaats, waarbij een tiental proefsleuven almede een groter aaneengesloten gedeelte werden opgegraven (de werkputten 1 t/m 16 op afb. 6). W. Hessing, die projectleider Romeinse tijd bij de ROB was en een dissertatie voor over rurale grafvelden voorbereidde, werd belast met het onderzoek, ondersteund door K. Greving (veldtechnicus ROB), E. Verhelst, J. Lanzing en H. Siemons (destijds studenten archeologie).¹³⁵

Nadat Hessing in 1996 een aanstelling bij de Vrije Universiteit had gekregen, werd het onderzoek te Tiel-Passewaaij onder verantwoording van het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit (AIVU; tegenwoordig Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit, ACVU) uitgevoerd. De vaste ploeg werd uitgebreid met ouderejaars studenten en D. Offers, de veldtechnicus van de Vrije Universiteit. Vanaf april tot september 1996 werd het grafveldterrein ten noorden van de Passewaaijse Hogeweg opgegraven, tussen de ROB-werkputten en de weg in, almede één sleuf op het terrein ten zuiden van de weg (werkputten 17 t/m 36 op afb. 6).¹³⁶

De opgravingen in 1997 stonden in het teken van noodonderzoek: nog voor aanvang van de geplande opgravingscampagne in april van dat jaar werden delen van het grafveld maar ook van de nederzetting bedreigd, die alleen door snel opgraven gered konden worden. In de bouwvakantie moest eveneens een niet ingepland stuk worden opgegraven vanwege directe bedreiging. Ten noorden van de Passewaaijse Hogeweg werden de laatste grafmonumenten opgegraven, alsmede verkavelingsgreppels en andere nederzettingssporen. Ten zuiden van de weg werd een lange proefsleuf gegraven, waarmee de begrenzing van het grafveld aan de zuidkant kon worden vastgesteld (werkputten 37 t/m 56 op afb. 6).¹³⁷

Enkele werkputten van de campagnes 1996 en 1997 sneden overigens geen graven aan maar legden greppels bloot die tot de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg behoorden danwel *off-site* lagen (werkput 34, 37-40, 43-45, 49, 53, 55-56; afb. 6). Tevens werden door BATO *off-site* greppels gedocumenteerd die bij de voortschrijdende bouwwerkzaamheden tevoorschijn kwamen (werkputten B 54 t/m B 59).¹³⁸

Ondertussen was de bemensing van het project een punt van zorg geworden: Hessing was teruggekeerd naar de ROB en behalve de veldtechnicus kon de vaste wetenschappelijke staf van de Vrije Universiteit geen lange periodes vrijmaken voor veldwerk. Voorlopig werd het veldwerk door ouderejaars studenten onder leiding van de veldtechnicus uitgevoerd, maar tevens werd besloten om een aparte stichting op te richten die veldonderzoek moest organiseren om het wetenschappelijk onderzoek van het AIVU te faciliteren. Nog in 1997 werd de Hendrik Brunsting Stichting opgericht, genoemd naar de eerste hoogleraar archeologie van de Vrije Universiteit (1964-1973).¹³⁹

Op dat moment was ongeveer de helft van het grafveld opgegraven, maar de exacte omvang ten zuiden van de Passewaaijse Hogeweg was onbekend. De

133 *Jaarverslag BATO 1994; idem 1995; Verhelst 2001, 11-13.*

134 *Verhelst 1999; Verhelst 2001.*

135 *Documentatie (dagrapporten) ROB; persoonlijke communicatie W.A.M. Hessing.*

136 *Persoonlijke communicatie W.A.M. Hessing; dagrapporten AIVU 1996.*

137 *Dagrapporten AIVU 1997.*

138 *Jaarverslag BATO 1996 en 1997.*

139 *Persoonlijke communicatie J. Slofstra en F. Kortlang.*

	BATO	1992/93	B 1 t/m B 22
	BATO	1994/95	B 23 t/m B 53
	ROB	1995/96	1 t/m 16
	AVU	1996	17 t/m 36
	AVU	1997	37 t/m 56
	BATO	1996/97	B 54 t/m 59
	AVU	1998	57 t/m 89
	AVU	1999	90 t/m 144
	AVU	2000	145 t/m 180
	AVU	2001	181 t/m 195
	ACVU	2002/03/04	195 t/m 236
	BATO	2005	237

Afb. 6 Tiel-Passewaai. Werkputtenkaart met de vordering van de werkzaamheden. Schaal 1:6000.

	<i>off-site</i> (ha)	<i>on-site</i> (ha)	grootte (ha)	opgegraven %	correctie	totaal bekend
nederzetting OT	1	1,5	ca. 4	ca. 38		
grafveld	3	3,4	4,3	79	onderzocht +0,22	84%
nederzetting PH	1,5	3,2	4,8	67	grootte -0,83	81%
totaal opgegraven	5,5	8,1				13,6 ha

Tabel 1 Opgegraven areaal en grootte van de vindplaatsen te Tiel-Passewaaij. *On-site* is het oppervlak van de vindplaats dat aanwijsbaar tot boerderij-erven behoort; *off-site* is alles daarbuiten. Met betrekking tot het grafveld is de verdeling *on/off-site* alleen een administratieve kwestie, namelijk de werkelijke begrenzing van de graven (*on site*) en het oppervlak wat ook daarbuiten is blootgelegd in het kader van dat onderzoek (*off-site*). OT = Oude Tielseweg; PH = Passewaaijse Hogeweg.

140 *Dagrapporten AIVU-HBS 1998.*

141 *Drie stukken konden nog niet onderzocht worden: 1. een bebouwd perceel aan de westzijde van het grafveld, in de elleboog van de Passewaaijse Hogeweg die een bocht maakt naar het noorden; 2. de bebouwde percelen Passewaaijse Hogeweg nr. 9 en nr. 7, centraal op het grafveld gelegen (in de laatstgenoemde verbleef het opgravingsteam van 1996 tot en met 2003); 3. het perceel aan de uiterste oostkant van het grafveld, waar een boomgaard stond (dagrapporten AIVU-HBS 1999).*

142 *Van den Bos 1998; Tolsma 2000; Tops 2000; Tops 2001; Sep 2003.*

143 *Heeren & Aarts, in voorbereiding.*

144 *Dagrapporten AIVU-HBS 1999.*

145 *Tijdens een open dag in de zomer van 1999 bezocht staatssecretaris Rick van der Ploeg de opgravingen en hij zegde financiële hulp à een miljoen gulden toe. Hierdoor werd de continuïteit van het onderzoek voor enkele campagnes gewaarborgd. Documentatie AIVU-HBS.*

campagne van 1998 was erop gericht om de begrenzingen overal in kaart te brengen. Men slaagde erin om behalve een vijftal lange proefsleuven ook een deel vlakdekkend op te graven (werkputten 57, 68 t/m 89). Ook werden opnieuw enkele werkputten in de *off-site*-zone (werkput 58-67) en in de nederzetting Passewaaijse Hogeweg aangelegd, waarbij onder meer een huisplattegrond grotendeels werd vrijgelegd (Huis 1; werkput 75). De kern van het vaste team werd inmiddels gevormd door medewerkers van de Hendrik Brunsting Stichting, wederom aangevuld met ouderejaars studenten archeologie. De veldleiding kwam in handen van E. Verhelst.¹⁴⁰

In de eerste helft van 1999 werd het hele gebied ten zuiden van de Passewaaijse Hogeweg vlakdekkend opgegraven. Daarmee was het voor onderzoek beschikbare areaal van het grafveld geheel opgegraven.¹⁴¹ De werkputten die op het grafveld en direct aansluitend zijn aangelegd, beslaan 6,39 ha. Het grafveld zelf is 4,28 ha groot geweest, gemeten door een strakke contourlijn rondom de graven te trekken. Van dit nauw begrensde grafveldoppervlak is 3,37 ha (78,7%) onderzocht. Een aantal grafmonumenten is half opgegraven en ligt voor de helft in niet-opgegraven terrein. Als we het terrein dat door deze wel bekende maar strikt genomen niet blootgelegde graven in beslag wordt genomen in de berekening meenemen (0,22 ha), is 83,6% van het grafveld bekend (zie tabel 1).

Als universitair project werd de uitwerking van de resultaten van het grafveld in eerste instantie door studenten archeologie ter hand genomen. In zogenoemde 'protocolboeken' en afstudeerscripties met het grafveld als onderwerp is veel informatie verwerkt.¹⁴² Een rapportage met een catalogus van alle graven alsmede een bestudering van het grafritueel is in voorbereiding.¹⁴³

Het tweede deel van de campagne in 1999 was gericht op de nederzetting Passewaaijse Hogeweg. In de campagnes van 1996, 1997 en 1998 waren reeds enkele greppels aangesneden die tot de noordzijde van de nederzetting en de *off-site* ervan behoren en in het laatstgenoemde jaar werd tevens de eerste huisplattegrond opgegraven. Met een flink aantal proefsleuven (werkput 119-144) werd het terrein vanaf de zomer van 1999 verder verkend. Er is gekozen voor een systeem waarbij werkputten niet exact in elkaars verlengde liggen, maar alternerend aan twee kanten van een lengte-as worden gelegd. Hierdoor werd het verkende gebied verbreed zonder dat er extra sleuven hoefden te worden gegraven. Enkele huizen (H 2, 3, 5, 7) en bijgebouwen (met name B 1) die in de proefsleuven werden aangesneden, konden aansluitend volledig worden vrijgelegd en onderzocht.¹⁴⁴

Van 1996 tot en met 1999 waren de opgravingen grotendeels door de gemeente Tiel betaald en kleinere onderdelen werden uit de eigen middelen van BATO, de VOT en de Vrije Universiteit betaald. De financiering drukte echter zwaar op de gemeente en in 1999 droeg ook de Rijksoverheid direct bij aan het onderzoek.¹⁴⁵ De campagne van 2000 had uiteenlopende doelen. Twee werkputten (145 en 154) werden op het centrale grafveld aangelegd, waar door herinrichting van enkele private percelen nog een laatste mogelijkheid werd geboden het grafveld iets verder te completeren. Andere werkputten (146, 147 en 148) werden naast elkaar in de zuidoosthoek van de nederzetting aangelegd om een erf met een hoofdgebouw en enkele bijgebouwen volledig op te graven. Tevens werd

het *off-site* onderzoek voortgezet: de werkputten 149-153 en 155-160 volgden enkele grote greppels die het terrein ten zuiden van het grafveld en ten westen van de nederzetting omsloten. Voorts werd door middel van de twee rijen werkputten (161-165 en 173-175) het net van proefsleuven verdicht en met de eerstgenoemde vijf putten werd tevens een groot profiel over de restgeul gezet. Tenslotte werd het vlakdekkend onderzoek verder ter hand genomen door de werkputten 166-172 en 176-180, zodat de zuidoosthoek van de nederzetting volledig werd opgegraven.¹⁴⁶

In 2001 werd het vlakdekkende onderzoek voortgezet. Door middel van de werkputten 182-185 en 187-195 kon vrijwel de gehele sporenconcentratie ten noordoosten van de restgeul worden onderzocht. De werkputten 181 en 186 vormden kleine aanvullingen op het onderzoek van andere delen van de nederzetting.¹⁴⁷

In 2002 is slechts enkele weken gegraven. Financieel en planmatig behoren deze weken tot de laatste grote opgravingscampagne, die plaatsvond van april 2003 tot en met januari 2004, met een laatste hervatting in juni 2004. Deze opgravingen werden gefinancierd door een subsidie van de Provincie Gelderland en de gemeente Tiel, alsmede uit eigen middelen van de Vrije Universiteit.¹⁴⁸

Het doel van deze grote campagne was om zowel grafveld als nederzetting zoveel mogelijk te completeren. De boomgaard aan de oostzijde van het grafveld was gerooid, waardoor dit deel alsnog beschikbaar kwam voor onderzoek; in de werkputten 199, 200, 201 en 205 werden nog enkele graven aangetroffen en kon de oostelijke begrenzing van het grafveld definitief worden vastgesteld. Op diverse punten werden met gerichte sleuven de *off-site* greppels gevolgd of begrenzingen van de nederzetting aanvullend onderzocht (werkputten 202 t/m 204; 206 en 207; 213; 231-232). Bovendien waren er allerlei werkzaamheden aan de nieuwe ontsluitingsweg van Passewaaij en het bouwrijp maken van buurt 6, waardoor wederom waarnemingen in bouwputten en wegcunetten werden gedaan (werkputten 217 t/m 220). Dit leverde onder meer de ontdekking van een grafveldje uit de Late (?) IJzertijd op (werkputten 218, 221 t/m 224). De aandacht concentreerde zich echter hoofdzakelijk op het completeren van de nederzetting. Daar waar eerder delen van huisplattegronden waren aangesneden in proefsleuven of andere werkputten, werden nu aansluitend verschillende werkputten aangelegd om de ontbrekende delen van huizen en structuren te onderzoeken. In enkele gevallen werden ook delen van oude werkputten opnieuw blootgelegd om structuren compleet in het vlak te kunnen onderzoeken.¹⁴⁹ Daarmee werd bereikt dat de nederzetting grotendeels was opgegraven. Omdat er nauwelijks gebouwen op de restgeulbedding zelf gebouwd zijn, is die niet compleet onderzocht. Ook ontbreken enkele vlakken aangrenzend aan de restgeul, alsmede een blok in de zuidoosthoek van de nederzetting. In dit laatstgenoemde gedeelte zouden wellicht meer structuren gelegen kunnen zijn. Het oppervlak van het gehele nederzettingsterrein is waarschijnlijk 4,8 ha geweest (berekend door een contourlijn langs de begrenzing van de grootste sporenconcentratie te trekken; *off-site*-greppels niet meegerekend). In totaal is 3,2 ha van de aldus vastgestelde nederzettingkern opgegraven. De nederzetting is dus strikt genomen voor 67% onderzocht, maar indien het oppervlak van de restgeul binnen de grootste sporenconcentratie van de nederzetting (0,83 ha) niet wordt meegerekend een totaal van 81%.

Tenslotte werd in 2005 de bebouwing van het perceel Passewaaijse Hogeweg 7, de boerderij die tijdens het onderzoek als onderkomen voor het veldteam van het ACVU had gefungeerd, gesloopt. Het gravende onderzoek was echter reeds afgesloten en er konden geen fondsen voor dit stuk worden vrijgemaakt. De Tielse amateurarcheologen van BATO kregen van het bevoegd gezag toestemming om ter plaatse waarnemingen te doen na het slopen van de gebouwen. Met werkput 237, waarin nog diverse graven werden aangetroffen, was daarmee het gravende onderzoek definitief afgesloten.¹⁵⁰

146 *Dagrapporten AIVU-HBS 2000.*

147 *Dagrapporten AIVU-HBS 2001.*

148 *Een deel van het geld van de gemeente Tiel kwam uit 'de Tielse methode', een project waarbij burgers bepalen aan welke projecten de gemeente geld moet besteden. Het project 'Opkomen voor Bataafse grafheuvels' had genoeg stemmen behaald om door de gemeente, via BATO, aanvullend te worden gefinancierd. Documentatie AIVU-HBS.*

149 *Heeren 2006, 6-9.*

150 *Jaarverslag BATO 2005.*

2.2 Vraagstellingen en opgravingsstrategie

In de lange geschiedenis van het veldonderzoek is steeds gewerkt vanuit expliciete vraagstellingen. In de eerste jaren dat er op een vindplaats werd gegraven, waren de vragen steeds algemeen en waardestellend van karakter: wat is de omvang van de vindplaats, hoe is de conservering van sporen en structuren? Met het groeien van de omvang van het onderzoek en van de verkregen kennis werden de vragen steeds specifiek en complexer.

2.2.1 Vragen met betrekking tot het grafveld

Het onderzoek van het grafveld werd in eerste instantie geleid door W. Hensing. Deze had in zijn promotieonderzoek betreffende grafvelden vastgesteld dat in veel publicaties van grafvelden vooral aandacht was geweest voor de complete bijgiften, terwijl het grafritueel, de wijze waarop men met de dode was omgegaan, nauwelijks bestudeerd was.¹⁵¹ Nieuwe vragen over het grafritueel kunnen beantwoord worden door het nauwkeuriger opgraven en documenteren van de graven. Voor de veldwerkprocedures in grafvelden had dit tot gevolg dat ten eerste een lijst werd ingevuld met gegevens over de grafkuil: vorm en zichtbaarheid van de kuil, aanwezigheid, hoeveelheid en spreiding van houtskool en crematieresten, mate van verstoring en de positie en fragmentatie van bijgiften. Ten tweede werd de volledige kuilvulling verzameld en gezeefd, teneinde geen kleine bijgiften over het hoofd te zien. Ook in Tiel-Passewaaij werd deze procedure gevolgd.

De belangrijkste vraag luidt aldus: wat kunnen de sporen en vondsten uit het grafveld te Tiel-Passewaaij ons vertellen over het lokale grafritueel? Twee onderdelen krijgen daarbij extra aandacht. De eerste daarvan is de meerfasigheid van het grafritueel. De lijkverbranding en vervolgens het bijzetten van de verbrande resten in een grafkuil zijn twee aparte stappen in het grafritueel, die niet op hetzelfde tijdstip en ook niet noodzakelijkerwijs op dezelfde plaats worden uitgevoerd. Bovendien gaan er handelingen vooraf aan de lijkverbranding en wordt de uiteindelijke bijzetting nog gevolgd door post-begrafenisrituelen. Alle aanwezige sporen en vondsten werden geanalyseerd om de verschillende opeenvolgende stadia van het dodenritueel te identificeren. Zo kan bijvoorbeeld de aanwezigheid en spreiding van houtskool en crematie in de grafkuil inzicht bieden in de manier waarop men met het lichaam van de dode is omgegaan. Is de crematie geconcentreerd in de grafkuil aangetroffen en is er geen houtskool aanwezig, dan heeft men na afloop van de verbranding de crematieresten bijeengezocht, gewassen en waarschijnlijk in een doek in de kuil gedeponneerd. Zijn de houtskool en de crematieresten echter door de gehele kuilvulling aangetroffen, dan heeft men de brandresten na afloop van de verbranding verzameld en direct in de grafkuil geworpen.

Ook bij de analyse van vondsten uit funeraire contexten kan veel informatie verzameld worden over de meerfasigheid van het grafritueel. Verbrande en gefragmenteerde vondsten hebben waarschijnlijk op de brandstapel gestaan, terwijl complete en onverbrande objecten pas bij de uiteindelijke bijzetting zijn meegegeven. Het is interessant om de primaire en secundaire vondsten als groep apart te bestuderen, om eventuele verschillen te ontdekken tussen objecten die een rol speelden bij de lijkverbranding en spullen die pas later werden gedeponneerd. Behalve het verschil verbrand-onverbrand is ook de context van de vondsten veelzeggend. Niet alle vondsten worden in de grafkuilen gedaan; soms worden ook concentraties vondsten in de vulling van greppels rondom graven aangetroffen. Omdat die greppels al bij het oprichten van de graven zijn gemaakt, zijn de vondstconcentraties in de vulling op een later tijdstip gedeponneerd. Het gaat dus om een post-crematieritueel. Door dus ook de vondsten per context te ordenen (contextdifferentiatie), komen verschillen in

151 Hensing 1993; zie tevens *Hid-dink* 2003, 5-66.

het grafritueel naar voren. Op deze wijze kan de meerfasigheid van het grafritueel en de rol van mobilia daarin bestudeerd worden. Een tweede aandachtspunt is de chronologie van het grafveld en veranderingen in het grafritueel door de tijd heen. Door de graven te dateren en in fasen in te delen, konden veranderingen in het grafritueel zichtbaar gemaakt worden: zijn er aspecten in de oudste graven aanwezig die ontbreken in de jongste graven? Veranderde het aantal of de aard van de bijgiften? Ging men in de loop van de tijd anders om met de crematieresten? Veranderde de vorm of uitvoering van de grafmonumenten? Tenslotte heeft een goede chronologie het ook mogelijk gemaakt om (veranderingen in) de omvang van de bevolking vast te stellen. Een derde vraag is hoe de materiële cultuur uit het grafveld zich verhoudt tot die uit de nederzettingen. De bijgiften in een graf zijn door de nabestaanden geselecteerd en geschikt bevonden om aan de dode mee te geven, terwijl vondsten in een nederzetting grotendeels per ongeluk als afval in de sporen terecht zijn gekomen. Men mag daarom verwachten dat de samenstelling van het vondstenspectrum van het grafveld afwijkt van die van de nederzetting. Het is daarom interessant om te onderzoeken welke typen bijgiften en hoeveel daarvan zich in het grafveld bevinden, en hoe die zich verhouden tot het spectrum in de nederzettingen.

2.2.2 Vragen met betrekking tot het Tielse onderzoek in het algemeen¹⁵²

De opgravingsstrategie werd vanaf 1997 steeds in samenspraak tussen het veldteam en de wetenschappelijke staf van de Vrije Universiteit bepaald. Na het afscheid van Hessing was dat in eerste instantie J. Slofstra en vanaf 1998 de nieuw aangestelde hoogleraar, N. Roymans. De opgravingen zijn steeds benaderd vanuit het oogpunt van de landschapsarcheologie. Aangezien de opgravingen zich al snel over honderden meters uitstrekken en daarbij verschillende vindplaatsen omvatten, bestond de mogelijkheid een wijder cultuurlandschap uit de Romeinse tijd te onderzoeken. De diverse vindplaatsen werden niet als losse elementen gezien, maar in samenhang met elkaar en binnen hun landschappelijke context bestudeerd. Het werd belangrijk geacht om alle mogelijke elementen van het cultuurlandschap, dus ook *off-site* greppels, wegen en andere elementen die mogelijk buiten het grafveld en de nederzetting lagen, te onderzoeken.

Het landschapsperspectief heeft in de eerste plaats als consequentie gehad dat de nadruk op het onderzoek van grote oppervlaktes kwam te liggen, teneinde zoveel mogelijk landschapselementen te kunnen bestuderen. Tijdens het veldwerk werd voorrang gegeven aan het aanleggen en tekenen van vlakken; het couperen en afwerken van sporen had een lagere prioriteit (met uitzondering van huisplattegronden; zie 2.2.3). In veruit de meeste gevallen is afgezien van de aanleg van een tweede opgravingsvlak onder de natuurlijke ophogingslagen waarop de Romeinse nederzetting lag. Er is daardoor weinig bekend geworden over de bewoning uit de Vroege- of Midden IJzertijd ter plaatse.

Een tweede aandachtspunt betrof de betekenis van de materiële cultuur. Met de opkomst van de metaaldetector zijn door amateurarcheologen vanaf het midden van de jaren '80 verspreid over Nederland vele duizenden metaalvondsten verzameld. Vanwege de goede conserverende eigenschappen van kleigronden is juist de Betuwe een van de meest vondstrijke gebieden. Het grootschalige onderzoek te Tiel-Passewaaij bood archeologen de kans om de contexten te bestuderen waaruit dergelijke metaalvondsten afkomstig zijn. Daarbij werd aandacht besteed aan de verschillen in de materiële cultuur tussen nederzettingen en grafvelden, de omgang met metalen voorwerpen en hun chronologie. De studie van metaalvondsten zou nieuwe beeldvorming over de bewoners van rurale gemeenschappen in de Romeinse tijd kunnen opleveren. Vanwege deze overwegingen is de metaaldetector tijdens het veldwerk

152 Deels eerder beschreven in Heeren 2006, 8.

systematisch en intensief gebruikt en zijn alle Romeinse metaalvondsten driedimensionaal ingemeten. Ook werd tijdens de aanleg van het eerste vlak de complete bouwvoor afgezocht, aangezien al snel bleek dat een aanzienlijk deel van de vondsten was opgenomen in de bouwvoor.

Een ander aspect van materiële cultuur betreft speciale deposities. Veel vondstmateriaal uit nederzettingen is residueel van karakter en kan als afval worden gezien. Soms is echter sprake van opzettelijke deposities, die zich onder meer kenmerken door een grote mate van compleetheid en soms door een curieuze samenstelling van objecten. Met name dierlijke skeletresten maar ook sommige aardewerkconcentraties zijn voorbeelden hiervan. Aan dergelijke deposities is steeds bijzondere aandacht besteed.

2.2.3 Vragen met betrekking tot de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg¹⁵³

In 1999 en voor een deel in 2000 was het onderzoek met betrekking tot de nederzetting nog waardestellend. Door het graven van proefsleuven en het aanleggen van profielen wilde men inzicht verwerven in de begrenzing van de nederzetting en de natuurlijke stratigrafie, alsmede in de bewoningsduur. De begrenzing bleek grotendeels (maar niet geheel) overeen te komen met de spreiding van de oppervlaktevondsten zoals die door BATO in het begin van de jaren '90 was gekarteerd. Wat betreft de chronologie werd vastgesteld dat de restgeul op het opgravingsterrein meer fasen kende en in de IJzertijd water had gevoerd. De oudste nederzettingssporen bleken in de Late IJzertijd of de vroegste Romeinse tijd te dateren. Ook werd met de ontdekking van een laat-Romeinse huisplattegrond bewoning uit genoemde periode aangetoond. Dit was naar regionale maatstaven bijzonder: buiten de opgraving Wijk bij Duurstede-De Geer waren tot op dat moment nog nergens gebouwstructuren uit de laat-Romeinse tijd vastgesteld.¹⁵⁴

Vanaf 2000 begon men tevens de inrichting van het landschap buiten de vindplaats te bestuderen door het verloop van grote greppels te volgen tot buiten het nederzettingsterrein. Toen duidelijk werd dat een vlakdekkend onderzoek van de complete nederzetting binnen de mogelijkheden lag, werden nieuwe vragen gesteld. Men wilde proberen inzicht te krijgen in de uitleg en ontwikkeling van de nederzetting als geheel. Bovendien maakte een zo compleet mogelijk opgegraven nederzetting uitspraken over de demografie mogelijk, die vergeleken konden worden met de demografie van het grafveld. Hetzelfde vergelijkende perspectief was relevant met betrekking tot de materiële cultuur. Speciale aandacht werd aan het onderzoeken van huisplattegronden besteed. Vanaf de late jaren '90 van de 20e eeuw was de zogenaamde 'biografie van het huis' een belangrijk thema in de archeologie van rurale gemeenschappen. Huisen werden niet als statische elementen gezien, maar als een afspiegeling van de levenscyclus van de bewoners: bij gezinsuitbreidingen vonden waarschijnlijk uitbreidingen aan het huis plaats en bij het overlijden van de ouders of het vertrekken van de kinderen werd het huis uiteindelijk verlaten, of opnieuw in gebruik genomen door een jong gezin. Voor bijvoorbeeld het schatten van de gebruiksduur van het huis is deze dynamiek belangrijker dan de houdbaarheid van de houten constructie van het gebouw door het verrotten van de houten palen.¹⁵⁵ Door veel aandacht te besteden aan het couperen van de grondsporen konden wellicht aanwijzingen verkregen worden over bouwoffers, reparaties of uitbreidingen en dergelijke zaken die samenhangen met de biografie van het huis.

Een specifieke vraag betrof de ruimtelijke uitleg van de nederzetting in relatie tot een eventuele elitesresidentie. In eerdere campagnes was een groot huis (huis 3) opgegraven binnen het meest noordelijke erf van de nederzetting. Het erf wordt begrensd door greppels die een regelmatige ordening van de ruimte

153 *Deels eerder beschreven in Heeren 2006, 8-9.*

154 *Van Es 1994b.*

155 *Gerritsen 2003, 31-108.*

impliceerden, iets wat bij Romeinse villa's vaak wordt gezien. Bovendien lijkt de constructie van het genoemde huis op de gebouwen van Druten-Klepperhei, waar een villa-achtige eliteresidentie is vastgesteld.¹⁵⁶ De laatste graafcampagne had onder meer tot doel dit erf volledig vrij te leggen en vast te stellen of dit erf hogere status gehad kan hebben.

Het bovenstaande heeft betrekking op de vraagstellingen die tijdens het veldonderzoek gehanteerd werden. Er bestaat een zekere overlap met de vragen uit de huidige studie maar beide komen niet geheel overeen.

156 *Hulst 1978.*

3 Structuur en ontwikkeling van de bewoning

3.1 Inleiding

Het doel van dit hoofdstuk is om de ruimtelijke structuur van de vindplaatsen te Tiel-Passewaaij te beschrijven en vooral de ontwikkelingen daarin door de tijd heen te belichten. Het resultaat is onder meer een fasering van de bewoning (in ruime zin)¹⁵⁷ die in de overige hoofdstukken ook als chronologisch kader zal fungeren. Om ruimtelijke ontwikkelingen binnen de Romeinse tijd in een microregio goed te kunnen onderzoeken, zijn hoogwaardige archeologische gegevens met een fijnmazige chronologie nodig. Op basis van de gegevens met een hoge daterende resolutie kunnen kaarten vervaardigd die de gelijktijdig bestaande structuren¹⁵⁸ weergeven voor een bepaalde fase van de bewoning. Drie vindplaatsen van Tiel-Passewaaij, te weten de nederzetting aan de Oude Tielseweg, de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg en het centrale grafveld daartussen, zijn opgegraven en uitgewerkt en hebben daardoor gegevens opgeleverd met voldoende chronologische resolutie voor het vervaardigen van fasekaarten.¹⁵⁹ Deze vindplaatsen vormen daarom het hoofdbestanddeel van dit hoofdstuk. De eerstvolgende paragraaf bespreekt de methoden die voor de datering en fasering zijn gehanteerd. Daarna volgt de presentatie van de eigenlijke fasering. De overige vindplaatsen van Tiel-Passewaaij¹⁶⁰ worden eveneens besproken maar hebben onvoldoende concrete gegevens opgeleverd om ze in de fasekaarten op te nemen. Wel zijn ze van belang voor het beeld van de microregio en de landschappelijke inkadering van de opgegraven vindplaatsen. Bij de fasering van de Passewaaijse vindplaatsen wordt de chronologie zoals die voor de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg is opgesteld, als uitgangspunt genomen. De reden hiervoor is tweeledig: ten eerste ving de bewoning in die nederzetting eerder aan en liep langer door dan bij de andere vindplaatsen, en ten tweede is een grote variatie in oriëntatie van de sporen aanwezig, die ten dele aan verschillende ontwikkelingsfasen gekoppeld kan worden. Hierdoor zijn de omstandigheden in deze nederzetting gunstig om een gedetailleerde chronologie op te stellen. Vervolgens kunnen de sporen en structuren van het centrale grafveld en de nederzetting aan de Oude Tielseweg in deze chronologie worden ingepast.

Het is nuttig om kort in te gaan op de gehanteerde terminologie met betrekking tot de chronologische indeling van de vindplaatsen. Er is een onderscheid te maken tussen de lange-, de middellange- en de korte termijngeschiedenis. De lange-termijngeschiedenis van de vindplaatsen te Tiel-Passewaaij is vooral door de fysische geografie bestudeerd en bestaat uit een afwisseling van perioden van rivieractiviteit en bewoningsperioden. De eerste rivieractiviteit dateert van rond 1200 v.Chr. en tot en met de Romeinse tijd kunnen vervolgens nog drie rivierfasen en drie bewoningsperioden worden onderscheiden (zie afb. 7 A).¹⁶¹ In deze lange-termijngeschiedenis is bewoningsperiode III de tijd van de Romeinse plaatsvaste nederzettingen, welke het object van deze studie zijn. Op de middellange termijn wordt periode III ingedeeld in acht fasen (zie afb. 7 B), waardoor een ruimtelijke en chronologische ontwikkeling in bewoningssporen zichtbaar gemaakt kan worden. De korte termijn bestaat uit ontwikkelingen binnen de afzonderlijke fasen, die echter meestal niet individueel in beeld gebracht kunnen worden.

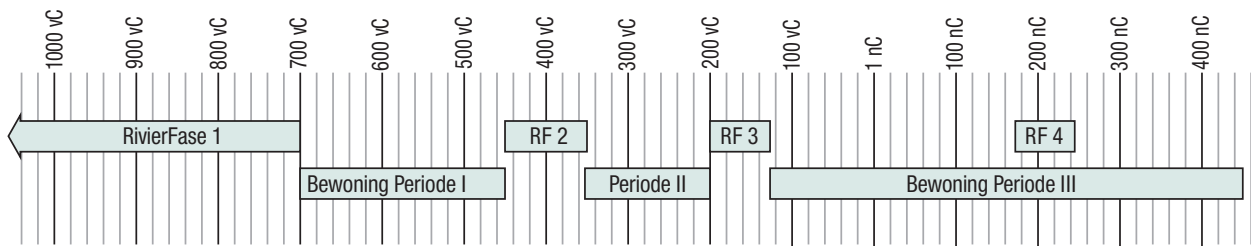
157 *Met bewoning in ruime zin worden alle menselijke activiteiten in de microregio bedoeld, zowel binnen als buiten de grenzen van de vindplaatsen. Met bewoning in enge zin worden alleen activiteiten binnen de erven van de nederzettingen aangeduid.*

158 *Met structuren worden alle betekenisvolle antropogene sporen of -sporengroepen bedoeld. In de nederzettingen zijn dat huizen, bijgebouwen, greppels, kuilen, waterputten. In het grafveld bestaan de belangrijkste structuren uit grafkuilen, brandafvalkuilen en randstructuren (vierkante of ronde greppels die een grafkuil omgeven).*

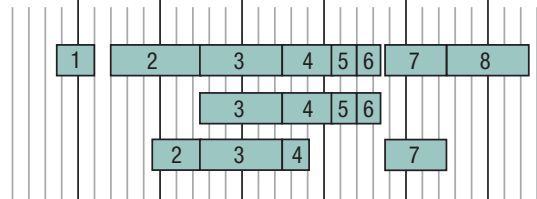
159 *Nederzetting Oude Tielseweg: Verhelst 2001; nederzetting Passewaaijse Hogeweg: Heeren 2006; grafveld: Heeren & Aarts, in voorbereiding.*

160 *De nederzetting Hogeweg/Zennewijnenseweg en een gedeels onbekende nederzetting en een grafveld in de uiterwaard van de Waal: Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001.*

161 *Boreel 2006.*

A**B**

nederzetting Passewaaijse Hogeweg
 centraal grafveld
 nederzetting Oude Tielseweg

3.2 Methoden van datering en fasering

Voor het vaststellen van de fasering van de vindplaatsen kunnen acht methoden worden onderscheiden:

1. ^{14}C -dateringen;
2. natuurlijke stratigrafie;
3. datering van vondstmateriaal uit sporen;
4. oversnijdingen met andere gedateerde structuren;
5. oriëntatie van de structuur;
6. uitgaan van de dichtstbijzijnde gedateerde structuur (alleen in het grafveld);
7. overeenkomsten in architectuur van woonstalhuizen;
8. associatie van bijgebouwen met gedateerde gebouwen.

De eerste twee methoden zijn vooral relevant voor het vaststellen van de genese van het natuurlijke landschap en de vroegste bewoning in de IJzertijd. Bij de fasering van de plaatsvasten nederzetting uit de Romeinse tijd spelen zij een ondergeschikte rol. De derde en vierde methode zijn vooral gebruikt om een datering te verkrijgen voor individuele structuren uit het grafveld en de nederzettingen, zoals graven en gebouwen. Methode vijf is vooral gebruikt om een onderscheid in fasen aan te brengen binnen de sporen en structuren in de nederzettingen. De laatste drie methoden zijn slechts incidenteel toegepast voor de nog niet gedateerde structuren en bovendien zijn deze pas gebruikt nadat de fasering als geheel geformuleerd was. Vaak is een combinatie van verschillende methoden aangewend om tot een daterings- of faseringsuitspraak te komen, maar de volgorde waarin de methoden hier ter sprake komen is niet willekeurig: ze zijn in de genoemde volgorde toegepast. Hiermee wordt bedoeld dat indien twee methoden met elkaar in tegenspraak zijn, de eerstgenoemde methode meer gewicht in de schaal legt. Hieronder worden de methoden verder toegelicht.

3.2.1 ^{14}C -dateringen

Enkele botmonsters uit de nederzetting aan de Oude Tielseweg en enkele uit het centrale grafveld zijn door middel van ^{14}C -analyse gedateerd.¹⁶² Eén

Afb. 7 De chronologie van Tiel-Passewaaij.

A Lange-termijnchronologie alle vindplaatsen (naar Boreel 2006 fig. 3.3b).

B Middellange-termijnchronologie van drie opgegraven vindplaatsen, ingedeeld in acht fasen.

datering is van groot belang voor het onderscheiden van een fase in de laat-Romeinse tijd, de andere monsters zijn vooral relevant voor de dateringen van natuurlijke geulen uit de IJzertijd.

3.2.2 Stratigrafie

Met stratigrafie wordt hier vooral de opeenstapeling en oversnijding van natuurlijke lagen bedoeld, ontstaan door de dynamische aard van het rivierenlandschap. De stratigrafie van elkaar overlappende sporen die door menselijk handelen is ontstaan wordt hieronder bij 3.2.4 behandeld.

Een fysisch-geografische studie van het onderzoeksgebied Passewaaij heeft inzicht verschaft in de genese van het landschap ter plaatse en de relatie van het landschap met de bewoning.¹⁶³ De studie identificeert vier fasen van rivieractiviteit en drie periodes van bewoning. Tijdens elke fase van rivieractiviteit stroomde een rivier door het onderzoeksgebied, die regelmatig buiten haar oevers trad en daardoor zand en klei afzette. Bewoning was tijdens deze actieve fasen meestal niet mogelijk. Wanneer echter de wateractiviteit van de rivier afnam, werden de door de rivierafzettingen gevormde stroomruggen aantrekkelijk voor bewoning. Die bewoning duurde voort totdat een heractivering van de rivier wederom voor overstromingen zorgde. Een heractivering ging meestal gepaard met een gewijzigde loop van de rivier. Door de hernieuwde overstromingen werden de oude sporen van bewoning vaak afgedekt met lagen sediment, waardoor ze niet meer zichtbaar waren aan het nieuwe oppervlak. Deze natuurlijke stratigrafie is het belangrijkste faseringsinstrument voor de periode voorafgaand aan de Romeinse tijd.

163 Boreel 2006.

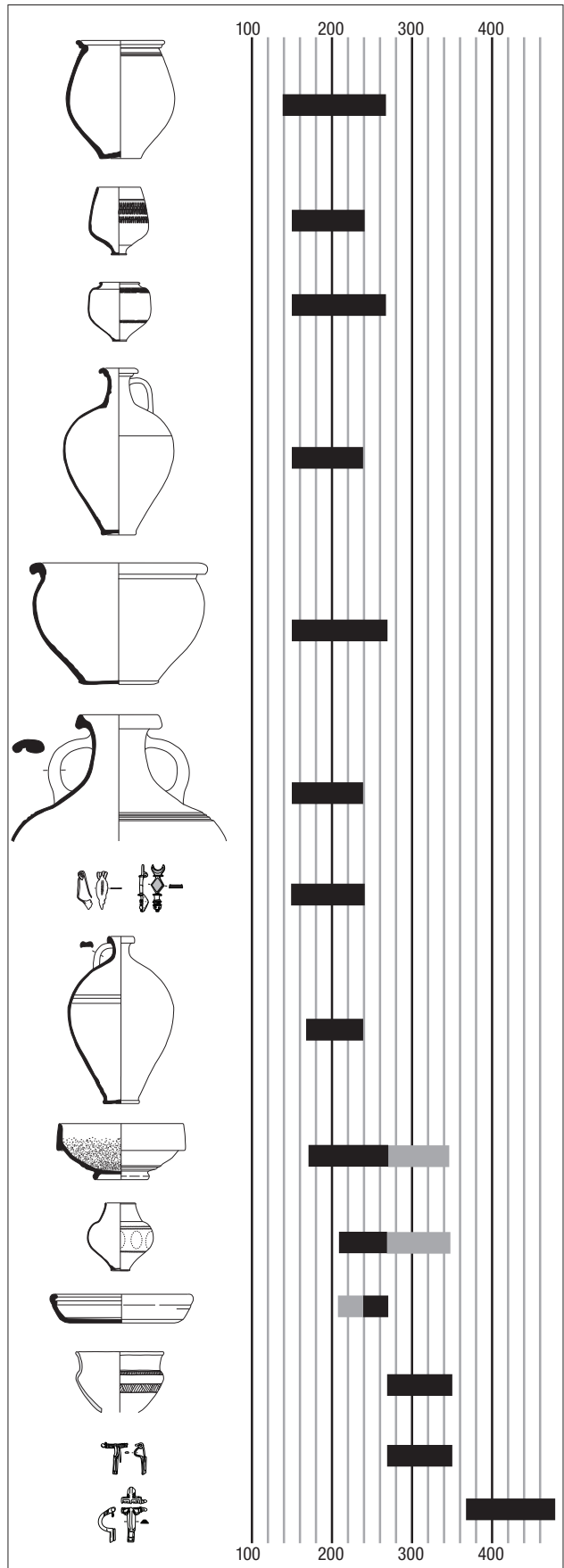
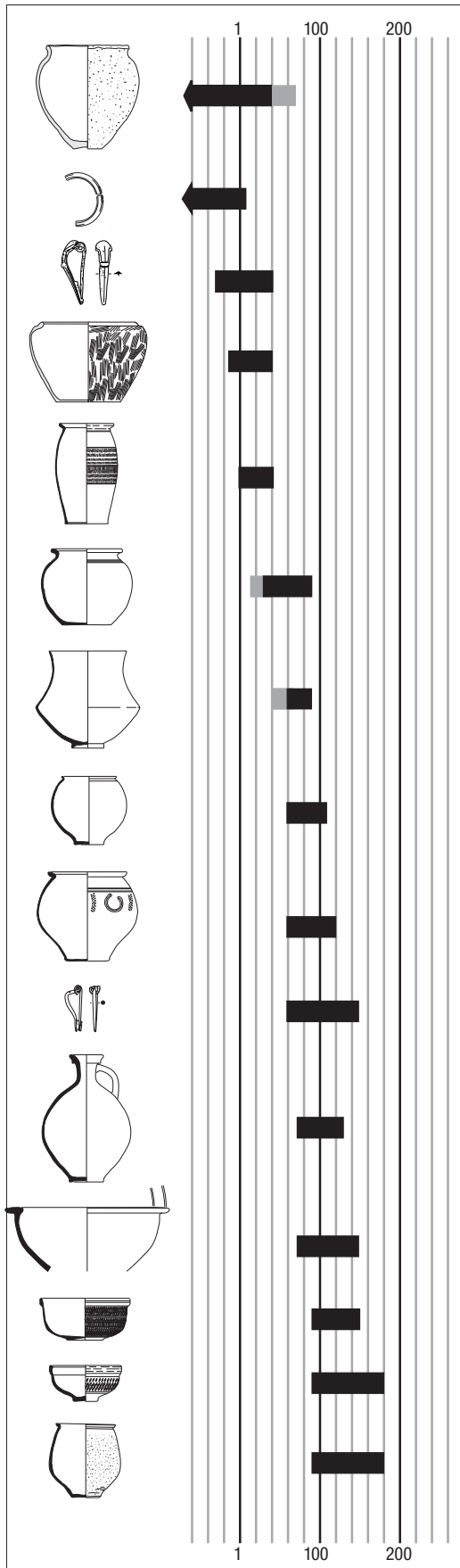
164 Een derde categorie van opzettelijke deposities betreft het dierlijk botmateriaal. Te Tiel-Passewaaij zijn zowel in de beide nederzettingen als op het terrein van het grafveld meerdere deposities van dierlijk botmateriaal aangetroffen die afwijken van 'normaal' slachtafval; cf. Groot 2008. In deze paragraaf wordt echter alleen dateerbaar cultureel vondstmateriaal besproken, waardoor intentionele deposities van dierlijk botmateriaal buiten beschouwing blijven.

165 Specifiek voor het Romeinse gedraaide aardewerk uit het centrale en oostelijke Rivierengebied wordt gebruik gemaakt van Haalebos 1990, Brunsting 1937, en Stuart 1963, alsmede Holwerda 1923 en Holwerda 1941.

166 Behalve deze typochronologische datering is in het grafveld een aanvullende techniek gebruikt voor de ensembledateringen, namelijk seriatie: de computer ordent de assemblages aardewerk uit de graven door de dezelfde aardewerktypen uit de diverse assemblages zo dicht mogelijk bij elkaar te plaatsen. De seriatie is uitgevoerd door Robert Sep. Zie ook Heeren & Aarts, in voorbereiding.

3.2.3 Vondstmateriaal

In veel sporen is cultureel vondstmateriaal teruggevonden dat, met meer of minder precisie, gedateerd kan worden. Sommige concentraties vondstmateriaal, zoals bijvoorbeeld de inventaris van een graf, of een bouwoffer, zijn opzettelijke deposities.¹⁶⁴ De bijgiften in graven bestaan meestal uit twee of meer stukken keramisch vaatwerk, terwijl daarnaast in mindere mate ook glaswerk en metaalwaar (munten, *fibulae*) voorkomen. Bij bouwoffers gaat het meestal om één stuk aardewerk onderin een paalkuil van een gebouw. Slechts incidenteel worden meer stuks vaatwerk of een munt aangetroffen. Bij de datering van deze deposities wordt vooral het aardewerk gebruikt. We mogen er vanuit gaan dat het tijdstip van depositie binnen de productiedatering van de individuele vondst valt, zoals die bekend is uit de vakliteratuur.¹⁶⁵ Bij meerdere dateerbare vondsten wordt de overlap tussen de dateringen van de individuele vondsten gehanteerd, of de sluitdatering van de jongste vondst indien er voorwerpen van uiteenlopende datering bij elkaar worden gevonden.¹⁶⁶ Buiten het grafveld zijn intentionele deposities echter schaars. De meeste vondsten die in nederzettingscontexten zoals greppels en (paal)kuilen worden aangetroffen, zijn residueel. Daarmee wordt bedoeld dat waarschijnlijk slechts een fractie van het materiaal dat ooit op die plaats door mensen gehanteerd is, in ons bodemarchief bewaard is en dat de vondsten die we wél terugvinden, soms decennia- of eeuwenlang als afval hebben 'rondgezworven' voordat ze in de vulling van sporen terecht zijn gekomen. Door deze residualiteit is de datering van een structuur niet zonder meer gelijk aan de oudste begin- en jongste einddatering van de individuele vondsten die uit de betreffende structuur werden geborgen, wat bij intentionele deposities doorgaans wel het geval is. Bij het dateren van archeologische sporen in een nederzettingscontext op basis van de vondsten uit het betreffende spoor is steeds gekeken wat de positie van de vondst in het spoor is, en wat voor consequentie dat heeft voor de uiteinde-

Afb. 8 Dateringen van enkele veel voorkomende vondsten die gebruikt zijn bij de fasering van Tiel-Passewaaij.

lijke datering van het spoor. Vondsten uit de insteek van een paalkuil geven een *terminus post quem* voor de oprichting van een structuur; het spoor is jonger dan de vondst. Vondsten uit de opvulling of nazakking daarentegen verschaffen meestal een *terminus ante quem*; het spoor kan veel ouder zijn dan de vondst die erin wordt aangetroffen, als die vondst zich in de bovenste vulling bevond.¹⁶⁷ Daarnaast zijn ook de fragmentatie en verwerking van de vondsten in de dateringsoverweging meegenomen. Grote scherven met scherpe breuken kunnen erop wijzen dat het spoor snel is dichtgeraakt nadat de scherven erin terecht zijn gekomen. In dat geval kunnen de vondsten volgens bovenstaande redenering worden gebruikt bij de datering. Sterk gefragmenteerde vondsten met sporen van verwerking zijn veel minder betrouwbaar. De vondsten kunnen lange tijd hebben 'rondgezworven' voordat ze in een spoor terecht kwamen of kunnen uit een onderliggend spoor afkomstig zijn ('opspit') en hebben daarom nauwelijks daterende waarde.

Enkele voorbeelden kunnen het hanteren van materiaaldateringen verduidelijken. Een kuil waarin geheel onderin de primaire vulling grote scherven van een beker Oelmann 33 zijn aangetroffen, wordt in fase 5 of 6 (3e eeuw) geplaatst. Worden er echter scherven van dezelfde beker in de bovenste vulling van een diep spoor aangetroffen, dan kan het eigenlijke gebruik van dit spoor vroeger uitvallen en dus aan fase 4 worden toegewezen. Zijn de scherven van deze beker echter klein en verweerd en zitten ze door de gehele vulling, dan is de kans groot dat de vondsten juist ouder zijn dan het spoor zelf en dat het spoor dus bij fase 7 (laat-Romeinse tijd) hoort.

In de praktijk konden vooral grote greppels en kuilen met overvloedig vondstmateriaal gedateerd worden. De meeste van deze vondstrijke sporen lagen in de kern van de nederzetting in de buurt van huisplattegronden. Sporen die verder van de nederzettingkern verwijderd lagen, bevatten over het algemeen minder vondsten en daar neemt de betrouwbaarheid van de materiaaldateringen dan ook af. Huisplattegronden die niet uit greppels maar uitsluitend uit paalkuilen bestonden, zijn over het algemeen minder zeker gedateerd. Enerzijds komt dit doordat er slechts weinig vondsten werden aangetroffen, anderszijds omdat verschijnselen als opspit en bioturbatie de betrouwbaarheid negatief beïnvloedden.

Met inachtneming van de bovenstaande behandeling van dateerbaar vondstmateriaal wordt hieronder geschetst welk vondstmateriaal bij welke fase hoort (zie ook afb. 8). Fase 1 is slechts door één enkele *fibula* uit het Midden-La Tène-schema gedateerd. Voor fase 2 is vooral het handgevormde aardewerk kenmerkend. Importaardewerk wordt slechts in beperkte mate aangetroffen; alleen kurkurnen Holwerda 94 in het kenmerkende kalkrijke baksel komen in enige hoeveelheden voor. Daarnaast zijn glazen La Tène-armbanden, Keltische munten en enkele vroege typen kledingspelden zoals *kapfibulae* kenmerkend voor deze fase. Voor de tweede helft van fase 2 kunnen ook *terra rubra* bekens en enkele vroege amforen worden genoemd.

In het begin van fase 3 komt nog handgevormd aardewerk voor maar dit materiaal verdwijnt volledig in de loop van deze fase. Voor het begin van deze fase zijn Zuidgallische *terra sigillata*, op *terra nigra* lijkende ruwwandige baksels van de pot Stuart 201, *terra nigra* potten zoals de Holwerda 26 en de geverfde bekens Stuart 1 kenmerkend vondstmateriaal. Voor de fase als geheel kunnen *terra nigra* 'parelurnen' Holwerda 28, gebronsd aardewerk zoals bekens Stuart 301, gladwandige kruiken Stuart 109, ruwwandige kommen Stuart 210 en ruwwandige borden Stuart 215 in diverse grijze baksels genoemd worden. Wat betreft metaalwaar is de hoekig geknikte draad*fibula* (Van Buchem 1941, 22 C-D) specifiek aan deze fase toe te schrijven. Voor de tweede helft van fase 3 (3.2) zijn gebronsde- en *terra nigra*-imitaties van de *terra sigillata* vormen Dragendorff 27 en 29 te noemen (met name de Holwerda 52 en de Deru B19), maar vooral de geverfde beker Stuart 2 geldt als 'gidsfossiel'; deze vorm komt zowel in de nederzettingen als in het grafveld massaal voor. Hij komt ook nog

167 Schiffer 1987; Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1988, met name hoofdstuk 5, 312 ff; Wesselingh 2000, 14-16.

Afb. 9 Tiel-Passewaai. De variabele oriëntatie van de huizen en enkele bijgebouwen.

A opgegraven areaal; B hoofdgebouwen; C bijgebouwen.

in fase 4 voor, maar de meerderheid van deze bekertjes is aan fase 3.2 toe te schrijven.

Voor fase 4 zijn onder andere ruwwandige potten Oelmann 89, geverfde bekertjes Niederbieber 30 en 32, gladwandige kruiken Stuart 110b en 111, Low Lands Ware potten Holwerda 140-142 en standamforen met horizontale banden zoals Haalebos 8052 en oxiderend gebakken varianten daarvan (zogenoemde Scheldevallei-amforen) kenmerkend vondstmateriaal. Voor de tweede helft van deze fase komen de wrijfschaal Dragendorff 45 in *terra sigillata* en de kruik Oelmann 62/Brunsting 6 hierbij, alsmede de draadfibula met breed uitgehamerde beugel (Van Buchem 1941, 24 A var.). Vrijwel alle genoemde vondsten kunnen ook nog in latere periodes voorkomen, maar de combinatie van deze vondsten zonder de kenmerkende beker uit de volgende fase (Oelmann 33, zie hieronder) is aan fase 4 toegewezen.

Fase 5 en 6 beslaan de 3e eeuw en kennen één absoluut 'gidsfossiel': de beker Oelmann 33. Deze komt voor in rood baksel met glanzend zwarte deklaag (Trierse productie) of in grijs baksel met glanzend grijze deklaag (afkomstig uit de Argonnen). De Low Lands Ware potten Holwerda 140-142 en de ruwwandige pot Oelmann 89 komen nog steeds voor, evenals sommige andere vormen uit de vorige fase. Fase 6 onderscheidt zich alleen van fase 5 door het ruwwandige bord Oelmann 112, dat slechts bij één huis in de nederzetting en een drietal graven in het grafveld voorkomt. Dit bord schijnt al veel eerder in militaire contexten langs de *limes* voor te komen, maar bereikt Tiel pas rond het midden van de 3e eeuw; een vergelijkbare situatie is aangetroffen in Breda, waar het genoemde bord ook kenmerkend is voor de tweede helft van de 3e eeuw.¹⁶⁸ Fase 7 beslaat de eerste helft van de laat-Romeinse tijd. Kenmerkende laat-Romeinse importkeramiek zoals de harde, ruwwandige producten uit de Alzey-typologie en Argonnensigillata uit de Chenet-typologie zijn schaars. Deze fase wordt vooral onderscheiden op basis van het voorkomen van handgevormd aardewerk met schelpgruismagering. Voetkommen van dit handgevormde aardewerk en enkele grijsbakkende kommen vormen de meerderheid van de keramiek. Wat betreft metaalvondsten zijn de zogenoemde 'barbaarse imitaties', ofwel imitaties van munten van de soldatenkeizers alsmede de tweedelige voetboog*fibulae* aan deze fase toe te schrijven. Enkele metaalvondsten, namelijk voetboog*fibulae* met trapeziumvormige voet en steunarm*fibulae*, dateren met zekerheid van nu fase 7. Daarom wordt een achtste fase benoemd waarin de genoemde vondsten thuishoren, hoewel het onzeker is of er nog werkelijk sprake is van bewoning (in enge zin) te Tiel-Passewaaij.

3.2.4 Oversnijdingen

Indien de te dateren structuur oversnijdingen vertoont met een andere structuur, is er een relatieve ouderdom bekend. Als de over- of ondersnijdende structuur gedateerd is, levert die tevens een *terminus post-* of *ante quem* voor de te dateren structuur.

In principe zou deze methode te prefereren moeten zijn boven de datering door middel van vondstmateriaal, aangezien een vondstmateriaaldatering soms erg onzeker is. De oversnijdingen zijn echter niet altijd herkenbaar, omdat kleigronden over het algemeen moeilijker 'leesbaar' zijn dan bijvoorbeeld pleistocene zandgronden. Bovendien zijn oversnijdingen soms tegengesteld aan de schijnbare situatie. Dit komt door het fenomeen 'nazakking'. Met name de grote sporen zoals waterputten zullen in de periode na hun opvulling nog 'zakken': de vulling klinkt in, waardoor bovenin het spoor ruimte ontstaat die wordt opgevuld door jongere lagen. Als het archeologische vlak tijdens de opgraving wordt aangelegd, is niet altijd duidelijk of de spoorvulling die in het vlak wordt waargenomen een nazakking is van decennia of eeuwen later of dat het gaat om een opvulling die bij het buiten gebruik raken van het spoor hoort. De grootte van een spoor is bepalend bij nazakkingen. In grote sporen (waterputten, brede greppels) worden vaker nazakkingen aangetroffen dan in kleine sporen. Het kan voorkomen dat een spoor van bescheiden omvang over een spoor van grote omvang wordt gegraven. Omdat er een nazakking gevormd zal worden bovenin het grote spoor, zal de juiste oversnijding aan het oog onttrokken worden. Het grootste spoor zal altijd oversnijdend lijken te zijn, terwijl de oversnijding andersom is als het kleinere spoor er overheen is gegraven.

3.2.5 Oriëntatie

De oriëntatie van greppels en gebouwen in de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg is dikwijls verschillend (zie afb. 9). Deze variatie in oriëntatie

168 Van Enckevort 2004, 315 (Vt 66).

is niet willekeurig maar ten dele chronologisch bepaald. De oriëntatie van een structuur is gemeten in graden vanuit het noorden. Dit levert waarden op die tussen 35° en 123° liggen. Als vuistregel wordt steeds gerekend met de lengtes van het gebouw. Bij min of meer vierkante gebouwen, zoals veel bijgebouwen, wordt de eerste zijde vanaf de 1° gerekend, maar zijn waarden vermeerderd met 90° ook geldig als vergelijkende waarde. De centrale aanname is dat gebouwen met een vrijwel identieke oriëntering ook een zelfde datering kunnen hebben.

De vraag of deze indeling in 'oriëntatiegroepen' betekenisvol is, kan beantwoord worden door de vondstmateriaaldatering van de huizen met dezelfde oriëntatie te vergelijken. Daaruit blijkt dat bijvoorbeeld de vier vroegst gedateerde plattegronden (ca. 50 v.Chr. tot ca. 50 n.Chr.) een gelijke oriëntatie hebben, parallel aan de geul. De indeling in oriëntaties blijkt dus betekenisvol. Toch is het criterium oriëntatie niet zonder problemen omdat er veel uitzonderingen voorkomen. De groepen met dezelfde oriëntatie bestaan namelijk niet *uitsluitend* uit plattegronden van een min of meer gelijke datering; er zijn ook huizen die dezelfde oriëntatie hebben maar een totaal afwijkende datering. We stellen vast dat in één periode verschillende oriëntaties kunnen voorkomen en dat één bepaalde oriëntatie ook in meer periodes kan voorkomen.

Vanwege deze uitzonderingen is oriëntatie als dateringsinstrument ondergeschikt aan dateringen op basis van vondstmateriaal en/of oversnijdingen als het om individuele structuren zoals huizen of greppels gaat. Maar voor het formuleren van de fasering van de nederzetting als geheel en bijvoorbeeld het dateren van structuren die geen vondstmateriaal bevatten en geen oversnijding met andere sporen hebben, is oriëntatie als instrument echter de belangrijkste methode om deze sporen toch aan een fase te koppelen.

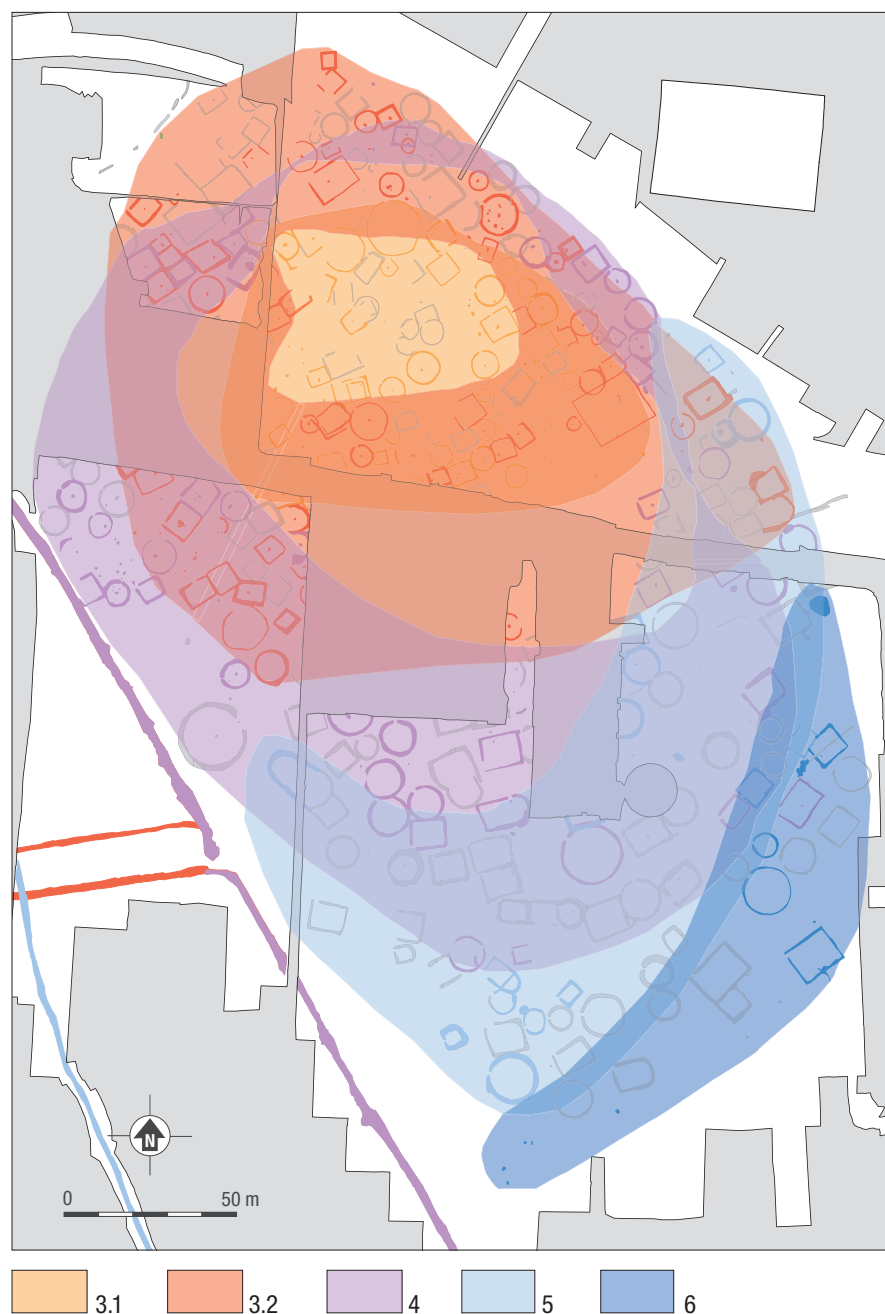
Overigens is deze methode alleen toegepast op de sporen in de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg. De nederzetting aan de Oude Tielseweg kent veel minder variatie in de oriëntatie van sporen en daarom is deze methode daar niet zinvol toe te passen.

3.2.6 'Nearest neighbour'

In het grafveld is ca. 40% van de graven niet dateerbaar vanwege het ontbreken van vondstmateriaal en relevante oversnijdingen. Uit de wel dateerbare graven blijkt dat graven niet op een willekeurige plaats werden aangelegd, maar dat het grafveld op een enigszins regelmatige manier werd uitgebreid. Het centrum van het grafveld bevat de oudste graven. Jongere graven zijn daar omheen aangelegd, de plaats van de oudere graven ongemoeid latend. Een klein deel van de volgende generatie graven is wederom concentrisch rondom de bestaande graven aangelegd maar de meeste werden echter aan de zuid-oostzijde toegevoegd. De laatste graven, uit de 3e eeuw, werden uitsluitend aan de zuid- en oostzijde van het grafveld toegevoegd.

We veronderstellen dat de niet-gedateerde graven dezelfde trend volgen als de wel gedateerde exemplaren. Hierdoor kunnen ongedateerde graven alsnog in de fasering geplaatst worden. Graven zonder datering worden aan dezelfde fase toegewezen als het dichtstbijzijnde gedateerde graf.¹⁶⁹ Deze methode is alleen toegepast in het grafveld.

Deze modelmatige aanname garandeert geen volledig juiste datering. Op basis van de zeker gedateerde graven zijn zogenaamde 'fasegebieden' geformuleerd. Dat zijn delen van het grafveld waarbinnen alle zeker gedateerde graven van een bepaalde fase liggen (afb. 10). Ongeveer de helft van het oppervlak van het grafveld valt slechts binnen één fasegebied en alle daar aanwezige (ongedateerde) graven worden dan ook aan die fase toegewezen. In dit geval mogen we veronderstellen dat die toewijzing correct zal zijn. De andere delen van het grafveld behoren echter tot twee of incidenteel zelfs drie overlappende fase-

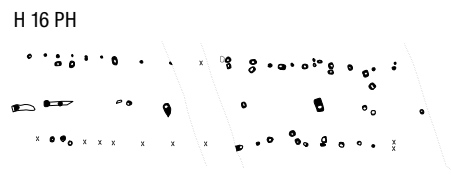
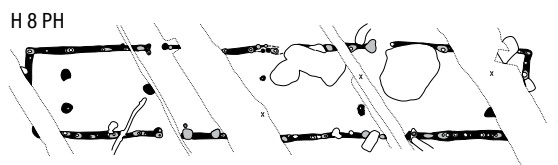
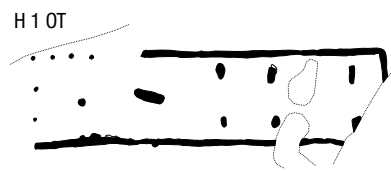
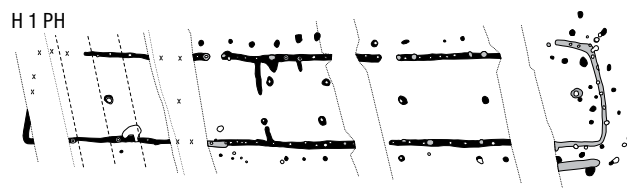
Afb. 10 Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Ontwikkelingsmodel van het grafveld op basis van de gedateerde graven.

gebieden, en daardoor zal de kans op een onjuiste modelmatige fasering van niet gedateerde graven groter zijn. Van de ca. 40% ongedateerde graven wordt de helft dus juist gefaseerd door de 'nearest neighbour'-analyse en heeft de andere helft een grotere kans op fouten.

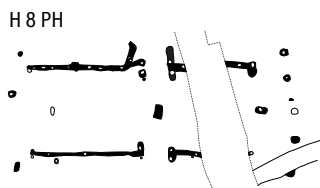
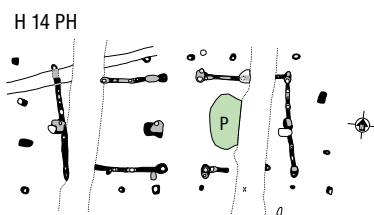
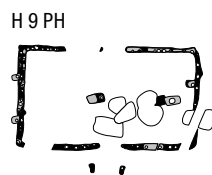
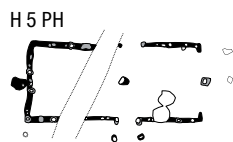
3.2.7 Ontwikkelingen in de architectuur van woonstalhuizen (afb. 11)

Indien de combinatie van oversnijdingen, vondstmateriaal en oriëntatie twijfel laat bestaan over het toewijzen van een plattegrond aan een nederzettingfase, kunnen typologische overeenkomsten als argument worden aangevoerd om een keuze te maken.

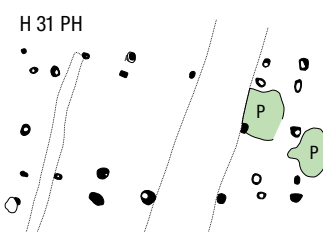
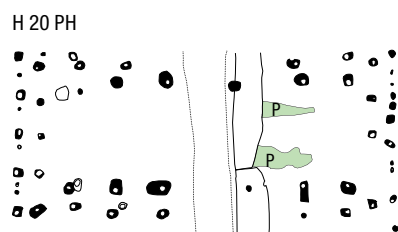
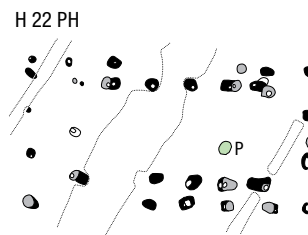
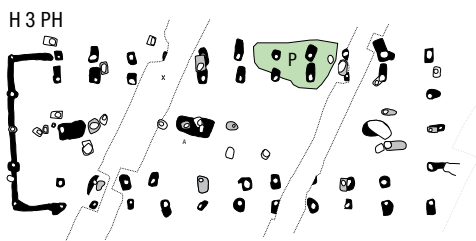
1

2

3

Afb. 11 Drie groepen huizen die op basis van typologische kenmerken worden onderscheiden. Schaal 1:500. P = fosfaat; PH = Passewaaijse Hogeweg; OT = Oude Tielseweg.

De vroegste plattegronden zijn lang: vijf huizen die door middel van overvloedig vondstmateriaal tussen ca. 50 v.Chr. en 50 n.Chr. zijn gedateerd, zijn tussen de 26 en 38 m lang. De andere huizen uit deze groep zijn incompleet en minder goed gedateerd. Eén huis is volledig tweebeukig en lijkt op een wat langer huis van het Haps-type, maar de andere huizen kenmerken zich door een combinatie van twee- en driebeukigheid (Oss type 9).¹⁷⁰ De volledig opgegraven exemplaren hebben tenminste vijf staanders of staanderparen.

Groep 2 bestaat uit huizen die door middel van oriëntatie of vondstmateriaal in de tweede helft van de 1e eeuw en het begin van de 2e eeuw zijn gedateerd. Een onderscheidend kenmerk is hun beperkte lengte: de meeste min of meer complete plattegronden zijn tussen de 12 en 14 m lang, enkele meten tot 18 m. Zeven van de negen vrijwel complete huizen hebben drie middenstijlen waarvan er twee in de korte wanden staan, met slechts één middenstijl in de binnenruimte van het huis. Drie exemplaren, niet toevallig de wat langere huizen uit deze groep, kenmerken zich verder door robuuste buitenstijlen. De paalkuilen die de buitenstijlen vormen zijn vrij groot en diep en staan redelijk ver van de plattegrond. In plaats van het ondersteunen van een overhangende dakrand, zoals buitenstijlen gewoonlijk geïnterpreteerd worden, zou men aan een soort van *porticus*-constructie of veranda kunnen denken.¹⁷¹

Een laatste groep huizen die hier besproken wordt zijn huizen zonder middenstijlen met paarsgewijs geplaatste wand- en binnenstijlen. Eén plattegrond (H 3) heeft zowel middenstijlen als de paarsgewijze wand- en binnenstijlen, maar van dit huis wordt vermoed dat de middenstijlen uit een eerdere fase van het gebouw stammen. Twee van de Tielse plattegronden zijn in de late 2e eeuw gedateerd door vondstmateriaal in de sporen en één huis is in de vroege 3e eeuw geplaatst door een muntschat in een paalkuil. Terwijl Romeins gedateerde parallellen voor deze laatste huizen in de literatuur nauwelijks voorkomen¹⁷², zijn er wel gelijkende plattegronden waarvan een Merovingische datering wordt aangenomen.¹⁷³ De Tielse plattegronden, vier in getal, lijken ook sterk op de rechthoekige plattegronden uit de Vroege Middeleeuwen die voortgaan aan de bekende 'bootvormige' plattegronden en naar analogie met deze middeleeuwse parallellen¹⁷⁴ wordt het mogelijk geacht dat de Romeinse huizen van deze groep een gebintconstructie gekend hebben.

Voor een verdere bespreking van de constructie van deze gebouwen en het gebruik van spijkers daarbij, alsmede de boven reeds aangestipte discussie rondom zogenoemde *porticus*huizen, wordt naar paragraaf 5.2.15 verwezen. Op dit punt is van belang dat de constructie van de huisplattegronden een zekere chronologische betekenis heeft. Indien het vondstmateriaal, de oversnijdingen en de oriëntatie van een huisplattegrond te weinig aanknopingspunten opleveren voor de datering van een huis, kan de bovenstaande ontwikkeling van de huizenbouw de doorslag geven voor datering. Een huis zal op basis van zijn typologische kenmerken worden toegewezen aan een fase waarin overeenkomstige plattegronden zijn geplaatst die wel goed gedateerd konden worden.

De hierboven geformuleerde groepen moeten niet als een typologie beschouwd worden die alle gevonden huisplattegronden incorporeert volgens strakke criteria. Er zijn namelijk ook enkele huizen die wat betreft type slechts éénmaal in Tiel-Passewaaij voorkomen en in geen van de drie groepen kunnen worden ondergebracht. De groepen zijn vooral bedoeld om een bepaalde trend te schetsen waaraan een chronologische waarde wordt gehecht. De lijn wordt echter niet zeer strikt getrokken: een plattegrond uit de eerste groep komt voorname-lijk in fase 2 voor, maar kan ook nog in fase 3 voorkomen. Maar een huis uit de derde groep, kenmerkend voor de fasen 4 en 5, kan nooit aan fase 2 worden toegewezen.

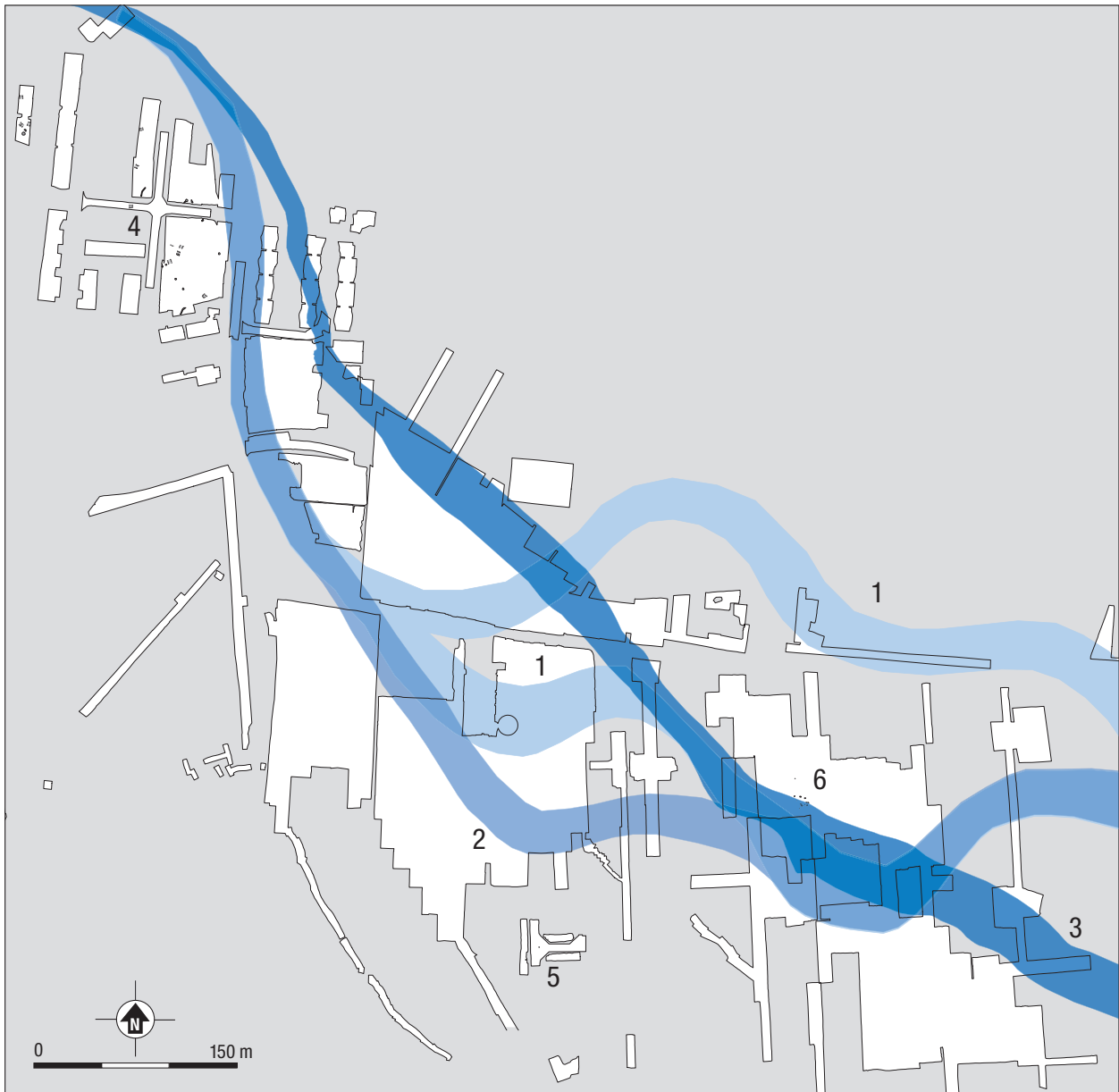
170 De Oss typologie (Schinkel 1998) wordt gevolgd maar er zijn ook Tielse plattegronden die daar niet in passen.

171 Paragraaf 5.2.15 gaat in op de interpretatie van deze constructies.

172 De enige plattegronden die in aanmerking komen zijn Druten huis 19 en 22, maar die constructies worden op andere wijze geïnterpreteerd: de binnenste palen worden als wandstijlen van een éénbeukig huis gezien, terwijl de buitenste palenrij tot een porticus zouden behoren (Hulst 1978). Dit kan bij de Tielse exemplaren worden uitgesloten omdat de palenrijen te dicht bij elkaar staan.

173 Wijk bij Duurstede-De Geer (Van Es 1994b, 231) en Grave-Escharen (Verwers 1998-1999).

174 Bijvoorbeeld Dommelen 3 en 11, Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1988.

Afb. 12 Tiel-Passewaaij. Restgeulen en sporen uit de IJzertijd. Schaal 1:5000.

A opgegraven werkputten; B restgeulen; C sporen uit de IJzertijd. 1 restgeul rivierfase 1; 2 restgeul rivierfase 2; 3 restgeul rivierfase 3; 4 sporenconcentratie uit periode II te Oude Tielseweg; 5 cluster graven uit periode I of II; 6 cluster graven uit fase 1 van periode III.

3.2.8 Associatie

Voor bijgebouwen is associatie een laatste faseringsinstrument. Het kan zijn dat een bijgebouw geen vondstmateriaal heeft opgeleverd en een oriëntatie heeft die in verschillende fasen voorkomt. In dat geval wordt gekeken in welk deel van de nederzetting het bijgebouw ligt. Ligt het bijgebouw in de nabijheid van een woonhuis met dezelfde oriëntatie, dan wordt het bijgebouw met dat huis geassocieerd en aan dezelfde fase toegewezen. Deze methode is pas gehanteerd nadat de fasering was opgesteld en alleen voor bijgebouwen gebruikt.

3.3 De fasering

In essentie is de hier gepresenteerde fasering dezelfde als in eerdere publicaties betreffende Tiel-Passewaaij.¹⁷⁵ Er zijn echter wel kleine verschillen, ontstaan door voortschrijdend inzicht, onder meer door een nieuwe chronologie van het grafveld.¹⁷⁶ De kaartbeelden bij de diverse fasen zijn daarom licht gewijzigd en ook zijn de subfasen enigszins anders ingevuld.

3.3.1 Perioden I, II en III

Voorafgaand aan de Romeinse tijd is er meermaals bewoning geweest op de plek van de nederzettingen, maar over de aard, omvang en datering van die bewoning is weinig bekend. De reden hiervoor is dat deze vroegste bewoningsporen zich op een dieper vlak bevinden omdat afzettingen als gevolg van heractiveringen van de rivier ter plaatse deze oudste sporen afdekken. Omdat in de vraagstellingen de nadruk is gelegd op het onderzoek van de Romeinse tijd, is er tijdens het veldonderzoek van de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg niet vaak een dieper vlak aangelegd waarin sporen van de bewoning uit de IJzertijd bloot kwamen te liggen. In de nederzetting aan de Oude Tielseweg zijn wel IJzertijdsporen in het eerste archeologische vlak gedocumenteerd. De rivier die bepalend is geweest voor de microregio Tiel-Passewaaij is grofweg tussen 1250 en 800 v.Chr. actief geweest (rivierfase 1; afb. 12 nr. 1) en heeft daarbij een stroomgordel gecreëerd die hoog genoeg was om aantrekkelijk te zijn voor bewoning. Na het afnemen van de wateractiviteit is er bewoning geweest op de stroomgordels van de inactieve rivier. Periode I van de bewoning wordt grofweg van 700 tot 450 v.Chr. gedateerd, onder meer op basis van het voorkomen van fragmenten van zoutgootjes in het vondstmateriaal.¹⁷⁷ Dit vondstmateriaal is uit een vullingslaag van de geul verzameld maar verder zijn geen structuren aangetroffen die bij periode I van de bewoning horen.

Een relatief kortstondige heractivering van de wateractiviteit leidde tussen ca. 450 en 350 v.Chr. tot de vorming van een nieuwe geulbedding (rivierfase 2; afb. 12 nr. 2). Tijdens deze toegenomen rivieractiviteit lijkt bewoning niet mogelijk geweest te zijn. Na het afnemen van de wateractiviteit is het terrein opnieuw in gebruik genomen voor bewoning (periode II). Op het terrein aan de Oude Tielseweg zijn sporen van periode II in het vlak waargenomen (afb. 12, nr. 4). Het gaat om enkele kuilen en spiekers, alsmede een vondstlaag in de geul.¹⁷⁸ Op het terrein aan de Passewaaijse Hogeweg betreft het een vondstlaag in de geulbedding en vondstlagen die op de flanken van de stroomrug aan het (archeologisch) oppervlak komen. Op basis van enkele ¹⁴C-monsters uit de geulbedding ter hoogte van Oude Tielseweg en een *fibula* wordt periode II van 350 tot 175 v.Chr. gedateerd.¹⁷⁹ Vanwege het voorkomen van Marne-keramiek, dat voornamelijk uit de 5e eeuw en eerste helft van de 4e eeuw v.Chr. dateert, zou deze periode echter ook wat eerder kunnen beginnen, bijvoorbeeld 400 v.Chr.¹⁸⁰ Ook de einddatum is niet goed bekend; een volgende heractivering wordt rond 200 v.Chr. gedateerd (zie hieronder), waardoor deze bewoningsperiode eerder zou eindigen dan in het terrein Oude Tielseweg werd vastgesteld. Samenvattend wordt periode II van 400/350 tot ca. 200 gedateerd.

Ten zuidwesten van de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg is een klein cluster van vier graven gevonden (afb. 12, nr. 5). De graven bestaan uit concentraties crematieresten die zonder bijgift of verdere markering in de klei zijn ingegraven. De graven zijn op zich niet dateerbaar maar de simpele bijzettingswijze impliceert een datering in de Midden- of Late IJzertijd.

Ook periode II wordt afgebroken door hernieuwde wateractiviteit (rivierfase 3), die resulteert in een iets verlegde bedding (afb. 12, nr. 3). Deze kan grofweg tussen 200 en 150/125 v.Chr. worden gedateerd. Ook bij deze heractivering wordt aangenomen dat bewoning tijdelijk onmogelijk was. Aansluitend vond

175 Heeren 2006; Heeren 2007.

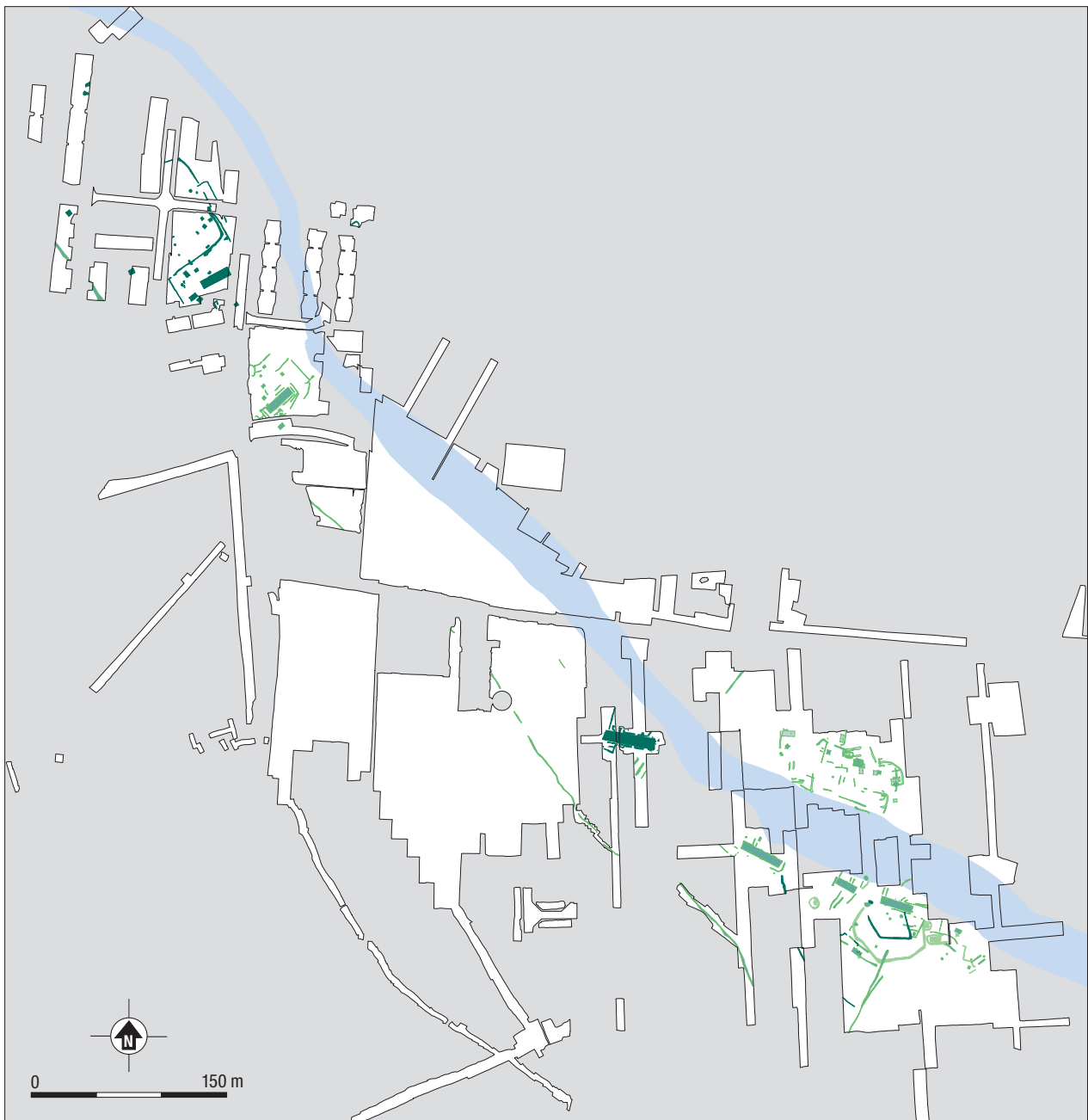
176 Heeren & Aarts, in voorbereiding.

177 Boreel 2006, 41-42.

178 Verhelst 2001, 19, 25.

179 Verhelst 2001, 19; Boreel 2006, 42-43.

180 De scherven Marne-aardewerk en de oudste fibula van Oude Tielseweg zijn echter niet in archeologisch relevante contexten gevonden en daarom blijft de aanvangsdatering van periode II onzeker.

Afb. 13 Tiel-Passewaaij fase 2 (60 v.Chr.-50 n.Chr.). Schaal 1:5000.

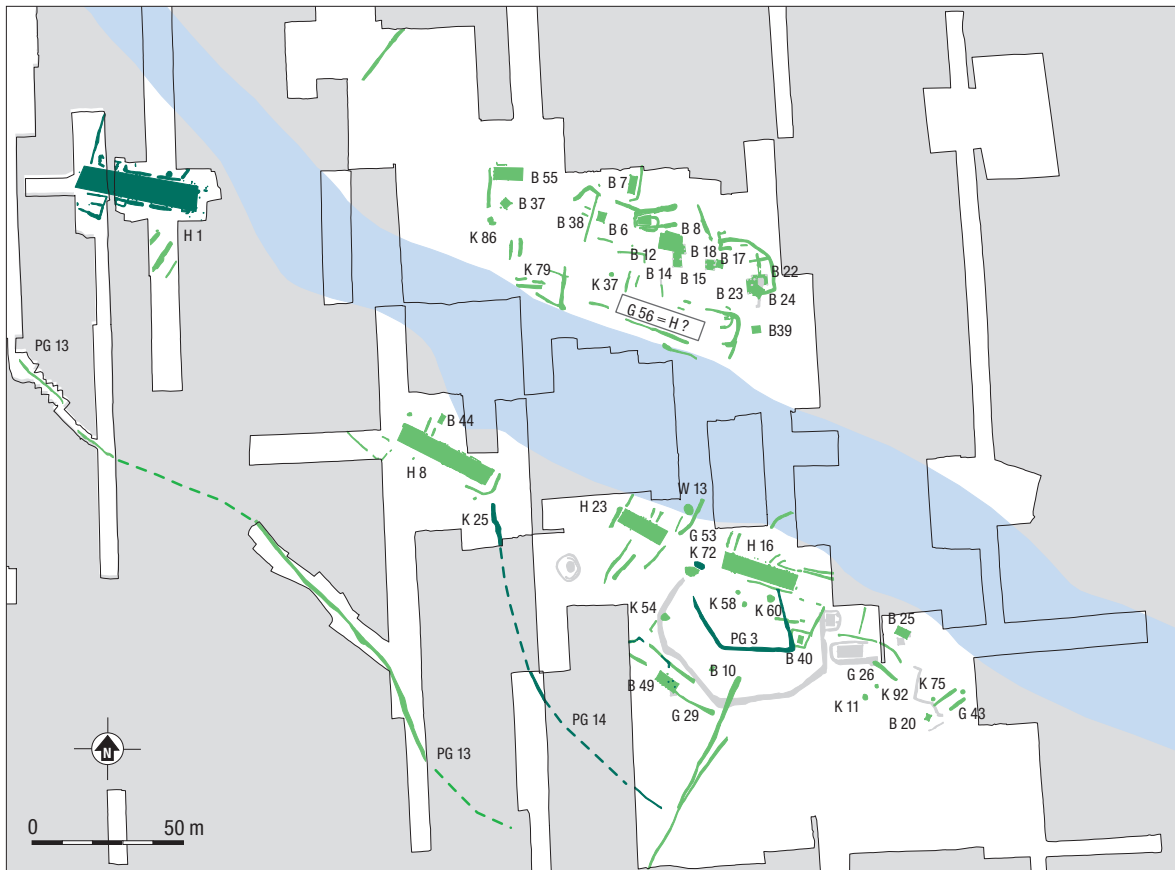
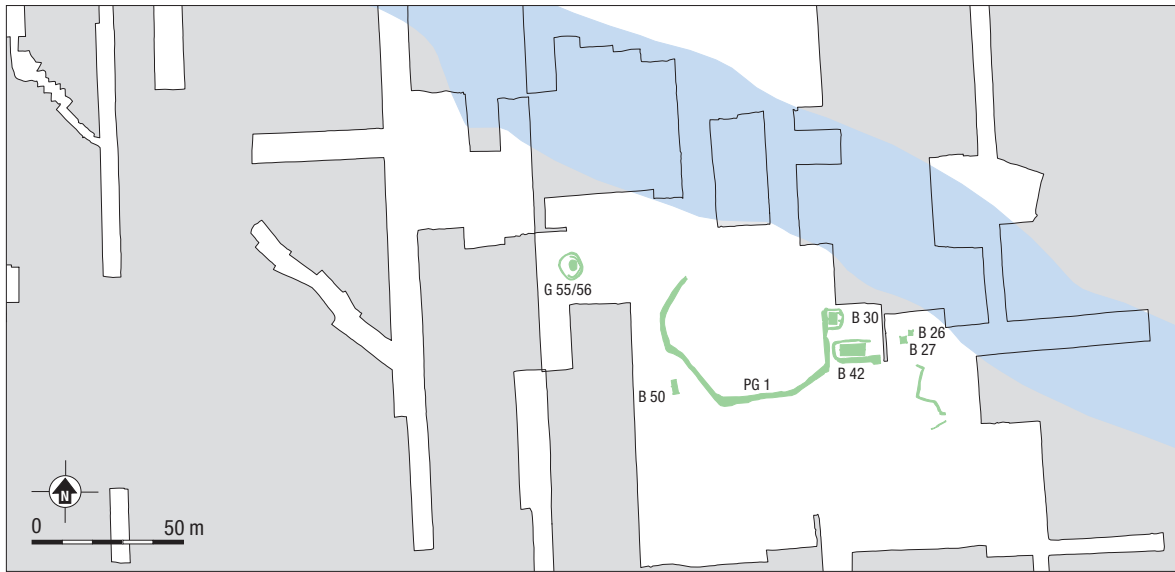
A opgegraven werkputten; B restgeul; C oudste sporen van fase 2; D hoofdfase 2; E jongste sporen van fase 2.

er weer bewoning plaats: periode III. Deze periode duurde vele eeuwen (ca. 150/125 v.Chr. tot 450 n.Chr.) en wordt onderverdeeld in acht fasen. Deze komen in de volgende paragrafen aan de orde. Alle sporen van periode III bevinden zich direct onder de bouwvoor en zijn meestal op het eerste leesbare archeologische vlak gedocumenteerd.

3.3.2 Fase 1

Alle volgende fasen zijn onderverdelingen van periode III. De oudste sporen (fase 1) zijn de graven van het grafveldje 'oost'. Een cluster van dertien crematies en drie kuilen met onverbrande botresten¹⁸¹ ligt op de noordelijke oeverwal

181 Baetsen 2006.

Afb. 14 De nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg fase 2. Schaal 1:2500. Boven de oudste sporen van fase 2. Onder de hoofdfase 2. Legenda zie afb. 13.

van de restgeul van rivierfase 3 (afb. 12, nr 6). Behalve het botmateriaal zijn vondsten uit dit grafveldje uitermate schaars: slechts de veerrol van een ijzeren *fibula* en een handgevormde kom zijn met enige zekerheid als bijgiften te beschouwen. Het gaat om een ijzeren *fibula* uit het Midden La Tène-schema (220-80 v.Chr. gedateerd) en een onregelmatige handgevormde kom met dikke wanden en een scherpe knik in de wand.

Een voorbehoud is echter wel op zijn plaats. De combinatie van de stratigrafie (wateractiviteit tot ca. 150-125 v.Chr.) en de fragmentaire *fibula* (tot 80 v.Chr.) leiden tot de datering van fase 1: ca. 150/125 tot 80 v.Chr. Indien de *fibula* echter opspit zou zijn, en die kans is niet denkbeeldig aangezien eigenlijk alleen een veerrol bewaard is en de kuilen bovendien vlakbij de restgeul liggen die is dichtgeraakt met bewoningsafval uit allerlei perioden, zouden de graven ook wel eens bij de allervroegste bewoning kunnen horen, vanaf ca. 50 v.Chr. In dat geval zou fase 1 geheel vervallen.

3.3.3 Fase 2

Afbeelding 13 is een overzichtsk kaart van alle sporen en structuren van fase 2. De afbeeldingen 14 en 15 zijn detailleringen van delen van afbeelding 13. Hier volgt een toelichting op alle fasekaarten in dit hoofdstuk. Alle opgravingsvlakken met sporen uit de IJzertijd en Romeinse tijd werden op regelmatige intervallen doorsneden door (sub)recente sloten van enkele meters breed, die ten bate van de ontginning in de Late Middeleeuwen of later zijn gegraven. Vanuit het oogpunt van de Romeinse tijd zijn dit recente verstoringen. Ze zijn op de fasekaarten weggelaten en deels verstoorte Romeinse sporen zijn aangevuld: indien aan beide zijden van een recente greppel delen van het ondersnijdende spoor zijn aangetroffen, zijn deze twee delen op de fasekaarten verbonden. De fasekaarten geven daarom ten dele reconstructies en interpretatie weer, maar zijn altijd gebaseerd op daadwerkelijk aangetroffen sporen. Structuren die in de tekst worden genoemd zijn op de afbeeldingen van een label voorzien. H = huis/hoofdgebouw, B = bijgebouw, W = waterput, PG = perceelgreppel, K = kuil, G = greppel. In afbeelding 16 staan alle plattegronden van hoofdgebouwen van fase 2. Van deze huizen, maar ook van alle andere huizen uit latere fasen, wordt aangenomen dat het woonstalhuizen betreft. In woonstalhuizen verbleven mens en vee onder één dak. Stalgedeelten zijn in de meeste huizen aantoonbaar vanwege het voorkomen van fosfaatvlekken en worden daarom in alle huizen verondersteld. Alle huizen hebben een draagconstructie van houten balken gehad; de wanden waren van vlechtwerk dat met leem was besmeerd. De daken waren waarschijnlijk met stro of riet bedekt.

Afbeeldingen 117 en 118 (bijlage II) zijn reconstructietekeningen bij deze fase.

De onderstaande subfasen zijn niet even lang in chronologische zin. De situatie die hieronder als fase 2.2 is beschreven, zou men als 'hoofd fase 2' kunnen beschouwen. De oudste sporen (fase 2.1) en de jongste sporen (fase 2.3) zijn onderscheiden om inzichtelijk te maken dat we binnen fase 2 nog kleine verschillen zien, maar het betreft geen op zichzelf staande ontwikkelingen.

Fase 2.1 (afb. 14 boven)

Na een periode zonder bewoning vertegenwoordigen de vroegste sporen van fase 2 het begin van een plaatsvast nederzetting. Een halfronde greppel (PG 1) en enkele bijgebouwen (B 30, B 42) aan de zuidkant van de geul zijn de vroegste sporen van de nederzetting. Een hoofdgebouw is niet met zekerheid vastgesteld: huis 16 is langs de restgeul binnen perceelgreppel 1 opgericht, maar deze zou van iets latere datum kunnen zijn (zie hierna). Pas in de nazakkingen van de perceelgreppel 1 is Augusteïsch vondstmateriaal aangetroffen (in de vorm van een Aucissa-, boog- en kap*fibula*) en daarom mogen we er vanuit gaan dat de gebruikperiode van het genoemde spoor volledig voorafgaat aan de Romeinse tijd. Dit is het enige erf van de nederzetting waarbij geen geïmporteerde materiële cultuur is aangetroffen. Andere erven kunnen weliswaar aanvagen vóór de komst van de Romeinse legers naar ons gebied, maar moeten tot in de Romeinse tijd bestaan hebben aangezien daarbij wel enig importmateriaal is aangetroffen.

Ten westen van perceelgreppel 1 ligt een structuur bestaande uit de greppels 55 en 56. Het gaat om een ovaal spoor bestaande uit scherven aardewerk die bewust plat zijn neergelegd, rondom enkele paalkuilen. Om het plaveisel heen liggen twee ovale greppels; het is onzeker of deze gelijktijdig of na elkaar bestaan hebben. De scherven van het plaveisel zijn allemaal afkomstig van handgevormd aardewerk, dat vooral gekenmerkt wordt door dikke scherven van grote vormen met besmijting. In de Passewaaijse vroeg-Romeinse contexten worden scherven met deze kenmerken niet veel aangetroffen.¹⁸² Een datering in de Late IJzertijd wordt vermoed, mede gebaseerd op een stuk La Tène-glas dat op het stort is gevonden, maar waarschijnlijk eveneens uit deze structuur afkomstig is. Op het aardewerk-plaveisel is tevens veel houtskool aangetroffen, alsmede enkele splinters verbrand bot. Waarschijnlijk moeten we bij deze structuur aan een rituele focus denken. Het botmateriaal, slechts enkele grammen, is niet voldoende om van een grafmonument uit te gaan en bovendien is het twijfelachtig of het om menselijk botmateriaal gaat. Een interpretatie als openluchtheiligdom lijkt meer voor de hand te liggen. Het is niet geheel duidelijk bij welk huis deze structuur behoort heeft. Een verband met huis 16 is mogelijk maar in ieder geval hoort deze structuur bij de oudste nederzettingfase.

Fase 2.2 (afb. 14 onder)

De oudste opgegraven huizen liggen met de lange zijde parallel aan de restgeul. Dit wijkt af van de oriëntatie van de oudste sporen, vandaar dat er een andere subfase is onderscheiden. Van alle opgegraven huizen is huis 16 de oudste. De halfronde perceelgreppel 1 begrenst het erf aan de zuidzijde van huis 16, maar het is mogelijk dat het huis iets jonger is dan deze greppel. Enkele kuilen en een klein bijgebouw (B 40) zijn op het erf van huis 16 gelegen.

Huis 23 is waarschijnlijk de opvolger van huis 16. Het genoemde huis is wellicht nog in de Late IJzertijd gebouwd, aangezien de vondsten uit de greppels rondom het huis volledig uit handgevormde keramiek bestaan, maar enkele afwijkende vondsten geven aan dat de genoemde plattegrond tot in de vroeg-Romeinse tijd heeft voortbestaan: uit verstoorte contexten rondom huis 23 komen enkele late Keltische munten en een scherf Italische *terra sigillata*. Rondom de plattegrond liggen enkele greppels en een waterput (W 13). Ten zuiden van het erf liggen enkele greppels in een rechthoek met daarbinnen een bijgebouw (B 49). Wellicht is dit een perceel met akkers of tuintjes. Omdat enkele van deze greppels zeker niet gelijktijdig zijn met perceelgreppel 1 (bij huis 16), worden ze bij huis 23 geplaatst.

Iets ten noordwesten van huis 23 ligt huis 8. In een verdiept stuk van een ingangsgreppel bij dit huis is een complete handgevormde pot met streepbandversiering aangetroffen. De compleetheid en positionering van de pot zijn aanwijzingen dat deze depositie het resultaat is van een ritueel rondom het huis. Van een bouwoffer kan niet met zekerheid worden gesproken omdat het niet zeker is dat de depositie aan de bouw van het huis voorafgaat, wat bij deposities onderin paalkuilen van nokstijlen wel het geval is. Dit huis kan door enkele scherven importaardewerk tussen grote hoeveelheden (meer dan 14 kg) handgevormd aardewerk in de periode van Augustus (of wellicht de vroeg-Tiberische tijd) worden gedateerd. Behalve een klein bijgebouw (B 44) aan de voorzijde van de plattegrond is niets bekend over de opbouw van het erf rondom dit huis.

Alle besproken huizen bevinden zich op de zuidelijke oeverwal. Aan de zuidwestzijde van deze oeverwal ligt een lange greppel (PG 13), parallel aan de geul en de daarlangs gelegen huizen. Deze greppel scheidt de hoge oeverwal van de lager gelegen komgronden. Hoewel het verloop plaatselijk erg grillig kan zijn wordt grofweg de lengterichting van de oeverwal aangehouden. De greppel loopt vanuit de nederzetting verder naar het noordwesten, over het lege terrein heen dat later als grafveld gebruikt gaat worden richting de nederzetting aan de Oude Tielseweg.

182 Zie Heeren 2006, 92-104, alsmede paragraaf 5.2.1.

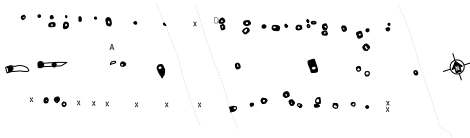
Afb. 15 De nederzetting Tiel-Oude Tielseweg fase 2. Schaal 1:2500. Legenda zie afb. 13.

Hoewel er geen huisplattegronden zijn herkend op de noordelijke oeverwal lijkt er wel tenminste één geweest te zijn. Tegenover huis 23 ligt op de noordoever van de restgeul een greppelconfiguratie die sterk lijkt op de greppels rond de huizen 1, 8 en 16. De paalkuilen van het veronderstelde gebouw zijn echter niet bewaard. Met name een greppel die zich rond een veronderstelde korte zijde van het hypothetische huis buigt en een dubbele greppel die haaks op de lengte van het gebouw staat en daarmee een mogelijke ingang markeert, doen vermoeden dat er een huis op die plek gesitueerd is geweest (zie G 56=H? op afb. 14). Gezien de oriëntatie valt het gebouw in fase 2. Ten noorden van het veronderstelde huis bevindt zich een grote verzameling spiekers van uiteenlopende grootte. De bijgebouwen kennen verschillende oriëntaties en het vondstmateriaal uit de greppels rondom de bijgebouwen dateert uit de eerste helft van de 1e eeuw n.Chr.

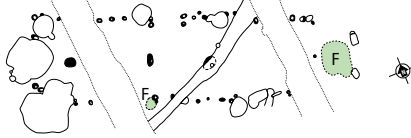
De relatief gelimiteerde ruimte die de sporen van het laatstbesproken erf ten noorden van de restgeul innemen is opmerkelijk, aangezien de noordelijke oeverwal breder is dan de zuidelijke en er daarom veel meer bewoonbaar areaal beschikbaar lijkt te zijn. Dit grote areaal is echter niet voor bebouwing aangewend. Wellicht werd de noordelijke oeverwal voor landbouw gereserveerd en is het grote aantal bijgebouwen te verklaren doordat op deze plek een groot deel van de oogst in eerste instantie werd opgeslagen.

In de nederzetting aan de Oude Tielseweg (afb. 15) begon de vroegste bewoning iets later. Daar is geen bewoning aangetoond die geheel voorafgaat aan

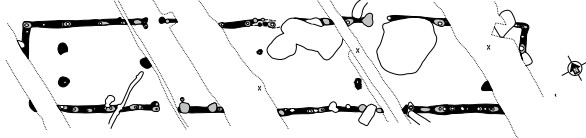
H 16 PH

H 23 PH

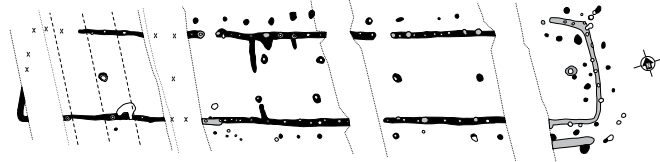
H 8 PH

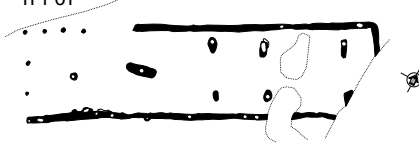
H 2 OT

H 1 PH

H 1 OT

Afb. 16 Tiel-Passewaaij.

De woonstalhuizen uit fase 2.

Schaal 1:500.

PH = Passewaaijse Hogeweg;

OT = Oude Tielseweg.

de Romeinse tijd. Huis 2, het vroegste huis van die nederzetting, werd op basis van het voorkomen van Romeinse keramiek door Verhelst in de Tiberisch-Claudische periode geplaatst (ca. 25-50), omdat hij er vanuit ging dat de eerste gedraaide keramiek pas in die tijd in de nederzetting voorkwam.¹⁸³ Aangezien gedraaid aardewerk in de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg wel aantoonbaar in de periode van Augustus voorkwam, zou huis 2 van Oude Tielseweg wellicht in die periode gedateerd kunnen worden. Bovendien komen zowel de genoemde vondsten (scherven van *terra rubra* en kurkurn in de huisgreppels) als de opbouw van de plattegrond (een voornamelijk driebeukige constructie met alleen bij de ingang een tweebeukig deel) goed overeen met huis 8 uit de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg, welke ook laat-Augusteisch of vroeg-Tiberisch dateert. Huis 2 wordt omgeven door enkele greppels en een aantal spiekers (B 3, B 5, B 6, B 26, B 31, nummering Oude Tielseweg). Niet alle greppels en bijgebouwen hebben gelijktijdig bestaan.

Fase 2.3

Huis 1 van de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg heeft overvloedig vondstmateriaal uit de Tiberische of vroeg-Claudische periode opgeleverd en heeft bovendien een licht afwijkende oriëntatie. Dit is aanleiding om te veronderstellen dat het om het jongste huis van fase 2 gaat. Helaas is er weinig oppervlakte rondom dit huis opgegraven, zodat er over de verdere opbouw van dit erf niets bekend is.

Tot deze jongere ontwikkeling hoort ook huis 1 van de nederzetting Oude Tielseweg, maar aldaar is geen sprake van een licht afwijkende oriëntatie. Rondom dit huis zijn diverse bijgebouwen (B 1, B 2, B 9, B 17, B 23, B 24) gegroepeerd en het erf als geheel wordt aan drie zijden omsloten door greppels. Enkele greppels en kuilen rondom de plattegrond verschaffen het vondstmateriaal dat dit erf in de Tiberische of vroeg-Claudische periode plaatst. Aan de oostzijde grenst het erf aan de restgeul, die in deze fase waarschijnlijk nog wel herkenbaar was maar geen stromend water meer bevatte.

¹⁸³ Verhelst 2001, 23, 27.

Overigens is deze nederzetting niet volledig opgegraven en kan dus niet worden uitgesloten dat er huizen uit een vroegere periode zijn gemist.

Absolute datering van fase 2

Afgaande op het vondstmateriaal, namelijk handgevormd aardewerk, enkele schaarse pre-Romeinse *fibulae* en glazen La Tène armbanden, valt de aanvang van de nederzetting tussen ca. 75 en 25 v.Chr. Dit is geheel op de datering van de vondsassemblages gebaseerd. Op basis van de kennis dat tenminste één erf (begrensd door PG 1) volledig aan de Romeinse tijd voorafging en de modelmatige aanname dat een huis ca. 30 jaar in gebruik was, kan deze datering verkleind worden tot de periode ca. 60-30 v.Chr. De uitersten van 60 en 30 v.Chr. zijn door de volgende redeneringen tot stand gekomen. Indien het eerste importmateriaal pas rond 1 v. Chr. binnenkwam en daar is een generatie van 30 jaar aan vooraf gegaan, kan de aanvang van de nederzetting rond 30 v.Chr. hebben gelegen. Zou het eerste importmateriaal echter direct rond 15 v.Chr. (de aanvang van de Romeinse tijd in ons gebied) de nederzetting zijn binnenkomen en tellen we daar anderhalve generatie bij op (45 jaar), zou de nederzetting rond 60 v.Chr. gesticht kunnen zijn.

De meeste huizen uit deze fase zijn door vondstmateriaal (grotendeels handgevormd aardewerk, een enkele kurkurn of *terra rubra* beker, en enkele *fibulae*) in de Augusteïsche of Tiberische periode gedateerd. De twee jongste huizen van deze fase zijn Tiberisch of vroeg-Claudisch van datering (ca. 20-50 n.Chr.).

3.3.4 Fase 3

Afbeelding 17 toont een overzicht van alle sporen en structuren van fase 3. De afbeeldingen 18, 19 en 20 zijn uitvergrotingen van delen van afbeelding 17. In afbeelding 21 staan de woonstalhuizen die aan fase 3 zijn toegeschreven. Afbeeldingen 119 en 120 (bijlage II) zijn reconstructietekeningen bij deze fase.

Fase 3.1

Rond het midden van de 1e eeuw n.Chr. vonden er flinke veranderingen plaats. Ten eerste de oriëntatie van de huizen: in de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg werd de richting van de restgeul losgelaten en de huizen werden ongeveer een kwartslag gedraaid (afb. 18). Ten tweede de bouwwijze van huizen: de meeste huizen waren fors kleiner dan de huizen uit de voorgaande periode (vgl. afb. 21 met afb. 16). Hoewel de indeling in fasen de indruk wekt van plotselinge veranderingen, zullen deze in de praktijk geleidelijk zijn ingevoerd. Het ligt voor de hand dat de eerste huizen van deze fase gelijktijdig met het laatste huis van de vorige fase hebben bestaan. Dit laatste argument, aansluiting met huis 1 (tot 40 of 50 n.Chr. gedateerd) plus het gegeven dat tenminste één huis van fase 3 pre-Flavisch gedateerd moet worden (zie hieronder) is aanleiding om het begin van fase 3 rond 40 n.Chr. te plaatsen.

Was er in de vorige fase nog sprake van een diffuse lintbebouwing langs de restgeul, in fase 3 trad een clustering op. Centraal in de nederzetting bevond zich een cluster van zes korte huizen (H 4/26/27, H 5, H 6, H 9; afb. 18 en 19). Waarschijnlijk betreft het steeds twee of drie gelijktijdige huizen. Van de genoemde huizen zijn er slechts drie bij benadering dateerbaar. Huis 5 is tweefasig; de verbouwing heeft in de Flavische tijd plaatsgevonden en het gebouw wordt oversneden door kuil 24 (uit de periode 90-120 n.Chr.). Huis 6 wordt oversneden door kuil 26 en heeft dezelfde *terminus ante quem*. Huis 27 had een bouwoffer van handgevormd aardewerk en moet daarom hoogstwaarschijnlijk nog voorafgaand aan de Flavische periode geplaatst worden.¹⁸⁴ De huizen 4, 26 en 27 liggen over elkaar heen en vormen drie huisgeneraties die elkaar opvolgen. De precieze opeenvolging is onbekend omdat zuivere oversnijdingen ontbreken, maar we gaan er vanuit dat het pre-Flavische huis 27 de oudste van de drie is. De jongste van de drie (H 4 of H 26) heeft wellicht tot in de tweede

184 Zie paragraaf 5.2.1.

Afb. 17 Tiel-Passewaai fase 3 (ca. 40-150 n.Chr.). Schaal 1:5000.
 A opgegraven werkputten;
 B sporen behorend tot fase 3.1;
 C sporen behorend tot fase 3.2;
 D de jongste sporen van fase 3.2 (overgang naar fase 4).

helft van fase 3 bestaan (100-150 n.Chr.). Twee van de huizen (H 5 en H 9) hebben een uitbouw van de ingangspartij aan de lange zuidwand. Indien dit als voorkant van het huis beschouwd mag worden, lag de focus van het betreffende erf zuidwaarts. Het erf van dit cluster van zes huizen bestaat verder uit de bijgebouwen 3, 4, 43, 46 en 54 en waterput 4. Er zijn nauwelijks greppels aanwezig die verder inzicht kunnen bieden in de opbouw van de individuele erven.

Aan de oostzijde van de nederzetting bevindt zich een tweede cluster, bestaande uit twee plattegronden die waarschijnlijk na elkaar hebben bestaan (H 18 en H 11). Huis 18 is gezien zijn constructiewijze (deels twee- en deels driebeu-

kig) een van de vroegste plattegronden van deze fase. Enkele smalle greppels en twee kuilen (K 20 en 21) worden met deze plattegrond geassocieerd. Huis 11 is slechts zeer fragmentair bekend en is alleen op basis van de oriëntatie in deze fase geplaatst. Waarschijnlijk hoort bijgebouw 16 bij dit huis. Het genoemde bijgebouw is op basis van vondstmateriaal niet nader te dateren dan 1e eeuw maar zeker niet later dan het midden van deze fase aangezien huis 10, op het einde van fase 3 geplaatst, het bijgebouw oversnijdt. Bijgebouw 16 is interessant vanwege de plattegrond: het gaat om een bijgebouw van 5 x 8 m, bestaande uit 20 palen. Dit bijgebouw is veel groter dan de gemiddelde spieker en is de voorloper van een nog groter bijgebouw dat met recht een *horreum* genoemd kan worden (zie B 11 hieronder).

Op de noordelijke oeverwal zijn nog enkele spiekers en kuilen uit deze fase aangetroffen. Het zwaartepunt van de bewoning ter plaatse valt in de vorige fase, maar uit het begin van fase 3 stammen nog enkele kuilen en bijgebouwen.

Van de materiële cultuur van fase 3.1 is niet veel bekend omdat greppels en kuilen rondom huizen, waaruit de daterende vondsten over het algemeen

Afb. 18 Tiel- nederzetting Passewaaijse Hogeweg fase 3.1 (ca. 40-100 n.Chr.). Schaal 1:2500. Legenda zie afb. 17.

Afb. 19 Tiel- nederzetting Pas-sewaaijse Hogeweg fase 3.2 (ca. 90-150 n.Chr.). Schaal 1:2500. Legenda zie afb. 17.

afkomstig zijn, in deze fase schaars zijn. Een tweetal waterputten en het kuilencluster ten noorden van de geul zijn de enige sporen met een redelijke hoeveelheid vondsten. Voor het ontbreken van greppels kan een mogelijke verklaring worden aangedragen. Behalve dat greppels afbakeningen zijn van bijvoorbeeld erven, hebben ze in het holocene rivierengebied vooral een drainerende functie. In een landschap dat regelmatig overstromde en waar overtollig water slechts in beperkte mate door de ondergrond wordt opgenomen, is het graven van greppels die het water afvoeren geen overbodige luxe. Afgaande op het feit dat de huizen in deze fase de oriëntatie op de geul loslaten, kan worden aangenomen dat de restgeul in toenemend tempo verlandde. Mogelijkerwijs was de geul in natte seizoenen nog een drassige laagte, maar de omvang en betekenis was dermate afgenomen dat men de inrichting van de nederzetting niet langer op de restgeul richtte. De verlanding van de restgeul kan het gevolg zijn geweest van verdroging. Dit zou verklaren waarom de noodzaak verviel om greppels rondom huizen en erven te graven en we specifiek in deze fase nauwelijks greppels in de nederzetting aantreffen. Dit scenario wordt

Afb. 20 Tiel- nederzetting Oude Tielseweg fase 3 (ca. 40-150 n.Chr.). Schaal 1:2500. Legenda zie afb. 17.

ook ondersteund door de toename van het aantal waterputten. Voor fase 2, waarin de geul nog water droeg, is slechts één waterput vastgesteld. Men mag aannemen dat het water uit kuilen in de geul ook als drinkwater werd gebruikt en er geen noodzaak was om diepere waterputten te graven. In het eerste deel van fase 3 zijn vijf waterputten aangelegd. Vier daarvan gaan schuil onder één nazakking (W 5) en oversnijden elkaar; ze zijn elkaars opvolger. Maar in ieder geval bestonden er twee of meer waterputten tegelijkertijd, terwijl de (veel langere) fase 2 slechts één waterput kende. In fase 3.2 nam het aantal waterputten nog verder toe. Blijkbaar groeide de behoefte aan drinkwater dichtbij de huizen, mogelijk als gevolg van het verdwijnen van oppervlaktewater in de restgeul.

Een van de meest in het oog springende ontwikkelingen in fase 3.1 is het begin van een collectief grafveld. De ruimte tussen de twee nederzettingen in was voorheen onbebouwd en werd vanaf ca. 50 gebruikt om doden ter aarde te bestellen. De meeste graven bestaan uit een centrale grafkuil met daar omheen een kringgreppel of vierkante greppel. De grond uit de randstructuur werd als een lage heuvel over de grafkuil opgeworpen. In de grafkuil bevindt zich meestal een concentratie van crematieresten, met daarbij enkele complete en onverbrande bijgiften van aardewerk. Soms is een munt of *fibula* meegegeven. In enkele gevallen zijn ook brandstapelresten in de kuil gedepo-

neerd, bestaande uit houtskool vermengd met crematieresten en verbrand en gefragmenteerd aardewerk.

De begindatering van het grafveld is enigszins problematisch. Een mogelijk argument om het begin van het grafveld in de Flavische tijd (tussen ca. 70 en 80 n.Chr.) te plaatsen is dat er geen *terra sigillata* in het grafveld is aangetroffen die met zekerheid pre-Flavisch van datering is, terwijl pre-Flavische *sigillata* wel in de nederzetting voorkomt, zij het in kleine aantallen. Dit argument wordt echter niet belangrijk geacht, omdat versierde *terra sigillata* sowieso weinig in het grafveld werd meegegeven. Als we bijvoorbeeld de frequentie van het voorkomen van de versierde Dragendorff 37 (datering ca. 70-270 n.Chr.) bestuderen, blijkt deze 135 keer in de nederzetting te zijn gevonden (ca. 110 exemplaren) en slechts twee (!) keer in grafinventarissen te zijn aangetroffen. Dit voorbeeld geeft aan dat de aan- of afwezigheid van typen versierde *terra sigillata* geen goed argument is, omdat deze niet alleen chronologische betekenis heeft maar ook door selectie tot stand kan zijn gekomen. Een argument voor een pre-Flavische aanvangsdatum van het grafveld is dat een relatief groot aantal graven keramiek bevat die over het algemeen pre-Flavisch wordt gedateerd: handgevormd aardewerk, parelurnen Holwerda BW28 en geknikte potten Holwerda BW26 in *terra nigra*, gebronsde bekers Stuart 301 en op *terra nigra* gelijkende ruwwandige potten Stuart 201a.¹⁸⁵ Bovendien komt het genoemde materiaal ook voor in graven die andere graven oversnijden. Met andere woorden: de graven die door aardewerkvondsten in de periode 40-90 n.Chr. worden gedateerd, bestaan uit twee 'generaties' waarvan de oudste vrijwel zeker pre-Flavisch is. Bovendien is het centrum van het grafveld, waar zich de oudste graven bevinden, niet geheel opgegraven omdat een groot deel verstoord is door het wegdek van de Passewaaijse Hogeweg. Het is daarom goed mogelijk dat de oudste graven nog niet zijn opgegraven. Samenvattend is een aanvang van het grafveld tussen ca. 40 en 70 n.Chr. waarschijnlijk. Het jaar 60 n.Chr. wordt als begin van de aangetroffen dateerbare graven gehanteerd, maar dat maakt een werkelijke begin rond 50 aannemelijk. In totaal zijn 84 structuren uit het grafveld aan de vroegste fase van het grafveld (ca. 50 tot 90) toegewezen, waarvan 72 graven.

In de nederzetting Oude Tielseweg zijn geen huizen uit fase 3.1 bekend. Verhelst dateerde huis 3 te Oude Tielseweg in de Flavische periode, maar het bouwoffer van dat huis is zeker 2e eeuws¹⁸⁶ en daarom is dat huis op deze plaats later gedateerd en aan fase 3.2 toegewezen. Het ontbreken van huizen in die nederzetting in deze periode moet niet als werkelijke discontinuïteit gezien worden maar is waarschijnlijk te wijten aan het niet-vlakdekkende karakter van de opgraving. We mogen er vanuit gaan dat deze nederzetting tot aan fase 4.1 steeds één of twee huizen heeft gekend.

Of de eerste helft van fase 3 een nederzettingssomheining in de vorm van een rechthoekige greppel kende, is onzeker. Het greppelsysteem dat hieronder bij fase 3.2 beschreven zal worden, kent zeker een voorganger, maar het is onzeker tot hoever die voorganger zich heeft uitgestrekt.

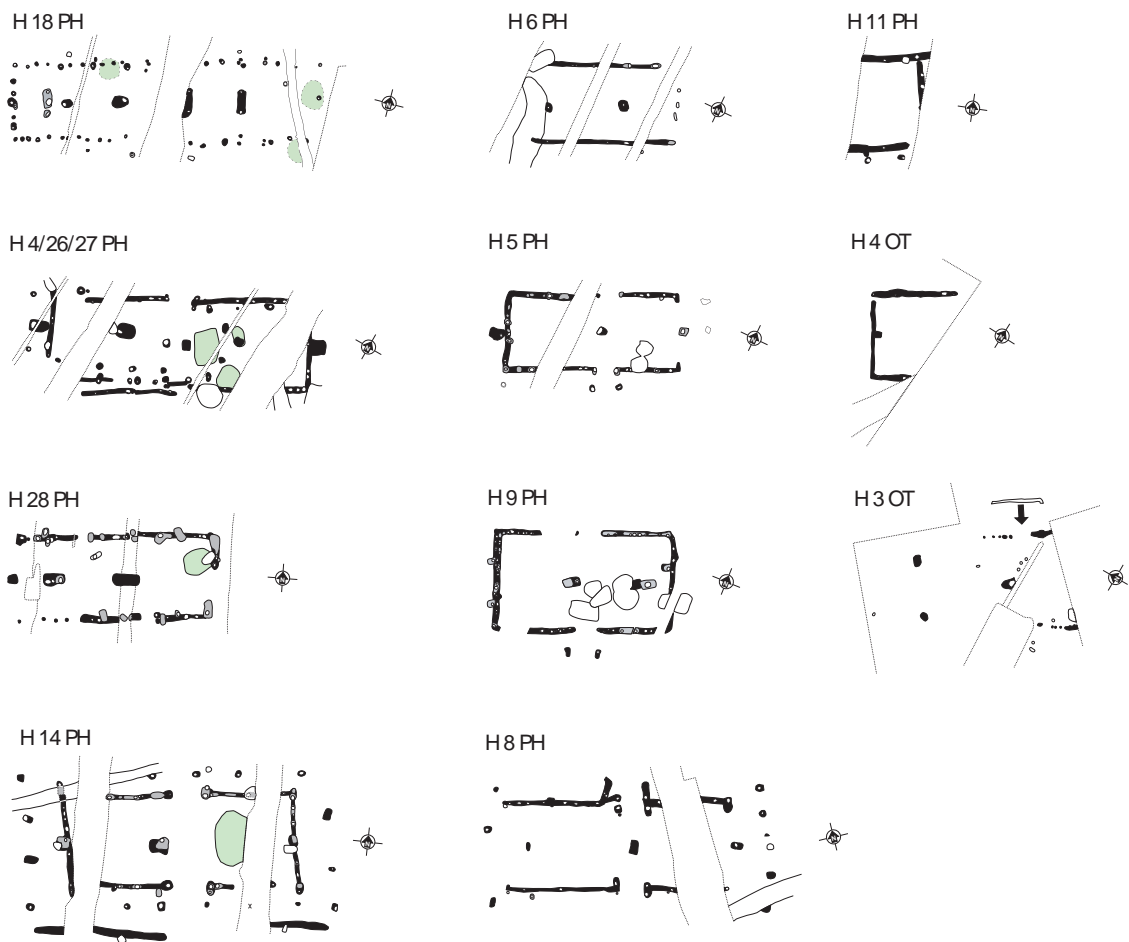
Fase 3.2

Midden in fase 3, in de laat-Flavische tijd of aan het begin van de 2e eeuw (rond 90 of 100 n.Chr.), zijn er opnieuw enkele veranderingen te bespeuren. De huizen werden iets groter en enkele ervan zijn voorzien van robuuste buitenstijlen, hoewel de manier van constructie, namelijk drie middenstijlen waarvan twee in de korte wanden, in essentie gehandhaafd blijft (H 14, 8 en 10 in afb. 21). Bovendien hebben deze latere huizen een oriëntatie die iets afwijkt van de hiervoor heersende richting.

Indien oriëntatie strikt wordt gehandhaafd als faseringscriterium bestaat fase 3.2 uit vier huizen: H 7, 10, 14 en 28. Gezien de opeenvolging van de huizen 4, 26 en 27 uit fase 3.1 ligt het echter wel voor de hand dat het jongste huis van dat cluster (H 4 of 26) doorloopt tot in fase 3.2. Hetzelfde geldt voor het

185 Terra nigra potten Holwerda BW26 dateren ca. 40-90 n.Chr.; gebronsde bekers Stuart 301 dateren ca. 40-120 n.Chr.; 'parelurnen' Holwerda BW28 dateren ca. 40-150, met de nadruk in de periode 60-120 n.Chr. (cf. Haalebos 1990, 150). De op terra nigra gelijkende ruwwandige potten Stuart 201a komen al in de periode ca. 25-50 n.Chr. voor (Niemeijer 2006, 17-20). De Passewaaijse graven 35 en 44 bevatten zulk een pot Stuart 201a en een handgevormde pot en zouden in de serie van Nijmegen-Hatert in fase 2 (40-70 n.Chr.) worden geplaatst.

186 Eén van de beide potten van het bouwoffer betreft een ruwwandige pot Stuart 202. De vorm op zich wordt al door Stuart en Haalebos aan de 2e eeuw toegeschreven, maar ook het baksel wijst in die richting. Het ruwe witbakkende, kwartsrijke baksel is vergelijkbaar met ruwwandige potten Oelmann 89 en wordt in andere contexten te Tiel-Passewaaij pas rond het midden van de 2e eeuw of later aangetroffen.

meermaals gerepareerde huis 9, dat vanuit het begin van fase 3 zal hebben voortbestaan tot in fase 3.2.

De meeste huizen sluiten aan op de bestaande clusters gebouwen; huis 14 wordt bij het centrale cluster huizen gebouwd, waarmee dat huis en het reeds genoemde gebouw 4 (of 26) nu het centrale erf vormen. De huizen 7 en 10 bestaan na elkaar en vormen het oostelijke cluster huizen (afb. 19). Ten noorden van de restgeul wordt een erf gevormd door hoofdgebouw 28 met een waterput (W 18). In de paalkuil van de centrale nokstijl van huis 14 werd een bouwoffer aangetroffen, bestaande uit twee aardewerken bekers en een munt. Het erf kent verder twee waterputten (W 1 en W 2) die na elkaar gefunctioneerd hebben. Het meest zuidwestelijke huis van de nederzetting (H 10) komt wat betreft oriëntatie overeen met de eerder genoemde huizen en hoort daarom bij fase 3.2. De afwijkende constructie en het overvloedige vondstmateriaal uit greppels ten zuiden van de plattegrond zijn aanleiding om deze plattegrond als jongste van deze fase te beschouwen, richting het midden van de 2e eeuw. Het huis had een pot of beker van dun gedraaid ruwwandig aardewerk in een paalkuil van een nokstijl, geïnterpreteerd als bouwoffer. Behalve een waterput (W 12) stond op het erf van huis 10 ook een klein (B 32) en een groot bijgebouw (B 11), waarbij de laatste, gezien de vloerondersteunende palen in de binnenruimte, als graanschuur geïnterpreteerd mag worden. Het vloeroppervlak van dit *horreum* meet 7 x 10 m. en is veel groter dan tot nu toe gebruikelijk was voor bijgebouwen. De toegenomen opslagcapaciteit kan waarschijnlijk als een teken van surplusproductie worden opgevat.¹⁸⁷

Afb. 21 Tiel-Passewaaij.

De woonstalhuizen uit fase 3. Schaal 1:500.

PH = Passewaaijse Hogeweg; OT = Oude Tielseweg.

¹⁸⁷ Zie verder paragraaf 6.3 voor de rol van bijgebouwen in de reconstructie van de lokale economie.

Op het terrein aan de Oude Tielseweg behoren de huizen 3 en 4 tot deze periode (afb. 20). Beide huizen hebben dezelfde oriëntatie en liggen niet ver van elkaar verwijderd. Hoogstwaarschijnlijk moeten ze als de opeenvolgende bewoning van één erf beschouwd worden. Huis 4 wordt aan het begin van de 2e eeuw geplaatst en huis 3 daarop volgend.¹⁸⁸

Greppel 22, vlakbij huis 14 in de nederzetting Passewaaijse Hogeweg, vormt een haakse hoek en sluit aan op twee grote perceelgreppels die kaarsrecht honderden meters verder lopen. De zuidelijke greppel is perceelgreppel 3 genoemd en loopt vanaf huis 14 honderden meters de komgronden in. De oostelijke greppel is perceelgreppel 9 en volgt min of meer het hoogste deel van de stroomrug. De westelijke greppel (PG 5) is ver weg in de komgronden gelegen en staat min of meer haaks op perceelgreppel 3 en heeft ongeveer dezelfde oriëntatie als perceelgreppel 9 (afb. 17). Deze greppels vertegenwoordigen waarschijnlijk een verkaveling van akkerbouw- of weidegronden of geven eigendomsrechten weer. De exacte datering van de perceelgreppels is problematisch. De grote perceelgreppels hebben weinig vondsten opgeleverd, omdat ze over het algemeen ver buiten de nederzetting liggen. Bovendien zijn ze meermaals opnieuw uitgegraven, zodat niet duidelijk is bij welke fase de schaarse vondsten precies horen. De reeds genoemde hoek van het systeem vlakbij huis 14, greppel 22, is aan het einde van fase 3.2 opgevuld, getuige de aanwezige vondsten. De greppel is dus daarvoor gegraven. Een hoekig gebogen draadfibula (ca. 60-150) uit perceelgreppel 5 laat dezelfde conclusie toe. Greppel 22 wordt bovendien vooraf gegaan door oudere greppels op ongeveer dezelfde plaats (G 21 en G 35 op afb. 18), die veel handgevormd aardewerk bevatten. Het is dus mogelijk dat de greppels al in fase 3.1 werden gegraven. Een aanvullend argument daarvoor is de oriëntatie: de lange perceelgreppels hebben de oriëntatie van fase 3.1, terwijl die fase door enkele huizen uit fase 3.2 reeds werd losgelaten. Van de andere kant is diezelfde oriëntatie ook weer van toepassing op fase 4.1, terwijl perceelgreppel 9, het stuk perceelgreppel dat vlakbij de nederzetting ligt, vondsten heeft opgeleverd die bij fase 3.2 en 4.1 kunnen passen en een bijgebouw uit fase 3.1 oversnijdt.

Er zijn voldoende aanwijzingen om te stellen dat er een greppelstructuur in fase 3.1 is aangelegd. Of dit ook werkelijk de grote percelering in zijn volle lengte betreft is onzeker; het zou ook om een kleinere nederzettingssomheining kunnen gaan. Wel is het vrij zeker dat de grote perceelgreppels in fase 3.2 functioneerden, en bovendien maken vondsten uit fase 4.1, soms uit de primaire vulling, duidelijk dat de greppels in die fase opnieuw zijn uitgegraven en dus meerdere generaties functioneerden.

Het bouwoffer van huis 14 is in de periode ca. 90-120 te dateren en markeert daarmee de aanvang van het tweede deel van fase 3. Huis 14 zelf is grondig verbouwd en kan dus twee generaties bestaan hebben. De sporen rond huis 10 hebben jongere vondsten opgeleverd, maar keramiek die kenmerkend is voor de tweede helft van de 2e eeuw (zie bij fase 4) ontbreekt volledig. Samenvattend wordt het tweede deel van fase 3 tussen ca. 90 en 150 n.Chr. gedateerd. Deze onderverdeling in fase 3.2-vroeg (H 14 fase 1) en fase 3.2-laag (H 10) is bij lang niet alle nederzettingssstructuren te maken en daarom is afgezien van een nog meer gedetailleerde onderverdeling. Ook in het grafveld is die verdeling niet altijd te maken, hoewel grafensembles toch vaak nauwkeuriger te dateren zijn dan nederzettingstexten. De indruk bestaat dat de meerderheid van de graven van fase 3.2 bij het begin van die fase behoort. Bij de bewoning van fase 3.2 horen 125 funeraire structuren: 113 graven en 12 brandrestenkuilen.

3.3.5 Fase 4

Afbeelding 22 toont een overzicht van alle sporen en structuren van fase 4. Afbeelding 23 is een uitvergroting van een deel van afbeelding 22. In afbeelding

¹⁸⁸ De onderlinge volgorde is afwijkend van Verhelst 2001, 33-36; zie de tekst over fase 3.1 en noot 186 voor de argumentatie.

Afb. 22 Tiel-Passewaaij fase 4 (ca. 150-220 n.Chr.). Schaal 1:5000.

A opgegraven werkputten; B doorbraakgeul; C sporen behorend tot fase 4.1; D sporen behorend tot fase 4.2.

24 staan de woonstalhuizen die aan fase 4 zijn toegeschreven. Afbeeldingen 121 en 122 (bijlage II) zijn reconstructietekeningen bij deze fase.

Rond het midden van de 2e eeuw zijn er wederom enkele grote veranderingen te bespeuren. Ten eerste de huizenbouw: in deze fase neemt de omvang van huizen en dan vooral de breedte toe. De constructiewijze die in een drietal huizen van deze fase is toegepast, is gebaseerd op paarsgewijs geplaatste binnenstijlen en wandpalen, die middenstijlen overbodig maakten (afb. 24; zie eerder paragraaf 3.2.7). Huis 3, het eerste gebouw van deze fase, is tweefasig en lijkt een overgangsvorm tussen de tweebeukige huizen met middenstijlen en de genoemde nieuwe constructiewijze. De middenstijlen van dit eerste huis stonden op ingegraven houten planken;¹⁸⁹ op één van de planken was een bouwoffer van *terra nigra* naast de middenstijl geplaatst, die nog deels aanwe-

¹⁸⁹ Zie paragraaf 5.2.15 voor een interpretatie van deze constructie.

Afb. 23 Tiel- nederzetting Pas-sewaaijse Hogeweg fase 4 (ca. 150-220 n.Chr.). Schaal 1:2500. Legenda zie afb. 22.

zig was. De paalstomp en de houten planken waren te ver vermolmd om een dendrochronologische datering te verkrijgen, maar wel kon worden vastgesteld dat het eikenhout betrof.

Het genoemde huis 3 stond op het noordelijke erf, dat een generatie eerder voor het eerst bewoond werd (H 28). Tegenover huis 3 stond huis 22, een 50-tal meters verderop (afb. 23). Dit huis is niet erg precies gedateerd (late 2de eeuw) maar er wordt aangenomen dat de huizen tenminste enige tijd samen hebben bestaan. Indien bijgebouw 28, een schuur van zestien zware palen, bij huis 3 heeft gehoord, zal huis 22 wel jonger geweest zijn aangezien dit huis het genoemde bijgebouw 28 oversnijdt. Op het erf tussen de twee hoofdgebouwen stonden enkele bijgebouwen, waaronder twee schuren (B 28 en B 48) en enkele kleine bijgebouwtjes (B 2, B 51 en B 52) bestaande uit enkele palen, waarvan de functie niet duidelijk is. Het belangrijkste is wellicht bijgebouw 47, een grote graanschuur. Deze laatste is op enig moment afgebrand, waardoor houtskool

en verbrande graankorrels in de omliggende sporen zijn achtergebleven. Dit bijgebouw had waarschijnlijk een voorganger, maar de plattegrond daarvan is niet goed bewaard gebleven. De plattegrond van dit bijgebouw heeft niet de voor graanschuren kenmerkende vloerondersteunende palen in de binnenruimte, maar de verkoalde graankorrels in de brandresten maakten de functie van het gebouw duidelijk. Wat betreft afmetingen is het de grootste graanschuur in de nederzetting, waarin zowel een voorraad voor eigen gebruik van meerdere families als een surplus ten bate van handel opgeslagen kon worden.¹⁹⁰

Ook stond er een grote stal (B 58) op het erf. Dit gebouw is groot genoeg om een woonstalhuis te zijn, maar een grote fosfaatverkleuring¹⁹¹ midden in de plattegrond laat nauwelijks woonruimte aan weerszijden over en het gebouw wordt daarom als stal gezien. De constructie wijkt ook af van de boerderijen. Er staan geen palen in de binnenruimte; behalve middenstijlen op de kopse kanten wordt de constructie gedragen door vier paren zware wandpalen. De introductie van een bijgebouw met stalfunctie terwijl de hoofdgebouwen als vanouds een woon- en staldeel hebben, wijst mogelijk op een toegenomen belang van of diversificatie in de veeteelt.¹⁹²

Ten noordwesten van dit noordelijke erf ligt een rechthoekige omgreppeling van ca. 80 x 55 m; het aldus omsloten terrein is niet bebouwd (afb. 23). Een compleet runderskelet en enkele concentraties paardenbot in de omgreppeling doet vermoeden dat het om een veeweide gaat.

De veronderstelde veeweide sloot aan op de perceelgreppels die bij fase 3.2 zijn genoemd. Het systeem van perceelgreppels werd aan het begin van fase 4 opnieuw uitgegraven en wellicht uitgebreid.

Tegelijkertijd met de uitbouw van de nederzetting in noordwestelijke richting werden nieuwe graven aan de zuidoostkant van bestaande grafstructuren toegevoegd. De nederzetting en het grafveld werden hierdoor steeds meer een eenheid, verbonden door het omvangrijke systeem van verkavelingsgreppels. Na het in onbruik raken van huis 22 is een nieuw huis ongeveer op dezelfde plek gebouwd: huis 31. Dit huis heeft een iets afwijkende oriëntatie. Bijgebouw 59, op de plaats van stal B 58 gelegen en eveneens gekenmerkt door een fosfaatverkleuring, vertoont eenzelfde licht oriëntatieverschil met zijn voorganger en daarom wordt aangenomen dat bijgebouw 59 bij hoofdgebouw 31 behoort. De nederzettingssomheining wordt opnieuw uitgegraven, met een lichte knik ter plaatse van huis 31. Deze late ontwikkeling wordt fase 4.2 genoemd maar is tevens deels gelijktijdig met fase 5 (zie aldaar).

Gelijktijdig met het noordelijke erf in fase 4 ligt er iets zuidelijker nog een huis binnen de grote verkavelingsloten (H 25). Het huis is erg smal, slechts 4,6 m bij een lengte van 16 m. Er zijn geen bijgebouwen bij dit huis bekend. Zowel wat betreft architectuur als wat betreft de locatie wijkt dit huis af van de rest van de nederzetting.

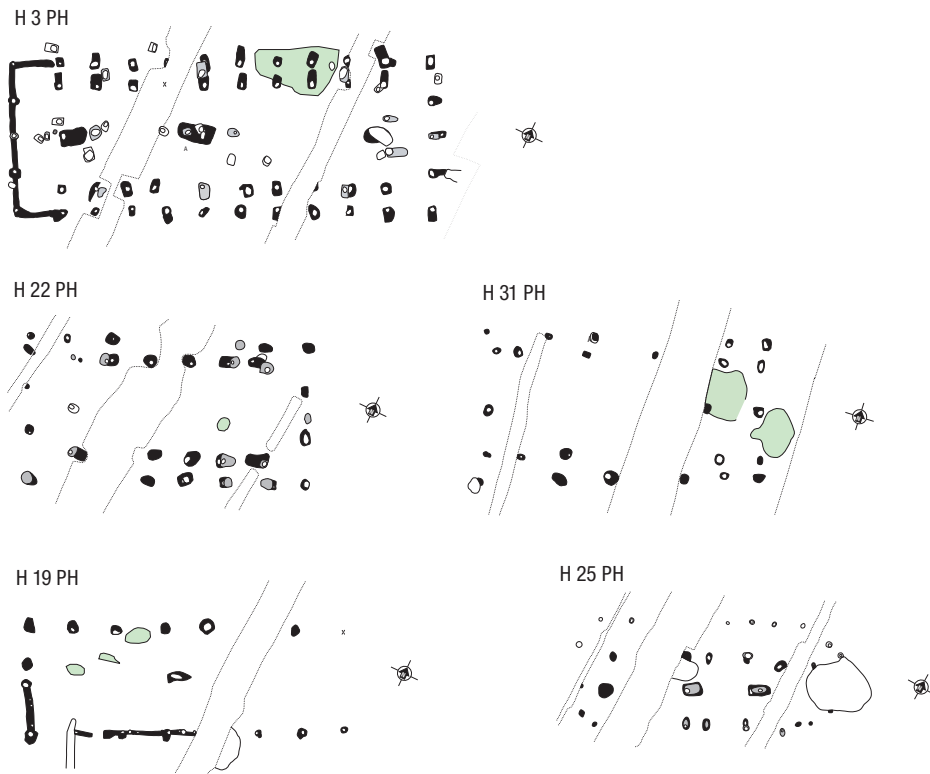
Geheel buiten de verkavelingsloten, in de zuidoostelijke periferie van de nederzetting, ligt huis 19 (afb. 23). Het geïsoleerde erf bestaat uit het genoemde hoofdgebouw, enkele kleine bijgebouwtjes (B 29 en 34) en een erfomgreppeling (PG 4). Het dichtstbijzijnde huis is bijna 200 m verder gelegen en het is daarom onduidelijk of dit huis wel tot de nederzetting gerekend moet worden.

Het grafveld werd tijdens fase 4 nog steeds gebruikt; 132 grafstructuren horen bij de hierboven beschreven bewoning. Er kan mogelijk een verandering in het grafritueel worden signaleerd. Bij de oudste graven uit het grafveld werd meestal een centrale grafkuil aangetroffen, maar was de randstructuur geheel of gedeeltelijk weggeploegd. Blijkbaar lag de randstructuur bij die graven hoger dan de grafkuil. Bij de latere graven, met name uit fase 4 (en 5), is het andersom: de randstructuren zijn relatief goed bewaard, maar centrale grafkuilen ontbreken grotendeels. Waarschijnlijk wijst dit op een verandering in het grafritueel. Voorheen werden grafkuilen in het loopvlak ingegraven, alvorens een heuvel erboven op te werpen. Nu lijkt het erop dat de graven gewoon op het loopvlak werden geplaatst met een heuvel er overheen, of dat eerst de

190 Kooistra & Heeren 2007; zie ook paragraaf 6.3.

191 Op de holocene kleigronden kan langdurige inwerking van mest een groengelige verkleuring van de ondergrond tot gevolg hebben. Deze fosfaatverkleuringen worden als indicatie voor een stalgedeelte gezien (Steenbeek 1983; Oonk 2006; Oonk et al. in druk).

192 Paragraaf 5.1 gaat verder in op de rol van bijgebouwen bij de reconstructie van de lokale economie.

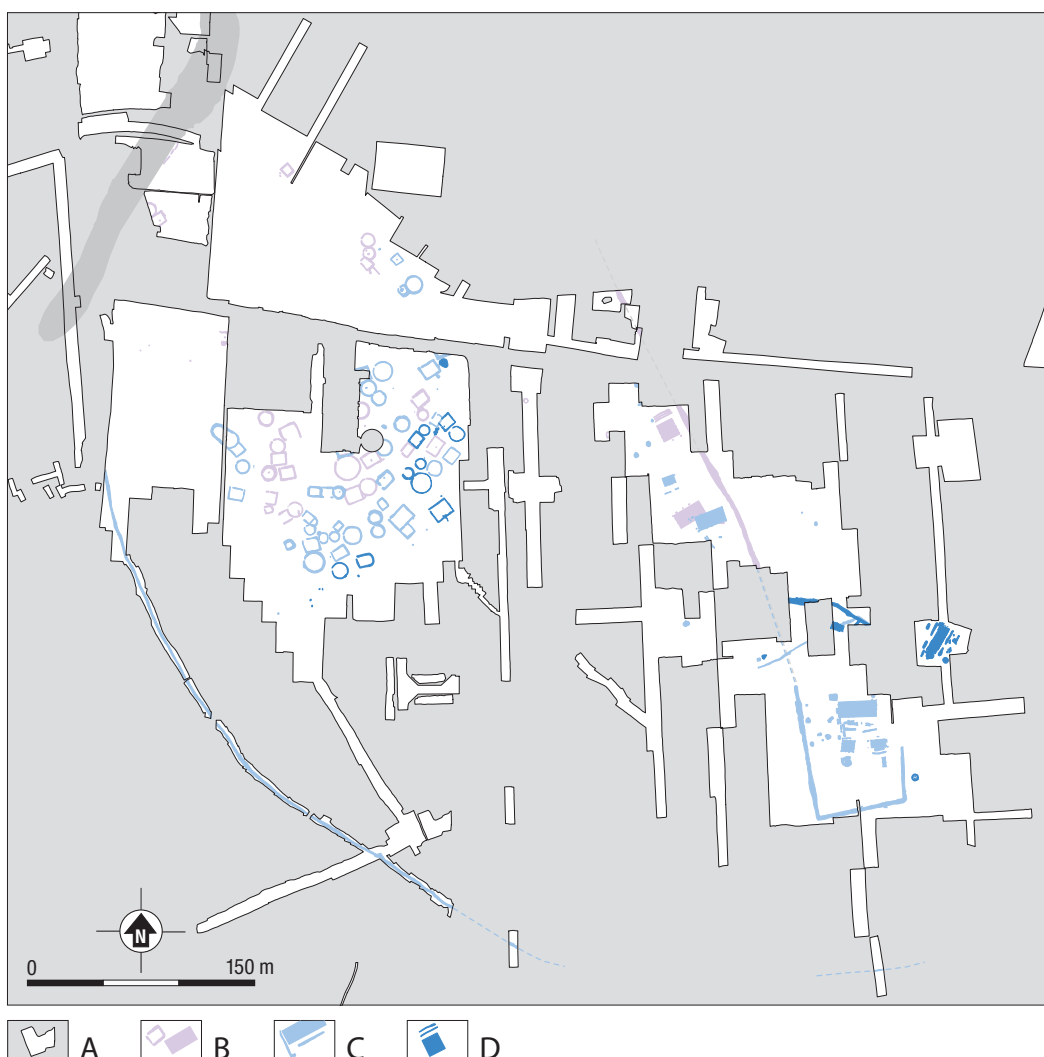
Afb. 24 Tiel-Passewaai. De woonstalhuizen uit fase 4. Schaal 1:500.

heuvel werd opgeworpen en dat de grafkuil daarin werd ingegraven. Wellicht heeft deze verandering te maken met vernatting (zie hieronder). Voor de datering van deze fase is overvloedig vondstmateriaal uit sporen rondom enkele gebouwen voorhanden. De greppels rondom huis 3 bevatten enkele typen aardewerk die niet eerder dan ca. 150 n.Chr. voorkomen,¹⁹³ terwijl het bouwoffer uit de middenstijl van dat huis slechts tot ongeveer 180 werd geproduceerd. Waarschijnlijk ligt de aanvangsdatering dichterbij 150 dan bij 180 n.Chr., aangezien de huizen uit de vorige fase vrijwel zeker niet tot na 150 hebben bestaan. De duur van deze fase is modelmatig op 60 jaar gesteld omdat twee huizen uit deze fase (H 22 en H 31) elkaar overlappen en dus na elkaar bestaan hebben; het gaat dus om twee generaties. Het schaarse voorkomen van 3e-eeuwse keramiek op het noordelijke erf geeft aan dat deze bewoning niet lang in de 3e eeuw heeft voortbestaan.

De hierboven besproken sporen van fase 4 zijn vooral teruggevonden op het centrale grafveld en het nederzettingsterrein aan de Passewaaijse Hogeweg. In de nederzetting aan de Oude Tielseweg is nauwelijks activiteit geweest in deze fase; behalve een cluster kuilen in de oude restgeul zijn er geen sporen van fase 4 teruggevonden. Verhelst houdt rekening met het beëindigen van de bewoning aldaar vóór 170 n.Chr. Dit zou te wijten zijn aan een heractivering van de geul, die een geheel nieuwe loop vond ten westen van het grafveld. Door deze nieuwe waterloop zijn de lagere delen van het grafveld overstroomd, getuige zandafzettingen in kringgreppels van graven. Wellicht heeft men daarom de nieuwe graven in het grafveld op een andere wijze aangelegd. Indien ook de nederzetting Oude Tielseweg onder water werd gezet, zou deze heractivering het verlaten van de nederzetting verklaren. Overigens was het water van deze heractivering afkomstig uit het noordwesten (het Linge-systeem), terwijl de stroomrichting van het water van de oudere geulen steeds uit het zuidoosten afkomstig was.¹⁹⁴

193 *Onder andere standamforen met horizontale banden zoals Haalebos 8052, geverfde bekers Oelmann 30 en 32 en potten Holwerda 140-142 in Low Lands Ware.*

194 *Verhelst 2001. Boreel noemt deze heractivering rivierfase 4 en dateert deze later dan Verhelst, namelijk in de 3e eeuw. Indien deze datering juist is, moet er naar een andere verklaring worden gezocht voor het beëindigen van de bewoning aan de Oude Tielseweg.*

Afb. 25 Tiel-Passewaaij fase 5 en 6 (ca. 210 tot 270 n.Chr.).
Schaal 1:5000.

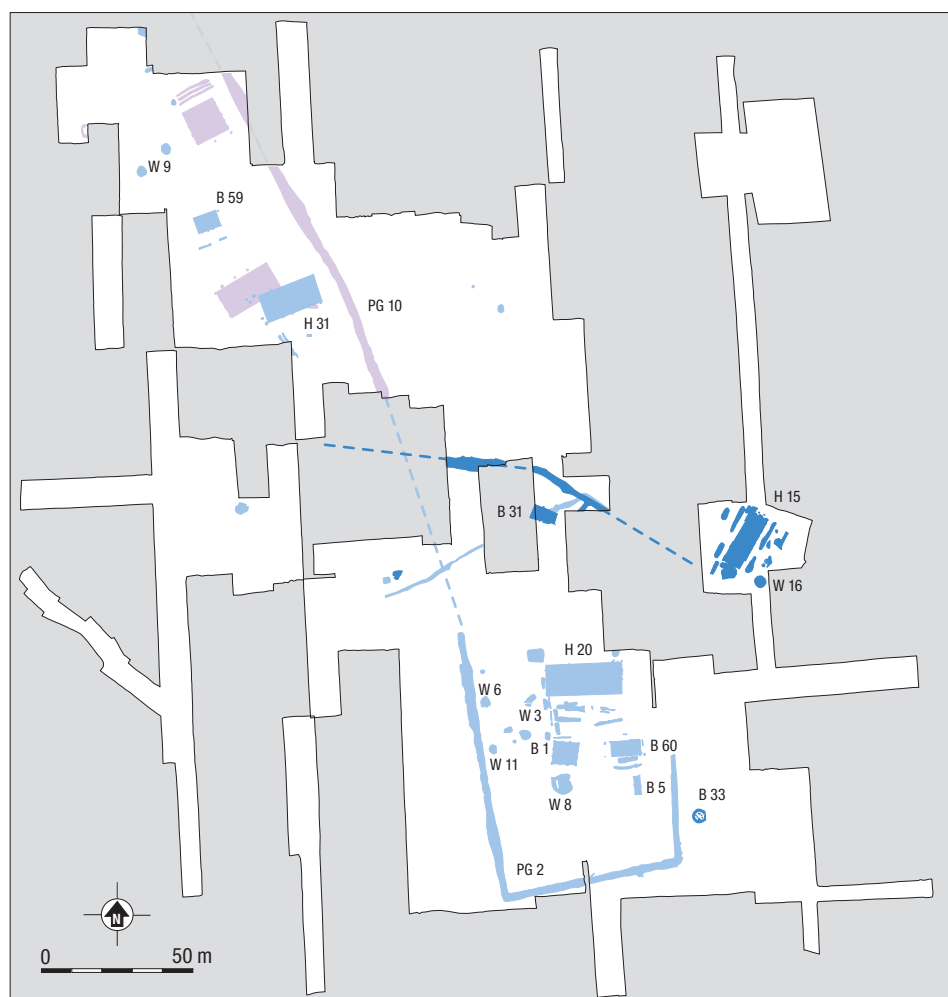
A opgegraven werkputten;
B sporen behorend tot fase 4.2;
C sporen behorend tot fase 5;
D sporen behorend tot fase 6.

3.3.6 Fase 5 en 6

Afbeelding 25 toont een overzicht van alle sporen en structuren van fase 5 en 6. Afbeelding 26 is een uitvergroting van een deel van afbeelding 25. In afbeelding 27 staan de woonstalhuizen van fase 5 en 6 afgebeeld.

Fase 5 bestaat slechts uit één erf rondom huis 20 (afb. 26) in de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg. Deze fase is onder meer op basis van oriëntatie onderscheiden, maar het ligt voor de hand dat er een overlap bestaat met het laatste deel van fase 4.2. Het feit dat de perceelgreppel (PG 10) uit fase 4.2 doorloopt en aansluit op perceelgreppel 2 uit fase 5 wijst hier ook op (afb. 26). Enkele sporen uit het erf van fase 4.2 zijn dan ook op afbeelding 26 in lichtpaars weergegeven.

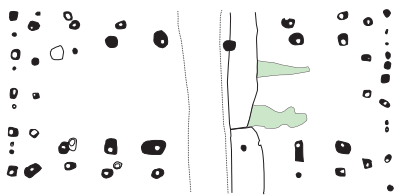
Het genoemde huis 20 is van hetzelfde type als huis 22, huis 31 en de verbouwing van huis 3 (vgl. afb. 27 met afb. 24). Het erf van huis 20 ligt aan de zuidzijde van de nederzetting, een deel van de vindplaats dat sinds fase 2 niet meer werd gebruikt. Behalve het genoemde hoofdgebouw bestaat het erf uit de bijgebouwen 1, 5 en 60. Bijgebouw 1 is een groot *horreum* voorzien van kleinere vloerondersteunende palen binnen de stevige wandpalen die de dragende constructie vormen. Bijgebouw 60 is een stal, die ongeveer dezelfde

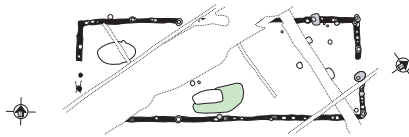
Afb. 26 Tiel- nederzetting Passewaaijse Hogeweg fase 5 en 6 (ca. 150-220 n.Chr.). Schaal 1:2500. Legenda zie afb. 25.

constructie kent als de stal op het noordelijke erf: middenstijlen in de korte wanden en twee paar zware wandpalen die de dakconstructie in het midden-deel ondersteunt. De functie van het gebouw wordt duidelijk door een brede greppel, die gezien de hoge concentraties fosfaat in de vulling, gevuld was met mest. Bijgebouw 5 is een achtpalige structuur waarvan de functie niet duidelijk is. De waterputten 3, 6 en 8 liggen ook op dit erf. Het erf is min of meer in een rechthoek geordend. Huis 20 ligt west-oost geïoriënteerd; palissades lopen van de korte zijden van het huis zuidwaarts, richting de bijgebouwen 1 en 60. Een denkbeeldig pad loopt van huis 20 tussen de bijgebouwen door zuidwaarts; aan weerszijden van het pad liggen B 1 en B 60, en verderop W 8 en B 5. Het geheel wordt omgeven door een brede greppel die min of meer een rechthoek vormt. Aan dit erf is een nieuwe fase toegekend omdat een nieuw stuk nederzetting werd opgezocht en de oriëntatie van de gebouwen en greppels afwijkt van de hiervoor gangbare oriëntatie. Een overlap met fase 4.2 wordt echter wel aanneemelijk geacht. Waarschijnlijk bestond de laatste bebouwing van het noordelijke erf nog toen de hier beschreven bebouwing werd opgericht. De afname van de omvang van deze nederzetting wordt wel erg duidelijk in fase 5. Bestond de nederzetting in het begin van fase 4 nog uit twee of drie gelijktijdige huizen, in de overgang van fase 4 naar 5 zijn dat nog slechts twee huizen, en na verloop van tijd zal huis 20 het enige overgebleven huis van de nederzetting zijn geweest.

H 20 PH

H 15 PH

Afb. 27 Tiel-Passewaaij. De woonstalhuizen uit fase 5 (links) en fase 6 (rechts). Schaal 1:500.

In één van de paalkuilen van huis 20 is een muntschat gevonden, bestaande uit 27 zilveren *denarii*. Een interpretatie als spaarschat ligt meer voor de hand dan een interpretatie als bouwoffer, aangezien de waarde van deze schat behoorlijk genoemd kan worden terwijl bouwoffers altijd een beperkte waarde hebben. Bovendien zijn de munten niet geconcentreerd onderin de paalkuil aangehouden, maar verspreid door de gehele vulling. Een detectoramateer heeft voorafgaand aan het opgraven van deze schat een tweede schat van zilveren *denarii* gevonden, niet ver van huis 20 verwijderd. De exacte plek is onbekend, maar we mogen aannemen dat de schat op hetzelfde erf verborgen is geweest. De jongste munt van de eerstgenoemde schat dateert uit 205 n.Chr. en de schat lijkt dus na dat jaar verstoppt. Naar de reden waarom de eigenaar zijn schatten nooit is komen ophalen kan slechts gegist worden.

Omdat duidelijke verbouwingen of reparaties aan het huis ontbreken, wordt vermoed dat huis 20 slechts één generatie heeft bestaan. Gezien de muntschat valt de periode van bewoning in de eerste helft van de 3e eeuw. De jaartallen 210 tot 240 worden gehanteerd voor deze fase, maar een decennium eerder of later behoort ook tot de mogelijkheden.

In het centrale grafveld zijn 44 grafstructuren aan deze fase toegekend. In Oude Tielseweg werd niet gewoond in deze fase.

Ongeveer 50 m ten noordoosten van huis 20 werd rond het midden van de 3e eeuw huis 15 opgericht (afb. 26). Waarschijnlijk is dit huis de opvolger van huis 20. De oriëntatie wijkt echter volledig af, waardoor een nieuwe fase is toegekend aan dit erf. Eén waterput (W 16) vlakbij het huis en twee bijgebouwen (B 31 en 33) iets verder weg horen bij deze fase. De schaarste aan bijgebouwen kan te wijten zijn aan de omstandigheid dat er geen groot oppervlak rondom het huis is blootgelegd, maar het is niet waarschijnlijk dat het aantal (bij) gebouwen veel groter was. Bij dit erf horen vier graven in het grafveld.

De datering van huis 15 wordt afgeleid van een munt van Philippus Arabs, geslagen in 246, die ter plaatse is gevonden. In het grafveld is een munt van Otacilia Severa, vrouw van Philippus, aangetroffen, echter niet in een graf. De keramiek, onder meer bestaande uit bekers Oelmann 33 in Argonnen-waer en het bord Oelmann 112, is niet nader te dateren dan de 3e eeuw. Omdat huis 15 zowel wat betreft architectuur als wat betreft oriëntatie afwijkt van zijn voorganger huis 20 uit fase 5, wordt aangenomen dat de huizen na elkaar zijn gebouwd en niet gelijktijdig hebben bestaan. Gecombineerd met de modelmatige gebruiksduur van 30 jaar voor een generatie wordt fase 6 van 240 tot 270 gedateerd, aansluitend aan huis 20 (210-240). Omdat de regering van Philippus Arabs het enige aanknopingspunt is, zou de datering echter evengoed 230-260 kunnen zijn.

Afb. 28 Tiel-Passewaaij fase 7 en 8 (ca. 270 tot 450 n.Chr.). Schaal 1:5000.

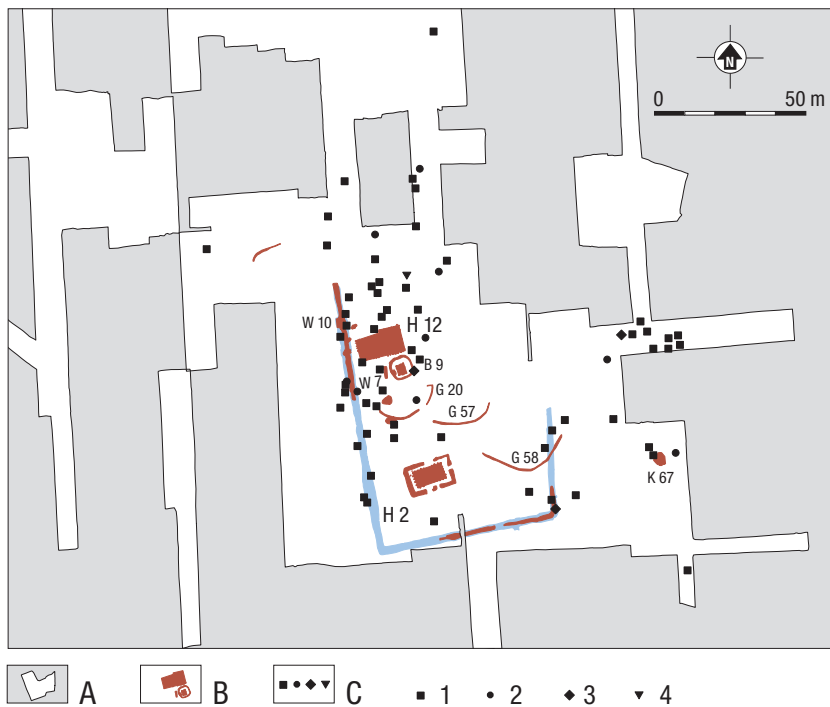
A opgegraven werkputten;
B sporen behorend tot fase 7;
C locaties vondsten uit fase 8.

3.3.7 Fase 7 en 8

Afbeelding 28 toont een overzicht van alle sporen en structuren van fase 7 en 8. Afbeelding 29 is een uitvergroting van een deel van afbeelding 28. In afbeelding 30 staan de woonstalhuizen van fase 7.

De nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg bestaat in fase 7 uit twee huizen (H 2 en H 12), een bijgebouw (B 9), een waterput (W 7) en enkele kuilen en greppels (afb. 29). Aangezien de waterput huis 12 oversnijdt en een kuil (K 46) het bijgebouw, vallen de bewoningssporen van deze fase uiteen in twee subfasen. Huis 12 en bijgebouw 9 behoren tot de vroege subfase (7.1), terwijl huis 2, de waterput en kuil 46 tot de latere subfase (7.2) behoren. Van andere kuilen en greppels kan niet gezegd worden of ze vroeg of laat zijn binnen deze fase; op basis van het vondstmateriaal is die verdeling niet te maken.

Vrijwel alle sporen van deze fase concentreren zich binnen de perceelgreppel 2 die bij fase 5 hoort. De huizen hebben dezelfde oriëntatie als de westelijke arm van die greppel. Blijkbaar was de erfgreppel nog herkenbaar toen de bewoners van deze fase arriveerden (zie onder) en hebben zij besloten om hun gebouwen

Afb. 29 Tiel-nederzetting Passewaaijse Hogeweg fase 7 (ca. 270-350 n.Chr.). Schaal 1:2500. A opgegraven werkputten; B sporen behorend tot fase 7; C metaalvondsten bij fase 7; 1 munt; 2 fibula; 3 sieraad; 4 militaire uitrusting.

op de greppel te richten. De onderste lagen van de erfgreppel zijn opgevuld met vondsten die bij fase 5 horen, maar de nazakking van de greppel is gevuld met vondsten uit fase 7. Aan de binnenzijde van de greppel is in deze fase een palissade opgericht.

In afb. 29 zijn behalve de bewoningssporen ook de vondstlocaties van laat-Romeinse metaalvondsten weergegeven, zowel degene die uit sporen afkomstig zijn als de vondsten uit de bouwvoor. Rondom huis 12 is een duidelijke concentratie waarneembaar. Een tweede opvallende concentratie laat-Romeinse vondsten bevindt zich in een geïsoleerde werkput die ten oosten van de laat-Romeinse sporen de restgeul doorsnijdt. Deze concentratie doet vermoeden dat er nog een derde laat-Romeins erf dicht bij die plaats gesitueerd is geweest. Wellicht hoort kuil 67, met onder meer laat-Romeinse draaischijfkeramiek en een versierde benen kam, bij het onbekende erf.

De huizen zijn van een type dat vooral ten noorden van de Rijn wordt aangetroffen. Huis 2 is van het type Wijster B11a. In Wijster zijn dit kleine bijgebouwen, die in combinatie met een lang hoofdgebouw voorkomen.¹⁹⁵ In Tiel staat dit huisje op zichzelf en heeft een toegevoegde ingang aan de korte zijde. Dergelijke ingangen worden als aanwijzing voor een staldeel gezien.¹⁹⁶ Dit zou kunnen betekenen dat het Tielse huis 2 als woonstalhuis gezien moet worden, ondanks de beperkte lengte. Voor huis 12 is geen exacte parallel maar het lijkt op constructies die onder meer in Bennekom zijn aangetroffen.¹⁹⁷ Ook de vondsten wijzen op een noord-Nederlandse herkomst van deze bewoners. Wat betreft aardewerk is deze fase herkenbaar aan het handgevormde aardewerk met schelpgruismagering. Kommen met een scherpe schouderknik en kookpotten met vingertopindrukken op de rand en de buitenste bolling van de wand komen regelmatig voor. Deze vormen behoren tot de Elbe-Wesergermaanse vormen-schat.¹⁹⁸ Wat betreft metaalvondsten horen tweedelige voetboogfibulae, met een herkomst ten noorden van de Rijn¹⁹⁹, bij deze fase. Vondsten alleen kunnen echter niet als bewijs dienen voor de herkomst van de mensen die de vondsten hanteerden, aangezien stijlen en decoratietechnieken aan mode onderhevig waren en snel konden veranderen. Huizenbouw daarentegen veranderde veel minder snel dan materiële cultuur. Migranten zullen zeker in eerste instan-

195 Van Es 1967; Hamerow 1999.

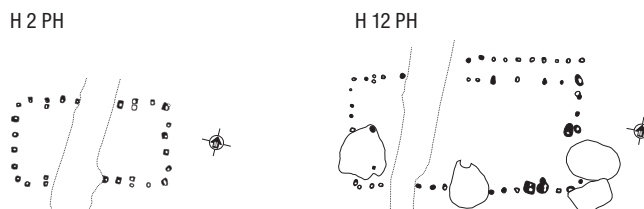
196 Waterbolk 1975.

197 Van Es, Miedema & Wynia 1985.

198 Taayke 1996-1997.

199 Schulze 1977.

Afb. 30 Tiel-Passewaaij. De woonstalhuizen uit fase 7. Schaal 1:500.

tie hun huizen hebben gebouwd volgens constructie-principes die ze uit hun thuisland kenden. Het is dus de combinatie van de uitheemse huisconstructie en vondsten met een noordelijke herkomst die de these ondersteunen dat we in fase 7 met migranten van Germaanse oorsprong te doen hebben. De geschreven bronnen maken melding van de Franken, een groep die in de 4e eeuw in het Nederlandse rivierengebied ontstaan is uit Germaanse inwijkelingen en restgroepen van de autochtone Bataafse bevolking.

In de nederzetting aan de Oude Tielseweg bestaat fase 7 uit enkele kuilen en greppels alsmede twee waterputten (afb. 28 linksboven). De kuilen lijken een huisplaats te begrenzen, hoewel het woonhuis zelf niet is aangetroffen. Behalve het reeds hierboven genoemde vondstmateriaal valt verder de grote hoeveelheid tufsteen en gietbeton op. Steenbouw op Passewaaij kan vrijwel worden uitgesloten en daarom moet het gaan om slooppuin wat van elders is aangevoerd voor hergebruik op deze vindplaats.²⁰⁰

Het centrale grafveld heeft geen begravingen uit deze periode opgeleverd. Waar de doden van deze gemeenschap zijn bijgezet is ons niet bekend. Wel hebben de bewoners op een andere manier gebruik gemaakt van het grafveld. Op de hoek van een vrijwel geheel opgevolde vierkante grafgreppel werd een muntschat aangetroffen van 68 munten (locatie S op afb. 28). De overgrote meerderheid bestond uit imitaties van 3e-eeuwse *antoniniani*. De jongste munt is geslagen tijdens de regering van keizer Probus in 276 n.Chr.; waarschijnlijk is de muntschat tussen 280 en 290 begraven. Getuige de opvulling van de greppels was het grafveld al enige tijd buiten gebruik maar de heuveltjes zullen nog zichtbaar zijn geweest. De interpretatie van de muntschat is niet geheel duidelijk. Mogelijkerwijs herkende de groep Germaanse nieuwkomers deze plaats als een grafveld en was de muntschat een offer waarmee zij tot uitdrukking wilden brengen dat zij de mensen die op deze plek hadden geleefd respecteerden en zich erbij aansloten. De depositie van de muntschat zou aldus als een ritueel gezien kunnen worden waarmee de aankomst van de nieuwe groep mensen werd gemarkeerd.²⁰¹

De daterende resolutie van het vondstmateriaal van fase 7 laat te wensen over. Een (dis)continuïteit tussen fase 6 en fase 7 is niet aan te tonen danwel te verwerpen. De keramiek, *fibulae* en munten van fase 7 zijn niet nader te dateren dan de periode 270-350, terwijl het aardewerk en de militaire beslagknoppen van fase 6 niet scherper dan '3e eeuw' gedateerd kunnen worden. Toch wordt aangenomen dat er enige jaren tussen het verlaten (einde fase 6) en opnieuw bewonen (begin fase 7) van het nederzettingsterrein zit. De bewoning van fase 7 sluit namelijk aan op de nog zichtbare erfgreppel rond het erf van huis 20, uit fase 5, terwijl men bij een aansluiting aan bestaande bewoning zich rond huis 15 (fase 6) had gevestigd.

De datering van 270 tot 350 n.Chr. moet niet gezien worden als een benadering van het begin en einde van deze bewoning, maar als afbakening van een periode waarbinnen deze bewoning heeft plaatsgevonden; het is allerm minst zeker dat deze fase rond 270 begon of tot 350 voortduurde en mag ook zeker niet impliceren dat deze fase 80 jaar duurde. Indien de genoemde interpreta-

200 Verhelst 2001, 39.

201 Aarts 2007.

tie van de muntschat juist is, moet de aanvang van fase 7 tussen 280 en 290 liggen. Een duur van 60 jaar, indien men uitgaat van twee generaties na elkaar, of korter, indien men uitgaat van een gedeeltelijke gelijktijdigheid van de twee huizen, ligt veel meer voor de hand.

Een inhumatiegraf uit de tweede helft van de laat-Romeinse tijd²⁰² is de enige *in situ* vondst uit fase 8. Het graf is aangelegd in de randzone van het reeds lang buiten gebruik zijnde centrale grafveld ('92' op afb. 28). Waarschijnlijk was het grafveld ook nog in deze fase als zodanig herkenbaar en zocht men door middel van het opnieuw begraven op deze plek een verbinding met de bewoners uit het verleden.

Behalve de begraving zijn geen grondsporen van deze fase teruggevonden. Wel zijn een zestal *fibulae* en een sieraad gevonden die zeker van ná fase 7 dateren (375-450 n.Chr.; de zwarte symbolen op afb. 28) en nog enkele metaalvondsten die waarschijnlijk tot deze periode horen. Deze vondsten zijn afkomstig uit vegetatieniveau's boven de sporen of uit de moderne bouwvoor. Twee tweedelige voetboog*fibulae* met trapeziumvormige voet zijn versierd met goudblik. Dit moeten ook destijds waardevolle stukken zijn geweest. Gezien hun compleetheid en de hoge waarde zullen ze niet zomaar verloren zijn maar eerder opzettelijk zijn gedeponneerd. Helaas is de originele context niet meer te achterhalen.

Hoe de aard van het gebruik van de vindplaats in deze periode gezien moet worden, is niet duidelijk. Is de bewoning wel aanwezig geweest maar zijn de sporen later verploegd, of bevinden die zich net buiten het opgegraven areaal? Of is er sprake van incidenteel bezoek van de vindplaats door mensen die elders woonden en hier op zoek gingen naar materiaal voor hergebruik? In een vegetatieniveau dat sporen van het grafveld afdekt, zijn sporen van oudtijds verploeging waargenomen. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn dat tenminste een deel van het grafveld geëgaliseerd was en als akkerland in gebruik was genomen. Verder wijzen het inhumatiegraf en de waardevolle kledingspelden erop dat sommige elementen van het landschap geschikt werden geacht om op die plek personen met aanzien ter aarde te bestellen of rituele deposities te plegen.

Grondsporen en vondsten uit de Vroege Middeleeuwen zijn geheel afwezig. Pas in de Volle Middeleeuwen werd Passewaaij opnieuw ontgonnen. Een voorloper van de huidige Passewaaijse Hogeweg stamt uit die tijd, getuige bermgreppels die langs de weg zijn aangetroffen. De 'moderne' cultivering van de akkers van Passewaaij vond plaats vanaf de Late Middeleeuwen tot in de moderne tijd en is te zien aan brede greppels die met regelmatige tussenruimte zijn aangelegd.

3.4 Overige vindplaatsen in de micro-regio

De drie opgegraven vindplaatsen nederzetting Oude Tielseweg, grafveld Passewaaijse Hogeweg en nederzetting Passewaaijse Hogeweg zijn in het bovenstaande reeds geïntroduceerd. De resultaten van de opgravingen van deze vindplaatsen vormen het grootste bestanddeel van de huidige studie. Om deze vindplaatsen echter in hun landschappelijke situatie te begrijpen, worden hieronder ook de andere niet-opgegraven vindplaatsen uit de Romeinse tijd in de micro-regio Passewaaij besproken.

3.4.1 Nederzetting Hogeweg/Zennewijnseweg (afb. 5 nr. 4)

Deze nederzetting is verkend door middel van de kartering van oppervlaktevondsten alsmede door een waarderend booronderzoek.²⁰³ Hiermee zijn de begrenzingen van de vindplaats duidelijk in beeld gekomen en is bovendien inzicht verkregen in de landschappelijke situatie. Net zoals de opgegraven nederzettingen ligt deze nederzetting aan de rand van een restgeul, die bovendien

202 Deze datering is gebaseerd op twee ¹⁴C-metingen van het botmateriaal. GrA-14301 is een meting van de apatietfractie uit het bot en leverde 1660 BP ±40 op, wat na calibratie een datering geeft van 340-425 n.Chr. (1σ) of 256-532 (2σ). Een meting aan het collageen (GrA-13855) leverde 1540 BP ±40 op, na calibratie 436-567 n.Chr. (1σ) of 428-597 n.Chr. (2σ). Metingen van de apatietfractie worden over het algemeen als betrouwbaarder gezien dan die uit het collageen. Waarschijnlijk niet toevallig komt de datering op basis van de apatietfractie goed overeen met de datering van de fibulae uit fase 8.

203 Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001.

meerfasig is geweest en in eerdere eeuwen een ander verloop kende. Anders dan de opgegraven nederzettingen, die allemaal op de flank van de stroomrug van het Passewaaij-systeem liggen en deels in de lager gelegen komgronden, ligt deze nederzetting midden op de stroomrug op het hoogste gedeelte.

De oppervlaktevondsten geven geen uitsluitsel over de aanvangsdaterring van de nederzetting: de oudste vondsten kunnen uit de Late IJzertijd dateren maar ook nog uit de vroeg-Romeinse tijd. De laatste fase is iets duidelijker, omdat er ook laat-Romeinse vondsten zijn gedaan. We mogen daarom een bewoning in de laat-Romeinse tijd veronderstellen, overeenkomstig de beide opgegraven nederzettingen is vastgesteld. Net zoals de chronologie lijkt ook de aard van de bewoning dezelfde te zijn als bij de opgegraven nederzettingen. In ieder geval zijn er geen aanwijzingen voor steenbouw aangetroffen.²⁰⁴

3.4.2 Grafveld Kruisstraat (afb. 5 nr. 6; afb. 31)

Drie waarnemingen, kort na elkaar gedaan in 1995 en 1996, maakten duidelijk dat de Ophemertsedijk bij de Kruisstraat bovenop een grafveld uit de Romeinse tijd is opgeworpen. Bij grondverzet buitendijks (in de uiterwaard van de Waal, waar een natuurbeschermingsgebied genaamd 'Wetlands Passewaaij' is gerealiseerd) ten bate van een dijkverzwaring kwamen grondsporen aan het licht, die door amateurarcheologen opgetekend konden worden (afb. 31, legenda 5). Het betrof rechthoekige en gebogen greppels, die als randstructuren van (crematie)graven geïnterpreteerd werden. Binnendijks was enige maanden eerder door een inwoner van Tiel een crematiegraf geborgen, bestaande uit vier stuks aardewerk en een bol crematie (afb. 31, legenda 4). De stukken aardewerk dateren tussen ca. 80 en 120 n.Chr. en werden overgedragen aan BATO. Tenslotte werd buitendijks, enkele tientallen meters ten noordoosten van het getekende vlak met grondsporen, een inhumatiegraf aangetroffen, gedocumenteerd en geborgen (afb. 31, legenda 4). Blijkens ¹⁴C-analyse kon dit graf ofwel aan de 8e-9e eeuw worden toegewezen ofwel uit de 3e tot 5e eeuw dateren. Aan de laatstgenoemde datering wordt meer geloof gehecht.²⁰⁵ Het is opmerkelijk dat de auteurs betwijfelen of het inhumatiegraf ook bij het grafveld hoort²⁰⁶: ook indien het skelet veel jonger zou zijn dan de Romeinse tijd, is het niet vreemd dat latere bewoners bij het begraven van hun doden wilden aansluiten op een bestaand grafveld van een populatie die ze herkennen als vroegere bewoners of misschien zelfs wel betitelden als 'voorouders'.

De omvang van het grafveld is geheel onbekend. Door de drie locaties op een kaart uit te zetten, is de minimale omvang van het grafveld bekend, maar aan alle zijden kan de vindplaats verder hebben doorgelopen. Dat één van de gedocumenteerde greppels de begrenzing van het grafveld zou vormen²⁰⁷ is niet meer dan speculatie en gezien de kleinschaligheid van de waarneming uiterst onwaarschijnlijk. Aan de zuidzijde van de waarnemingen kan het doorlopen van grafstructuren echter niet meer worden gecontroleerd, aangezien de grote dijkdoorbraak van 1726 precies op deze plaats tot diepe verstoringen heeft geleid. De Ophemertse dijk brak 'bij Paeswaey', waardoor grote delen van de Tielerwaard tot aan Culemborg toe onder water liepen (afb. 32a). Op de plaats van de dijkdoorbraak stroomde het water van de Waal de lager gelegen komgronden in, waardoor een grote kolk werd gevormd, ook wel 'wiel' genoemd. Die sloeg ter plaatse sediment weg dat over een groot gebied binnendijks verspreid werd. De onregelmatig gevormde kolk en de doorbraakgeul die daaraan voorafgaat, staan getekend op de kaart van Leempoel (afb. 32b).

Archeologisch gezien is de dijkdoorbraak zowel in boringen aangetroffen als in de buitendijkse waarnemingen van het grafveld Kruisstraat. Zoals hierboven reeds is aangegeven, werd in het kleine vlak waar de grafgreppels werden gedocumenteerd, tevens vastgesteld dat diverse (graf)greppels afgesneden werden door een verstoring die tot tenminste twee meter diepte onder het spo-

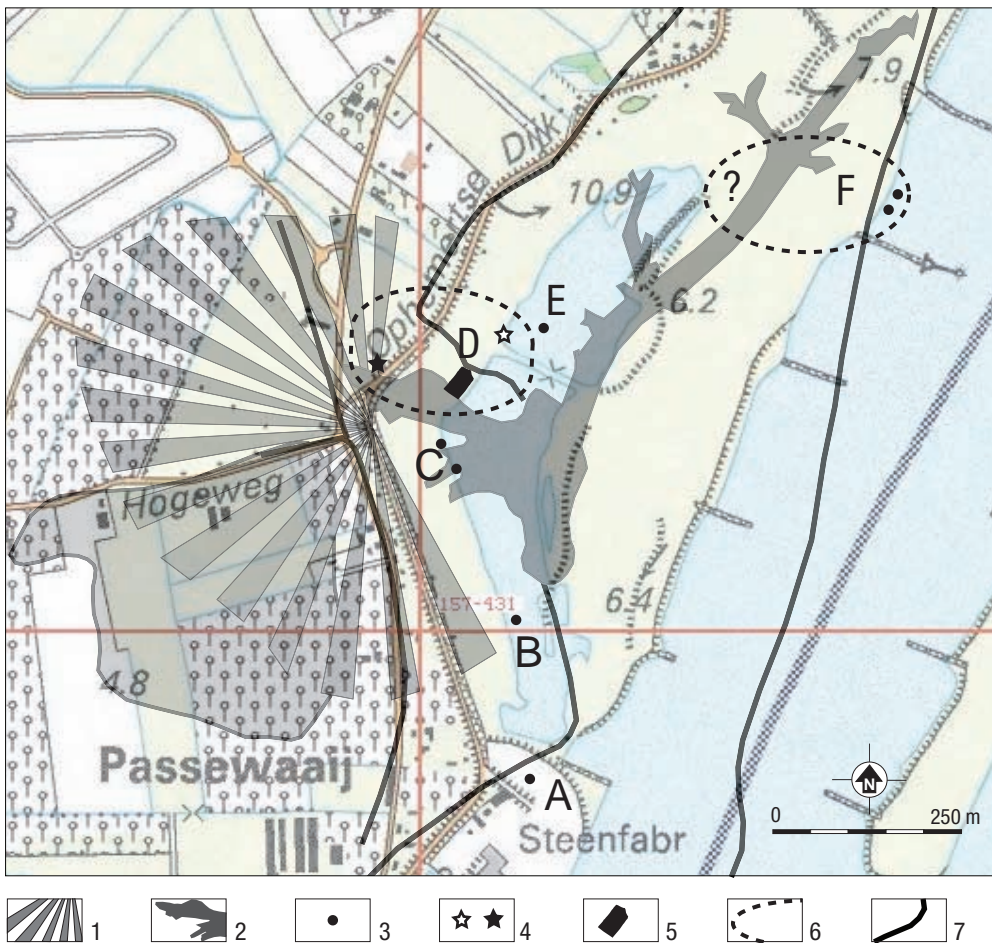
204 Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001.

205 Het grafveld aan de Kruisstraat werd beschreven in een bijlage bij het rapport over de nederzetting Hogeweg/Zennewijnenseweg (Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001, 31-37). Het rapport geeft coördinaten voor de drie waarnemingen (aldaar noten 1, 3 en 4), op basis waarvan afb. 31 is vervaardigd.

206 Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001, 31.

207 Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001, 31 en afb. 2.

208 Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001, 31 en afb. 2.

Afb. 31 Locaties van Romeinse vondsten en elementen uit de topografie van 1726 in de uiterwaard van de Waal. Schaal 1:10.000.

1 doorbraakafzettingen in boringen; 2 projectie kolk en doorbraakgeul uit 1726; 3 locaties vondsten BATO; 4 locatie crematiegraf (gesloten ster) en inhumatiegraf (open ster); 5 locatie waarneming grafgreppels; 6 reconstructie vindplaats; 7 projectie dijk, wegen en waaloever van 1726.

A t/m F: puntlocaties vondsten (E=altaarsteen Seneucaega).

209 Boreel 2006, plaat 3.

210 Stuart 1981, 57 verschaft coördinaten van de vindplaats (157.17/431.40) en gegevens over de vondstomstandigheden, die door G.J. Kusters, een van de vindsters, tijdens een ontmoeting met Stuart in 1975 zijn overgedragen.

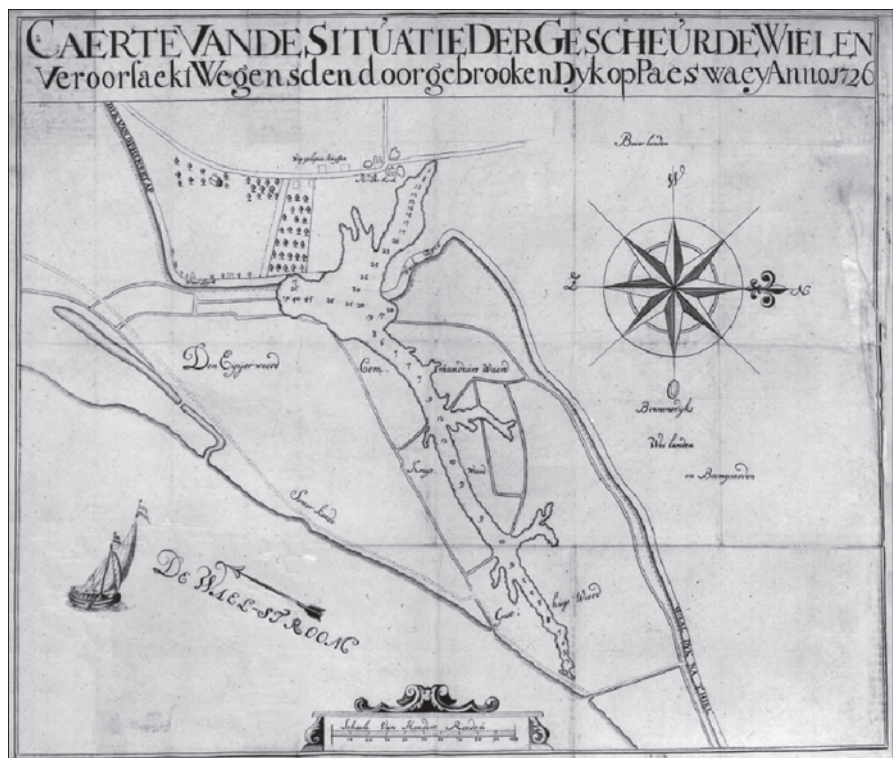
renvlak reikte. Aangenomen wordt dat het hier om de kolk van 1726 gaat.²⁰⁸ De grond die in de kolk werd weggespoeld, is in een waaiervorm tot meer dan een kilometer binnendijks verspreid. Op basis van deze doorbraakafzettingen die herkend zijn in boringen, kon de omvang van de sedimentatie worden geteerd (afb. 31, legenda 1).²⁰⁹

Het is de vraag of de altaarsteen van Seneucaega (die reeds in paragraaf 2.1 ter sprake kwam) ook iets met het grafveld Kruisstraat te maken heeft. De steen werd slechts ca. 60 m ten oosten van het eerder genoemde inhumatiegraf aangetroffen (afb. 31, E), toen in 1930 op de genoemde plek klei werd afgegraven ten bate van de baksteenfabriek die iets verder naar het zuiden ligt, op ca. 1.5 m diepte (ten opzichte van het maaiveld destijds).²¹⁰ Het feit dat het vlakbij gelegen inhumatiegraf onverstoord werd aangetroffen, is een aanwijzing dat tenminste de mogelijkheid bestaat dat ook de steen *in situ* of in archeologisch gezien onverstoorde lagen ligt. Of dit werkelijk zo is, hangt af van de exacte locatie van de doorbraakgeul en de kolk van 1726. In afb. 31 is de kaart van Leempoel op de huidige topografie geprojecteerd. Om perspectivische vertekening en de afwijkende maatvoering van de kaart te compenseren, is de kaart zuid-noord meer uitgerekt dan west-oost, en aan de huidige topografie gekoppeld met als ankerpunten de kruising Passewaaijse Hogeweg met de Zennewijnseweg, de dijk naar Ophemert en de dijk naar Tiel (afb. 31, legenda 7). Het stuk dijk dat direct aansluit op de plaats van de doorbraak speelt geen rol omdat die tegenwoordig een andere locatie kent dan in 1726. Met de getoonde projectie ligt de kolk van Leempoel (afb. 31 legenda 2) precies op de rand van de waarneming van grafgreppels (afb. 31 legenda 5), wat cor-

Afb. 32a Gevelsteen die het waterpeil in de binnenstad van Culemborg aangeeft na de doorbraak bij (Ochten en) Tiel-Passewaaij op 29 januari 1726, ingemetseld in de zijgevel van het pand Binnenpoort nr. 6 te Culemborg.

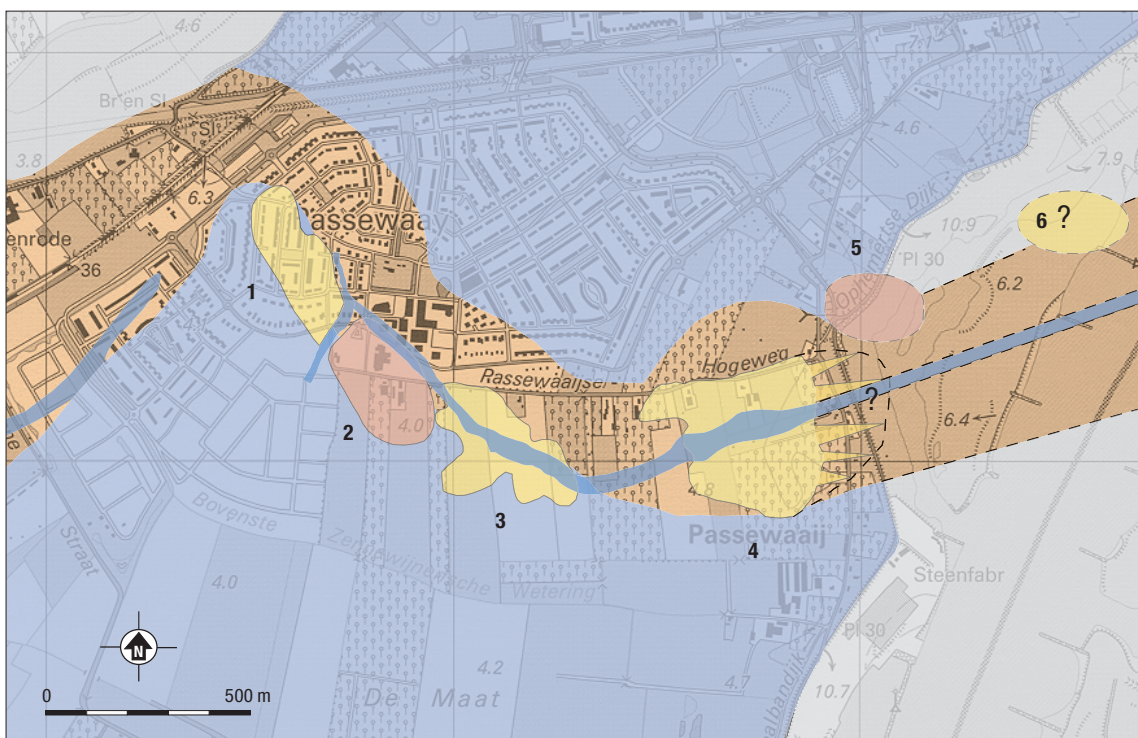

Afb. 32b Historische kaart van de situatie te Passewaaij na de dijkdoorbraak op 29 januari 1726, gemaakt door landmeter-karttekenaar W. Leempoel.

211 *Vreemd genoeg plaatsen Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001, 31 noot 2, de steen wel in de grootste kolk, ten zuidwesten van de waargenomen grafgreppels. Ze noemen zelfs een coördinaat op 10 m nauwkeurig: 'ca. 157.05/431.26'. Het is opmerkelijk dat een vindplaats genoemd wordt die toch significant afwijkt van het coördinaat in Stuart 1981 (noot 210). Het feit dat die publicatie geheel niet genoemd wordt, zou er op kunnen wijzen dat de auteurs het artikel Stuart 1981 en dus het beschikbare coördinaat niet kennen. De plaatsing in de kolk is in dat geval niet meer dan een aanname.*

respondeert met de aldaar waargenomen verstoring. Zowel het inhumatiegraf als de Seneucaega-steen liggen ver van de grootste kolk²¹¹ en ook niet in de doorbraakgeul tussen kolk en Waalbedding. Alleen indien de kaart van Leempoel nog een andere dan de bovenstaande gecorrigeerde vertekening kent, zou de steen toch in de doorbraakgeul kunnen liggen. Dat is echter onwaarschijnlijk, omdat de kaart zeer nauwkeurig is in zijn meetafstanden, wat ook verwacht mag worden aangezien de kaart onder meer voor het kadaster werd vervaardigd om nieuwe perseelsgrenzen na de dijkdoorbraak vast te leggen. Op basis van deze gegevens mogen we voorlopig concluderen dat de Seneucaega-steen niet door de dijkdoorbraak van 1726 verplaatst is. De mogelijkheid bestaat dat de steen op of in de buurt van zijn oorspronkelijke plaats ligt en dat er een heiligdom in de directe omgeving gesitueerd is geweest. Het is alleszins voorstelbaar dat een laat-Romeinse populatie deze plaats, met (resten van) een monumentaal gebouw en kleine grafmonumenten uit de midden-Romeinse en wellicht ook de vroeg-Romeinse tijd, heeft gekozen om hun doden te begraven.

3.4.3 Nederzetting Uiterwaard

Behalve de drie waarnemingen van begravingen die hierboven besproken zijn, verzamelden de amateurarcheologen van BATO ook substantiële hoeveelheden vondstmateriaal uit de Romeinse tijd, zowel aardewerk als metaalvondsten, in de Wetlands Passewaaij. De vondsten zijn op diverse locaties gedaan (afb. 31, A, B, C, F). Bij de grootste concentratie vondsten (C), slechts enkele tientallen meters ten zuiden van het grafveld Kruisstraat, wordt een vierde Passewaaijse nederzetting vermoed (zie ook 'nederzetting Uiterwaard' op afb. 5).²¹²

Een probleem bij deze interpretatie is echter dat de genoemde concentratie vondsten in de kolk van 1726 ligt. Zijn de vondsten die aldaar verzameld zijn, wellicht van elders afkomstig en door de dijkdoorbraak op die plaats gedeponeerd? Aangezien de vondsten aan de westkant van de kolk liggen (afb. 31), is het zeer goed mogelijk dat het om verspoelde vondsten gaat die aan het uiterste eind van de kolk gedeponeerd zijn, zoals ook een branding spullen op het strand kan werpen.

Een belangrijk argument om wel degelijk een vindplaats ter plekke te veronderstellen, is dat veel vondsten uit een cultuurlaag of vegetatieniveau afkomstig zijn, die bij laag water nog steeds kan worden waargenomen in het profiel van kleiwinningsputten.²¹³ Enkele vondsten zijn zelfs uit kuilen en greppels verzameld, die tussen de dijk en de kleiwinningsputten zijn waargenomen.²¹⁴

Hoewel er dus daadwerkelijk archeologische sporen zijn waargenomen, kan een deel van de vondsten natuurlijk wel door de doorbraak van 1726 zijn meegevoerd. Iets verder naar het noordoosten, langs de doorbraakgeul van 1726, zijn al enkele vondsten bekend, zoals de hiervoor besproken steen van Seneucaega en een concentratie aardewerkscherven (afb. 31, F). Het is niet ondenkbaar dat deze beide waarnemingen tot één nederzetting behoren. Om in het vervolg de twee vondstlocaties goed te scheiden, wordt de kolk vanaf hier aangeduid als 'waarneming Uiterwaard West' en de schervenconcentratie aan het begin van de doorbraakgeul als 'nederzetting Uiterwaard Oost'.

Afb. 33 De micro-regio Tiel-Passewaaij met de nieuwe informatie over de locaties van vindplaatsen in de huidige uiterwaard van de Waal. Voor de legenda zie afb. 5.

²¹² Documentatie BATO; tevens Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001, 31 noot 3.

²¹³ Verhelst, Karel & Van Doesburg 2001, 31 noot 3.

²¹⁴ Documentatie BATO.

De afstand van de nederzetting Hogeweg/Zennewijnenseweg naar de waarneming Uiterwaard West is zeer gering. Van de laatste is vastgesteld dat de sporen tot onder de dijk doorlopen, wat slechts ca. 90 meter van de grens van de eerstgenoemde nederzetting verwijderd is. Ter vergelijking: tussen de nederzettingen Hogeweg/Zennewijnenseweg en die aan de Passewaaijse Hogeweg ligt tenminste 210 meter, terwijl er 330 meter tussen de nederzettingen Passewaaijse Hogeweg en Oude Tielseweg ligt. We kunnen ons daarom afvragen of het in het geval van de waarneming Uiterwaard West en Hogeweg/Zennewijnenseweg werkelijk om verschillende vindplaatsen gaat, of dat de laatstgenoemde nederzetting eigenlijk groter is. De oostelijke begrenzing van de vondstconcentratie ligt dichtbij de Zennewijnenseweg en de dijk. Waarschijnlijk loopt de vindplaats Hogeweg-Zennewijnenseweg in werkelijkheid door naar het oosten, onder de dijk door (afb. 33). De reden dat dit bij karteringen niet zo is vastgelegd, ligt voor de hand: het dijklichaam zelf belemmert het zetten van boringen of het verzamelen van oppervlaktevondsten.

Als de bovenstaande analyse klopt, is het van de grote nederzetting Hogeweg/Zennewijnenseweg weer ongeveer 500 m. naar de volgende nederzetting Uiterwaard Oost (afb. 33, nr. 6).

In het bovenstaande zijn de laatste inzichten weergegeven, gebaseerd op de beschikbare gegevens van dit moment. Om werkelijk uitsluitsel te geven over de locatie van de kolk en doorbraakgeul van Leempoel, alsmede over het *in situ* danwel verspoeld zijn van de diverse vondsten en sporen, is aanvullend veldonderzoek nodig in de uiterwaard van de Waal. Dit kan echter van beperkte waarde blijken, omdat er bij de aanleg van het overstromingsgebied (de huidige 'Wetlands Passewaaij') het nodige grondverzet heeft plaatsgevonden. Het is echter wel waarschijnlijk dat tussen het diepste punt van de Wetlands en de dijkvoet op een bepaald niveau nog intacte sporen aanwezig zijn, zoals de waarnemingen van BATO aantoonen.

4 Een demografische reconstructie van de lokale gemeenschap

Tiel-Passewaaij is voor de Romeinse tijd tot op heden de enige opgraving waarbij de combinatie van een groot collectief grafveld met de bijbehorende nederzettingen voor een groot deel onderzocht kon worden. Dit is relevant voor allerlei zaken die betrekking hebben op een vergelijking tussen grafvelden en nederzettingen, maar vooral van belang voor het vaststellen van de omvang van een lokale gemeenschap. De bevolkingsgrootte van het Bataafse gebied is al langer onderwerp van discussie en een betrouwbare indicatie van de omvang van een lokale groep is daarvoor een belangrijke bouwsteen. De in hoofdstuk 3 gepresenteerde fasekaarten van gelijktijdig bestaande structuren vormen de basis voor een berekening van de omvang van de lokale populatie. Er worden twee afzonderlijke methoden gehanteerd, één gebaseerd op het aantal graven in het centrale grafveld en de andere op basis van het aantal gelijktijdig bestaande huizen in beide nederzettingen.

De omvang van de populatie is echter niet het enige onderwerp van de demografie. De determinatie van de menselijke resten in de graven heeft onder meer gegevens opgeleverd met betrekking tot de leeftijdsopbouw van de populatie. Omdat allerlei daarvan afgeleide gegevens zoals de mortaliteit en levensverwachting bovendien van belang zijn voor berekeningen aangaande de omvang van de (grafveld)populatie, worden die gegevens als eerste gepresenteerd.

4.1 Leeftijds- en geslachtsverdeling van de gehele populatie

Uit ca. 210 graven en brandrestenkuilen zijn de verbrande resten van menselijk botmateriaal verzameld. De crematieresten zijn door R. van den Bos onderzocht op geslacht, leeftijd bij overlijden en eventuele pathologieën.²¹⁵ Bij de analyse bleek dat een deel van de resten afkomstig was van dieren en ten tweede waren de hoeveelheden menselijk botmateriaal soms te gering voor een leeftijds- of geslachtsdeterminatie. Van 189 graven en brandrestenkuilen met menselijke resten kon wel een leeftijd en/of geslacht worden vastgesteld. Omdat er bovendien bij zeker negen maar wellicht bij vijftien graven botresten van twee individuen werden aangetroffen, komt het totaal op maximaal 204 onderzochte individuen.

De resolutie van leeftijdsbepalingen is vrij gering; over het algemeen worden de categorieën 20-40, 30-50, 40-60, 50-70 of 60+ gehanteerd. Omdat deze categorieën breed zijn en bovendien een flinke overlap kennen, worden de resultaten ingedeeld naar intervallen van 5 jaar. Een individu van bijvoorbeeld de leeftijd 20-40 jaar, krijgt de waarde 0,25 in elk van de intervallen 20-25, 25-30, 30-35 en 35-40. Een kind van 0-7 jaar wordt voor 0,625 in het interval 0-5 en voor 0,375 in het interval 5-10 geplaatst.²¹⁶ De aldus verkregen leeftijdsverdeling is te zien in afbeelding 34.

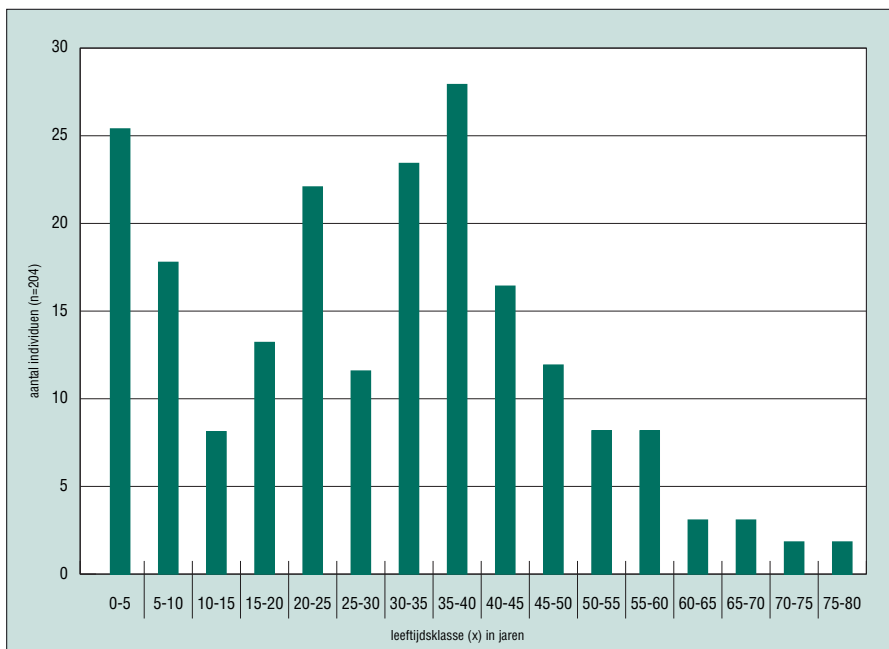
De leeftijds-groeo 0 tot 5 jaar laat een hoge sterfte zien. Die hoge kindersterfte is een normaal fenomeen in pre-moderne gemeenschappen: de sterfte onder onvolwassenen wordt tussen de 45 en 60 % geschat en dat betekent dat niet alle overleden kinderen in het grafveld zijn teruggevonden. Er worden echter zelden 'voldoende' aantallen kinderen in een grafveld gevonden.²¹⁷ Verklaringen die daarvoor vaak genoemd worden, hebben ofwel te maken met keuzes van de gemeenschap inzake kinderbegravingen (jong overleden kinderen zouden niet altijd bijgezet worden in het grafveld²¹⁸, waarschijnlijk omdat ze nog niet als volwaardig lid van de gemeenschap werden beschouwd) of worden aan postdepositionele processen toegeschreven; de resten van kinderen zouden door crematie erger gefragmenteerd worden dan volwassen skeletten en verder

²¹⁵ Van den Bos 1998; Van den Bos & Maat 2002; Van den Bos & Maat, in voorbereiding.

²¹⁶ Methode volgens Acsádi & Nemeskéri 1970.

²¹⁷ Wahl & Kokabi 1988; Hiddink 2003; Ubelaker 1989.

²¹⁸ Plinius, Nat.Hist 7,16,72.

Afb. 34 Grafveld Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Verdeling van de leeftijd bij overlijden van alle individuen verdeeld over intervallen van 5 jaar (methode Acsádi & Nemeskéri 1970). Naar Van den Bos & Maat, in voorbereiding.

x in jaren	D(x) aantal	d(x) %	l(x) %	q(x) kans	L(x) jaren	T(x) jaren cumulatief	e(x) jaren
0-5	25,39	12,44	100,00	0,12	468,89	2936,83	29,37
5-10	17,78	8,71	87,56	0,10	415,99	2467,94	28,19
10-15	8,12	3,98	78,84	0,05	384,26	2051,95	26,03
15-20	13,21	6,48	74,86	0,09	358,11	1667,70	22,28
20-25	22,08	10,83	68,38	0,16	314,86	1309,58	19,15
25-30	11,58	5,68	57,56	0,10	273,60	994,73	17,28
30-35	23,42	11,48	51,88	0,22	230,71	721,13	13,90
35-40	27,92	13,68	40,40	0,34	167,80	490,42	12,14
40-45	16,42	8,05	26,72	0,30	113,47	322,62	12,07
45-50	11,92	5,84	18,67	0,31	78,75	209,14	11,20
50-55	8,17	4,00	12,83	0,31	54,14	130,39	10,16
55-60	8,17	4,00	8,83	0,45	34,12	76,25	8,64
60-65	3,08	1,51	4,82	0,31	20,34	42,13	8,73
65-70	3,08	1,51	3,31	0,46	12,78	21,79	6,58
70-75	1,83	0,90	1,80	0,50	6,76	9,01	5,00
75-80	1,83	0,90	0,90	1,00	2,26	2,26	2,50
	204	100			2937		

zouden kindergraven minder diep of minder goed herkenbaar in een grafveld worden aangelegd.²¹⁹ Tegen deze verklaring kunnen we inbrengen dat er in Tiel-Passewaaij vier graven zijn aangetroffen van een kind van 0-1 jaar; tenminste enkele zuigelingen kregen blijkbaar een 'normale' begrafenis en zijn gewoon als lid van de gemeenschap behandeld. De piek in de leeftijd 20-25 wordt over het algemeen toegeschreven aan jonge vrouwen die in het kraambed sterven. De pieken in de leeftijd tussen 30 en 40 vormen reeds de eerste ouderdomssterfte; veel minder mensen dan tegenwoordig bereikten een hoge leeftijd.

Tabel 2 Grafveld Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Sterftetabel per leeftijdscategorie van 5 jaar voor de gehele populatie. Naar Van den Bos & Maat, in voorbereiding.

²¹⁹ Smits & Hiddink 2006, 165-166, met referenties.

	onvol- wassenen	%	20-40 jaar	%	30-50 jaar	%	40-60 jaar	%	50+ jaar	%	20-80 jaar	%	totaal
fase 3.1	19	33,3	8	14	17	29,8	9	15,8	2	3,5	2	3,5	57
fase 3.2	25	33,3	18	24	13	17,3	11	14,7	5	6,7	3	4,0	75
fase 4	20	40,8	11	22,4	13	26,5	3	6,1	1	2,0	1	2,0	49
fase 5-6	8	34,8	8	34,8	2	8,7	2	8,7	2	8,7	1	4,3	23

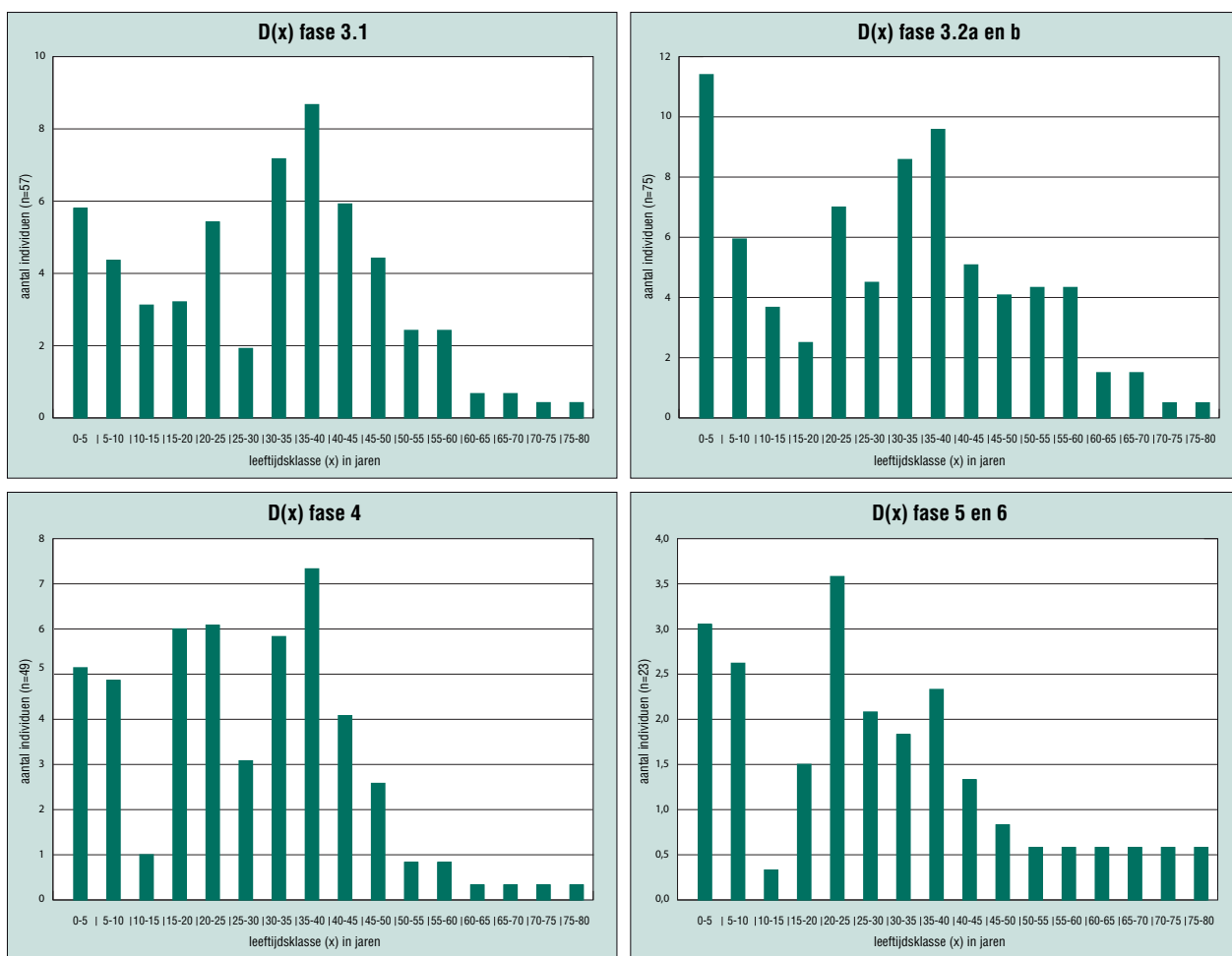
Tabel 3 Grafveld Tiel-Passewaaijse Hogeweg. De verdeling van de leeftijd bij overlijden in vijf leeftijdsklassen voor vier fasen. Naar Van den Bos & Maat, in voorbereiding.

Van de aldus verkregen leeftijd bij overlijden in intervallen van 5 jaar (Dx) kunnen allerlei statistieken worden afgeleid, zoals de relatieve sterfte in procenten (dx), het percentage overlevenden (lx), de kans op overlijden (qx), het totale aantal geleefde jaren (Lx), het aantal nog te leven jaren (Tx) en tenslotte de levensverwachting (ex). Deze statistieken zijn weergegeven in tabel 2. Een belangrijke indicator is de gemiddelde leeftijdsverwachting (ex): die ligt op 29,7 jaar. De verdeling tussen de geslachten is niet helemaal gelijk: in totaal zijn 46 mannen en 52 vrouwen aangetroffen. Vanaf ca. 13 jaar kan in sommige gevallen het geslacht bepaald worden en bij de genoemde bepalingen zijn dan ook enkele onvolwassenen. Deze kunnen echter beter buiten beschouwing worden gelaten omdat het in de leeftijdscategorie 13-20 jaar per geval verschilt of een geslachtsbepaling mogelijk is. Het totale aantal geslachtsbepalingen in deze categorie is zo laag (twee vrouwen en vier mannen op een totaal van 22) en bovendien afwijkend van de volgende leeftijdscategorie 20-40 (negentien vrouwen en vijftien mannen op een totaal van 51) en van de totale geslachtsbepaling, dat ze vrijwel zeker geen goede afspiegeling vormen van de werkelijke geslachtsverdeling in deze leeftijdscategorie. In het volgende worden daarom alleen de geslachtsbepalingen bij volwassenen meegenomen. Het gaat daarbij om 42 mannen en 50 vrouwen.

4.2 Leeftijds- en geslachtsverdeling per fase

Tot nu toe zijn alleen de resultaten van het hele grafveld als groep behandeld. Het voordeel van die benadering is dat de aantallen (n=204) statistisch representatief zijn, maar het nadeel is dat ontwikkelingen door de tijd heen niet waargenomen kunnen worden. Als we de resultaten per grafveldfase ordenen, kunnen we die veranderingen wel signaleren. Echter, niet alle grafveldfasen hebben genoeg graven opgeleverd voor een betrouwbare afspiegeling van de demografie. Daarom worden de subfasen 4.1 en 4.2 samengevoegd, net als de fasen 5/6. De algemene resultaten zijn samengevat in tabel 3 (voor vijf leeftijdscategorieën) en weergegeven in afbeelding 35 (voor leeftijdsintervallen van vijf jaar).

In zijn algemeenheid zou men kunnen twijfelen aan het nut van het onderverdelen van ca. 200 determinaties in vier groepen, omdat de aantallen gering zijn. Het foutief toewijzen van enkele graven aan een bepaalde fase zou reeds een betrekkelijk grote vertekening tot gevolg kunnen hebben. Toch wordt de kans op een belangrijke vertekening van het beeld niet groot geacht, omdat de graven die het betreft redelijk precies gedateerd konden worden. Het is namelijk zo dat in de graven waarin een redelijke hoeveelheid crematie werd geborgen, ook vaak diverse bijgiften werden gevonden. Het zijn dus juist de graven met crematie die ook op basis van vondstmateriaal gefaseerd zijn, enerzijds door typochronologie en anderzijds door seriatie. Een aanvullend argument voor de juistheid van de fasering van de graven met crematie is dat er een redelijk 'gezonde' leeftijdsverdeling werd geconcludeerd voor de afzonderlijke fasen (zie hieronder). Bij meer foutief gefaseerde graven zou men eerder grotere verschillen tussen de fasen verwachten.

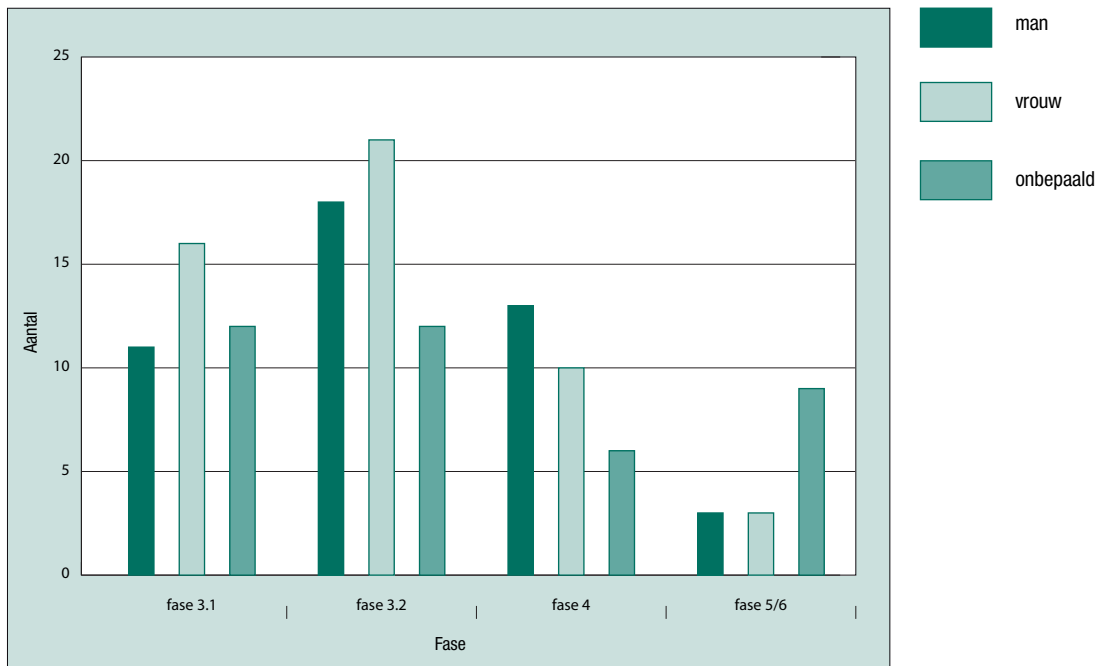

Afb. 35 Grafveld Tiel-Passe-waaijse Hogeweg. De verdeling van de leeftijd bij overlijden in intervallen van vijf jaar voor de individuen van vier fasen. Naar Van den Bos & Maat, in voorbereiding.

Een eerste algemene indruk is dat de verschillen tussen de fasen gering zijn; voor elke fase is een redelijk normale leeftijdsverdeling opgesteld die op hoofdlijnen overeenkomt met afbeelding 34. Het enige ongewone is dat in fase 4 de piek sterfgevallen in de leeftijd 15-20 jaar erg hoog is en de volgende piek voor de leeftijd 20-25 jaar relatief laag; in fase 5 is het aantal gestorven 5-10 jarigen veel te laag. Zeker in die laatste fase zou het beeld vertekend kunnen zijn door de lage totale aantallen (n=23).

Met betrekking tot de onvolwassenen is het opvallend dat hun procentuele aandeel de eerste drie perioden blijft stijgen van 33,3% in fase 3.1 (de latere 1e eeuw) naar 40,8% in fase 4 (de latere 2e eeuw; tabel 3). Als we uitgaan van een onvolwassenensterfte van 45-60% zoals vaak wordt aangenomen, hebben we sowieso niet alle onvolwassenen teruggevonden. Het toenemende percentage onvolwassenen wijst in dat geval niet op een hogere kindersterfte in fase 4, maar op het steeds meer zorg besteden aan het begraven van onvolwassenen. Ook de verdeling van het aantal dubbelgraven over de perioden wijst in die richting. Twaalf van de vijftien dubbelgraven zijn in fase 3.1 en 3.2 opgericht (tabel 6). Bij fase 4, 5 en 6 behoort steeds één dubbelgraf. Dat zou kunnen betekenen dat jonge kinderen steeds vaker een eigen begraafing kregen. Het feit dat vier neonaten (0-1 jaar) zijn teruggevonden wijst in dezelfde richting.

Met betrekking tot de verdeling tussen de volwassen mannen en vrouwen is er een interessante dynamiek waar te nemen (afb. 36). Als we aannemen dat de cijfers van deze geslachtsverdeling representatief zijn, mogen we een vrouwenoverschot in fase 3.1 en 3.2 concluderen, terwijl er in fase 4 een licht

Afb. 36 Grafveld Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Het aantal mannen en vrouwen alsmede de volwassenen van onbekend geslacht per fase. Naar Van den Bos & Maat, in voorbereiding.

mannenoverschot te zien is. Deze gegevens zijn relevant in het licht van de discussie hoeveel Bataafse mannen in Romeinse krijgsdienst gingen en of dit leidde tot een mannentekort in het Bataafse gebied.²²⁰ Meer hierover in paragraaf 8.7. Tenslotte kan er nog iets gezegd worden over de algemene gezondheid van de bevolking aan de hand van pathologieën die bij de botresten zijn vastgesteld.²²¹ Als we de dateringen van de graven waarin een pathologie is vastgesteld bekijken, is er een duidelijke neerwaartse trend te observeren: zijn er in fase 3.1 nog zestien pathologieën vastgesteld, in fase 3.2 eveneens zestien gevallen, in fase 4 tien gevallen, in de 3e eeuw (fase 5/6) nog twee gevallen. Als we het aantal pathologieën indexeren naar de duur van de nederzettingen, is een duidelijke afname door de tijd heen te observeren (tabel 4). Dat betekent dat de gezondheid van de rurale gemeenschap van Tiel-Passewaaij door de jaren heen aanmerkelijk toenam, tenminste zover als die is af te leiden aan de botveranderingen. Wel moeten we bedenken dat er tal van ziekten en doodsoorzaken zijn geweest die geen waarneembare botveranderingen tot gevolg hebben.

4.3 De omvang van de grafveldpopulatie

Om de totale omvang van de begraafgemeenschap vast te stellen moet een aantal stappen worden gevolgd. Eerst wordt het totaal aantal funeraire sporen vastgesteld. Vervolgens wordt bepaald welke daarvan echt als graf moeten worden gezien en welke misschien een 'bijproduct' van een andere begraving kunnen zijn. Vervolgens wordt beredeneerd hoeveel procent van het grafveld niet is opgegraven. Tenslotte wordt op basis van het gereconstrueerde aantal graven berekend hoe groot de begraafgemeenschap geweest zal zijn. Niet alle fasen en subfasen hebben voldoende graven opgeleverd om gebruikt te worden bij de berekeningen. Bij lage aantallen is de representativiteit wellicht niet voldoende waardoor toevalligheden het beeld kunnen bepalen. Fase 4 wordt daarom niet onderverdeeld in 4.1 en 4.2 maar als een geheel beschouwd. Ook fase 5 en 6 worden samengevoegd.

Als eerste stap dient het totaal aantal graven per fase te worden vastgesteld. Er zijn 423 grafnummers uitgedeeld, waarvan er later 42 vervallen zijn. Eén graf

220 Willems 1984, 236; Van Driel-Murray 2008.

221 Voor de aard van de pathologieën en de gegevens van de skeletresten en het graf waarin deze werd aangetroffen zij verwezen naar het hoofdstuk over menselijke botresten (Van den Bos & Maat 2002; Van den Bos & Maat, in voorbereiding) en de gravencatalogus van de basisrapportage van het Passewaaijse grafveld (Heeren & Aarts, in voorbereiding).

	aantal graven met een of meerdere pathologieën	fase in aantal jaren	pathologieën per jaar
fase 3.1	16	40	0,4
fase 3.2	16	60	0,27
fase 4	10	60	0,17
fase 5-6	2	50	0,04

Tabel 4 Grafveld Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Het aantal pathologieën per fase. Naar Van den Bos & Maat, in voorbereiding.

	aantal kuilen en/of randstructuren
fase 3.1	84
fase 3.2	125
fase 4	106
fase 5-6	65
	380

Tabel 5 Tiel-grafveld Passewaaijse Hogeweg. Het aantal grafstructuren per fase.

betreft een laat-Romeinse inhumatie (fase 8), die in het vorige hoofdstuk reeds ter sprake kwam. Deze begraving staat los van de midden-Romeinse grafveldpopulatie en blijft daarom buiten beschouwing. In totaal behoren dus 380 kuilen of (kring)greppels bij de nederzettingenfasen 3 tot en met 6. Tabel 5 geeft de aantallen per fase weer.

Een belangrijke vraag is of alle kuilen met menselijke crematie in het grafveld ook een individu van de levende gemeenschap vertegenwoordigen. Zijn de 380 kuilen en grafgreppels ook afkomstig van 380 personen? Deze vraag wordt gesteld omdat de sporen die in eerste instantie als graf zijn gerekend, archeologisch gezien nogal uiteenlopen. Het meest voorkomende graf is een kuil met daarin een concentratie van crematieresten en enkele complete stukken aardewerk als bijgift; rondom de kuil is een ronde of vierkante greppel gegraven. De grond uit deze randstructuur is bovenop de grafkuil gedeponeerd en vormde vroeger een kleine heuvel. Er zijn echter ook graven zonder randstructuur. Tevens komen er graven voor waar de crematie niet als concentratie aanwezig is maar met grote hoeveelheden houtskool en verbrand aardewerk door de hele kuilvulling is vermengd. Om de variatie in grafvormen te verklaren moeten we teruggaan tot het grafritueel.

Het grafritueel kan beschouwd worden als een proces waarbij de overleden persoon wordt losgemaakt van de wereld van de levenden en tot de wereld van de doden gaat behoren. Het proces kan in verschillende culturen behoorlijk uiteenlopen, maar volgt meestal vier stappen: de pre-crematierituelen, de eigenlijke crematie, het bijzetten van de resten op een laatste rustplaats, en tenslotte de post-begravenisrituelen.²²² In de pre-crematiefase konden diverse gebeurtenissen plaatsvinden, zoals een maaltijd of feest ter ere van de dode. Vervolgens vond de eigenlijke lijkverbranding plaats. Soms werden bijgiften op de brandstapel mee verbrand. Na het doven van het vuur werden stukken verbrand bot bijeengezocht, soms gewassen, en met nieuwe (complete en onverbrande) bijgiften naar een laatste rustplaats gebracht. Deze bijzetting werd vervolgens omgeven door een greppel en afgedekt met een heuveltje. De brandresten van houtskool en overgebleven crematie konden opgeruimd worden door ze in een kuil te deponeren. Na de bijzetting hebben soms nog activiteiten plaatsgevonden in de sfeer van herdenking. Elk van deze fasen

²²² Aarts & Heeren 2007.

	aantal kuilen en/ of randstructuren	waarvan brandrestenkuilen	waarvan graven	dubbelbijzettingen	begraven individuen
fase 3.1	84	12	72	5	77
fase 3.2	125	12	113	7	120
fase 4	106	19	87	1	88
fase 5-6	65	14	51	2	53
	380	57	323	15	338

Tabel 6 Tiel-grafveld Passe-waaijse Hogeweg. Het aantal grafstructuren en echte graven per fase.

kan archeologische sporen hebben achtergelaten maar veel aspecten van het dodenritueel zijn voor archeologen niet herkenbaar.²²³

Dat we de kuilen met een bol geconcentreerde crematie en complete bijgiften daarbij als graf moeten rekenen, staat buiten kijf. De vraag is echter of we kuilen met alleen wat fragmenten crematie en houtskool verspreid door de gehele kuilvulling ook als graf mogen zien. Dit zijn de zogenaamde brandrestenkuilen, waarin resten van de brandstapel werden gedeponeerd zonder deze te sorteren. Deze kuilen bevatten menselijke crematie en zouden dus een graf kunnen zijn. Er zijn echter ook gevallen bekend, waarin een brandrestenkuil tesamen met een schone crematiebijzetting binnen een randstructuur werd aangetroffen. Soms ondersteund door overeenkomstig vondstmateriaal dat in beide kuilen vertegenwoordigd was, ligt het in deze gevallen voor de hand dat na afloop van de lijkverbranding de resten zijn gescheiden: de meerderheid van de crematie is met complete bijgiften in de grafkuil geplaatst, terwijl de overige brandresten zoals houtskool, verbrande bijgiften en een restant van de crematie in een andere kuil werden gedeponeerd, een zogenaamde brandrestenkuil. De twee kuilen zijn het resultaat van afzonderlijke fasen in het grafritueel, maar ze zijn afkomstig van één dode. Hoewel de brandrestenkuil enige menselijke crematieresten bevat, moet hij derhalve niet als graf gerekend worden. Zouden alle kuilen met menselijke crematie als graf gerekend worden, dan zou het gereconstrueerde aantal doden veel te hoog uitkomen.

De zaak wordt echter gecompliceerd door het voorkomen van brandrestengraven. Dit zijn kuilen die er precies uitzien als brandrestenkuilen, dus met crematie, houtskool en eventueel verbrande bijgiften vermengd door de hele kuilvulling zonder sortering, maar het hoge crematiegewicht geeft aan dat er geen selectie van botresten heeft plaatsgevonden. Soms liggen ze ook nog eens centraal binnen een kringgreppel, waardoor het zeker is dat het om een graf moet gaan. Het lijkt erop dat vooral onvolwassenen dit 'afwijkende' ritueel te beurt viel.

Hoe nu te scheiden naar brandrestenkuilen, die voorkomen naast bijzettingen met geconcentreerde crematie en dus niet als graf gerekend moeten worden, en brandrestengraven, die een afwijkende vorm van het begraven vertegenwoordigen maar wel als zelfstandig graf gezien moeten worden? Een randstructuur is een eerste criterium: alle graven waaromheen een greppel is gegraven, worden als graf gezien. Als er geen randstructuur aanwezig is, vormt het totale crematiegewicht de enige aanwijzing.

Een volwassen man laat na crematie gemiddeld ca. 2700 gram crematie achter, een volwassen vrouw ca. 1840 gram.²²⁴ Deze hoeveelheden worden echter zelden of nooit aangetroffen bij crematiegraven. Bij het uitzoeken van de crematieresten na de verbranding worden vooral de grotere stukken (met het grootste gewicht) verzameld en de kleine fragmenten blijven achter bij het brandafval. De actie van het uitzoeken van resten was blijkbaar belangrijker dan de volledigheid; als een deel van de resten werd verplaatst was het ritueel 'goed' uitgevoerd.²²⁵ Omdat alleen de grootste stukken crematie meteen de meerderheid van het gewicht omvatten, wordt hier een grens van 50% van het crematiegewicht gehanteerd. Indien 50% van het crematiegewicht in een kuil

²²³ Hiddink 2003; Aarts & Heeren 2007.

²²⁴ Holck 1996.

²²⁵ Hiddink 2003.

	subtotaal	correctie	totaal
fase 3.1	77	10	87
fase 3.2	120	23	143
fase 4	88	20	108
fase 5-6	53	2	55
	338	55	393

Tabel 7 Tiel-grafveld Passewaaijse Hogeweg. Het aantal graven per fase inclusief correctie voor de niet-opgegraven delen van het grafveld.

voorhanden is (dat is ca. 1350 gram voor mannen en ca. 920 gram voor vrouwen en resten van onbekend geslacht maar wel volwassen), wordt de kuil als graf gerekend. Voor graven van onvolwassen individuen geldt dit criterium niet; met name bij zeer jonge kinderen is er weinig botmateriaal wat bovendien snel verloren gaat door postdepositionele processen. Indien de fysisch-antropologische determinatie aangeeft dat het om een onvolwassen individu gaat, kan het gewicht van de crematieresten niet gebruikt worden om een keuze te maken tussen een brandrestengraf of een brandrestenkuil. Deze worden in de meeste gevallen als brandrestengraf gezien.

Samenvattend worden drie typen graven als echt graf gezien: ten eerste alle graven voorzien van een monument (vierkante of ronde randstructuur); ten tweede de kuilen zonder randstructuur die overtuigend een schone crematiebijzetting betreffen (herkenbaar aan een crematieconcentratie en meestal complete onverbrande bijgiften); ten derde de brandrestengraven zonder randstructuur met hoog crematiegewicht (1350 danwel 920 gram bij volwassenen) of met botresten van een kind (*infans I* of *II*).

Alle andere kuilen met brandresten en/of crematie worden gezien als kuilen die wel het gevolg zijn van een bepaalde stap in het dodenritueel, maar geen graf zijn. Ze worden niet meegerekend bij het berekenen van de levende populatie. Als de criteria worden toegepast op de 380 uitgedeelde "graf"-nummers kan tabel 5 worden aangepast en kennen we ook het aantal begraven individuen per fase (zie tabel 6). Hierin zijn overigens ook de dubbelbijzettingen meegerekend: zeker negen maar wellicht vijftien graven hebben botmateriaal van twee individuen opgeleverd.²²⁶

Een volgende stap is het aanvullen van dit totaal met het niet opgegraven deel van het grafveld. De Passewaaijse Hogeweg doorsnijdt het grafveld en het oppervlak van deze weg kon niet worden opgegraven. Ook de bebouwing van de percelen Passewaaijse Hogeweg nr. 7 en 9 hebben de opgraving belet. Dit niet opgegraven oppervlak bedraagt 0,91 ha. De randen van het niet opgegraven areaal moeten echter niet worden meegerekend, aangezien graven die slechts half zijn opgegraven en met de andere helft in het niet opgegraven gedeelte liggen, reeds zijn meegeteld in het totale aantal graven. Het niet opgegraven oppervlak minus een strook van 2 meter langs de randen beslaat 0,70 ha. Het totale oppervlak dat door de graven in beslag wordt genomen, gerekend door een lijn te trekken langs de buitengrens van de buitenste graven, is 4,28 ha. We mogen er daarom vanuit gaan dat 16,4% van de graven nog ontbreekt; op 338 graven zijn er dat 55. Het totale aantal graven komt daarmee op 393.

De 55 veronderstelde niet-opgegraven begravingen mogen niet gelijkmatig over alle fasen worden verdeeld. De blokken die niet zijn opgegraven, liggen namelijk vooral in delen van het grafveld waar in fase 3.2 en fase 4.1 werd begraven, in mindere mate in het gedeelte dat in fase 3.1 werd gebruikt en vrijwel niet waar graven uit fase 5 zijn gelokaliseerd. Enigszins tentatief worden de 55 graven als volgt over de fasen verdeeld: 10 voor fase 3.1; 23 voor fase 3.2; 20 voor fase 4 en 2 voor fase 5 (zie tabel 7).

Het aldus vastgestelde aantal bijgezette individuen kan gebruikt worden om de omvang van de levende gemeenschap te berekenen. Acsádi en Nemeskéri

²²⁶ Van den Bos & Maat, in voorbereiding.

Tabel 8 Tiel-grafveld Passe-waaijse Hogeweg. De gemiddelde omvang van de populatie per fase gereconstrueerd door middel van de formule van Acsádi & Nemeskéri 1970.

	datering n. Chr.	t= tijd	d= individuen	P (laag) (k=1,07; e= 28,5)	P (hoog) (k=1,30; e= 25)
fase 3.1	50-90	40	87	65,6	70,7
fase 3.2	90-150	60	143	72,7	77,5
fase 4	150-210	60	108	54,9	58,5
fase 5-6	210-260	50	55	33,5	35,8

stelden een formule op waarmee de levende gemeenschap kon worden afgeleid uit het aantal begravingen.²²⁷ De formule luidt:

$$P \text{ (populatie)} = \frac{k \text{ (correctie)} \times d \text{ (aantal graven)} \times e \text{ (levensverwachting)}}{t \text{ (tijd)}}$$

De correctiefactor wordt toegepast indien bepaalde leeftijdsgroepen, meestal kinderen, ondervertegenwoordigd zijn. Over het algemeen wordt die op 10% gezet, maar dat lijkt niet in overeenstemming met een vaak genoemde kindersterfte van 50%. Als we die kindersterfte als uitgangspunt nemen, zouden we op de totale populatie²²⁸ van 132 volwassenen ook 132 onvolwassenen moeten vinden. We hebben er slechts 72 aangetroffen, dus we moeten er 60 als correctie bij rekenen, ofwel 23% (60 correctie op een veronderstelde populatie van 264).

Een tweede variabele is de levensverwachting. In de sterftetabel (tabel 2) is die op 29,3 becijferd, maar ook hier moeten we rekening houden met de correctie. Indien er een groter aantal onvolwassenen zou zijn bijgezet in het grafveld, zou de berekening van de levensverwachting automatisch lager uitvallen.

De onzekerheid over een eventuele correctie, zeker in combinatie met de suggestie dat de zorg voor de begravingen van onvolwassen toenam en de eveneens toegenomen algemene gezondheid die uit het afnemende aantal pathologieën bleek,²²⁹ zijn aanleiding om met twee scenario's te gaan werken. Een positief scenario gaat uit van de aanname dat de kindersterfte geringer is dan meestal aangenomen (namelijk 40%) en dat we dus een kleine correctie hoeven toe te passen. Indien 132 volwassenen samen 60% van de populatie zouden uitmaken, zouden er 88 onvolwassenen gevonden moeten zijn. Ten opzichte van de werkelijk aangetroffen 72 onvolwassenen gaat het dus om een correctie van 16 onvolwassenen, ofwel 7% van de veronderstelde populatie van 220); dit impliceert tevens een levensverwachting die in de buurt ligt van de gevonden 30 (ca. 28,5). Een negatief scenario gaat uit van een kindersterfte van wel 55%; de correctie bedraagt in dat geval maar liefst 30% aangezien de 132 volwassenen slechts 45% van de totale populatie vormen en men 161 onvolwassenen veronderstelt; de correctie bedraagt dus 89 onvolwassenen op een totale veronderstelde populatie van 293 (=30%). Bij een hoge correctie hoort ook een naar beneden bijgestelde levensverwachting van ca. 25. Tabel 8 geeft de resultaten van de twee modellen weer.

De resultaten van het positieve en negatieve scenario lopen niet erg ver uiteen. Dit is ook te verwachten, aangezien een hoge correctie en een lage levensverwachting enerzijds en een lage correctie en hoge levensverwachting anderzijds elkaar in evenwicht houden.

Samenvattend kan gesteld worden dat uit de gegevens van het grafveld kan worden opgemaakt dat de grootste omvang van de populatie te Tiel-Passewaaij in de eerste helft van de 2e eeuw werd bereikt en dat die toen tussen de 72 en 78 individuen telde. Honderd jaar later, in de eerste helft van de 3e eeuw, was de bevolking reeds gehalveerd (33 tot 36 mensen).

²²⁷ Acsádi & Nemeskéri 1970, 65-66.

²²⁸ De aantallen die hier worden gehanteerd, hebben betrekking op de populatie waarvan de crematieresten onderzocht zijn, namelijk 204 individuen. De uitgevoerde berekening hebben tot doel een realistische correctiefactor vast te stellen.

²²⁹ Zie paragraaf 4.2.

4.4 De omvang van de nederzettingpopulatie

Ook de nederzetting kan gegevens leveren over de grootte van de bevolking te Tiel-Passewaaij. Men kan het aantal huizen per fase vermenigvuldigen met de gemiddelde gezinsgrootte. Het vaststellen van het aantal huizen per fase is echter enigszins problematisch, aangezien niet alle huizen even lang in gebruik waren en sommige zich wat betreft levensduur over twee fases zouden kunnen uitstrekken. Om dit te ondervangen wordt de veronderstelde levensduur per boerderij als blok in een tijdsbalk weergegeven (zie afb. 37).

Afbeelding 37 gaat uit van een aantal vooronderstellingen. Ten eerste de levensduur van een boerderij: eerder is al uiteengezet dat de levensduur van een boerderij modelmatig op één generatie (30 jaar) wordt gesteld. Dat geldt echter alleen voor huizen die niet zichtbaar verbouwd zijn. Indien reparatiesporen of verbouwingen zijn waargenomen, gaan we uit van een gebruiksduur van twee generaties, ofwel ca. 60 jaar.²³⁰ Dit is het geval bij de huizen 3, 7, 9, 10, 14 en 25 en deze huizen hebben dus een langere tijdsbalk in afbeelding 37 gekregen.

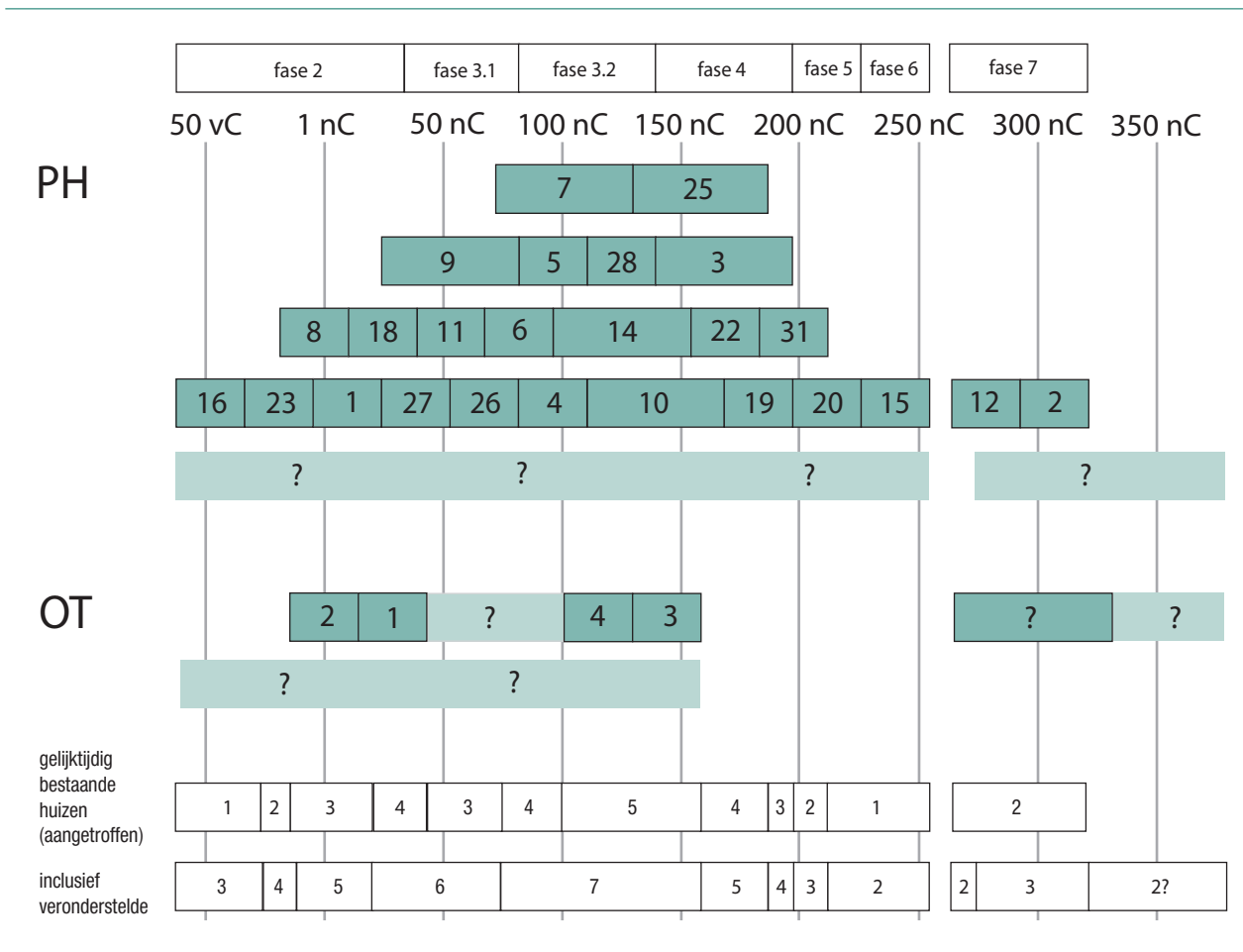
De tweede modelmatige veronderstelling is dat wanneer de ene boerderij ophield te bestaan, de volgende gebouwd werd. Dit hoeft niet noodzakelijkerwijs zo te zijn; het ligt eerder voor de hand dat één of beide ouders nog enige jaren in hun huis bleven wonen terwijl een of meer van hun kinderen reeds een gezin had gesticht en een eigen boerderij had betrokken. Er zijn twee redenen waarom de huizen toch ná elkaar worden geplaatst. De eerste reden is dat er een standaard gezinsgrootte per huis wordt gerekend en dat overlap dus een overdrijving van de bevolkingsgrootte zou opleveren; twee huizen betekent namelijk niet persé meer mensen, zoals het genoemde voorbeeld uitwijst. Indien bijvoorbeeld een overlap van 5 jaar aangehouden wordt, zouden in die periode twee gezinnen gerekend worden, terwijl in werkelijkheid in beide huizen een verkleind gezin woonde (de ouders in het ene huis en een jong, nog niet compleet gezin in het andere). Door de huizen na elkaar te plaatsen wordt het aantal *structureel* aanwezige huizen (en dus gezinnen) vastgesteld.

Een derde veronderstelling is dat niet alle huizen zijn opgegraven. Op sommige plekken in de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg zijn aanwijzingen gevonden dat er een huisplaats is geweest, zonder dat het betreffende huis daadwerkelijk is aangetroffen. Voor fase 2.1 en fase 7 zijn die aanwijzingen concreet (zie hoofdstuk 3), voor de andere fasen wordt het verondersteld. Daarom wordt er in dit model vanuit gegaan dat er in elke periode één huis meer is geweest dan werkelijk aangetroffen. Voor de nederzetting aan de Oude Tielseweg geldt hetzelfde; er zijn perioden waarin geen huizen zijn aangetroffen, maar voor de volledige duur van de bewoning tot ca. 170 n.Chr. wordt uitgegaan van twee huizen.²³¹

Dat deze aanname niet ver naast de waarheid hoeft te zitten, kan een kleine berekening van de niet opgegraven gedeelten verduidelijken. In hoofdstuk 2 is aangegeven voor welk gedeelte de diverse vindplaatsen zijn opgegraven, uitgedrukt in nederzettingkern (*on-site*) en periferie (*off site*). In de nederzetting Passewaaijse Hogeweg is 3,2 ha *on site* opgegraven en daarin werden 25 huizen aangetroffen, ofwel 7,8 huis per hectare nederzettingkern. Afgezien van het oppervlak van de restgeul, waar geen huizen te verwachten zijn, is nog 0,77 ha. niet onderzocht. Op die oppervlakte zijn dus nog ca. 6 huizen te verwachten. In de nederzetting aan de Oude Tielseweg werden vier huizen op 1,5 hectare nederzettingkern aangetroffen, ofwel 2,7 huis per ha. In die nederzetting waren de opgravingsomstandigheden niet optimaal, aangezien men gebonden was aan de bouwwerkzaamheden; de opgravers konden daar niet zelf de werkputten aanleggen en de diepte ervan bepalen. Een huisaantal van 4 per ha, nog steeds veel lager als de nederzetting Passewaaijse Hogeweg maar hoger dan het aantal aangetroffen huizen, is acceptabel. Op de resterende 2,5 ha van die vindplaats mag men nog ca. 10 huizen verwachten. In totaal komt

230 Mede gebaseerd op de ideeën van Gerritsen (2003) over het verband tussen de levenscyclus van gezinnen en de gebruiksduur van huizen.

231 Verhelst 2001.

Afb. 37 Tiel-Passewaaij. Het aantal gelijktijdig bestaande woonstalhuizen per fase volgens een modelmatige weergave van de levensduur van woonstalhuizen. PH = nederzetting Passewaaijse Hogeweg. OT = nederzetting Oude Tielseweg. In grijze blokken het huisnummer.

men op een aantal van 16 niet opgegraven huizen. Dit is ongeveer gelijk aan het aantal veronderstelde extra huizen in afbeelding 37.

Het resultaat van deze modelmatige ordening van de chronologie van de huizen is dat het waarschijnlijke aantal gelijktijdig bestaande huizen bekend is. Hiermee kan de omvang van de populatie van beide nederzettingen berekend worden. Een laatste variabele is de grootte van een pre-moderne familie, die gewoonlijk op 5 tot 8 personen wordt geschat.²³² Een lage schatting wordt bereikt door het aantal opgegraven gelijktijdig bestaande huizen uit afbeelding 37 te vermenigvuldigen met de voorzichtige schatting van 5 personen per huishouden. Een hoge schatting wordt bereikt door het aantal veronderstelde huizen te vermenigvuldigen met een aantal van 8 personen per huishouden (zie tabel 9).

4.5 Conclusies aangaande de grootte van de lokale bevolking

Voor de fasen 3 tot en met 6 zijn zowel nederzettings- als grafveldgegevens beschikbaar terwijl voor de fasen 2 en 7 alleen nederzettingsgegevens voorhanden zijn. Fase 1 wordt hierbij niet betrokken omdat we uit die fase geen nederzettingsstructuren kennen en slechts een handvol graven, die zeker geen goede doorsnee van de populatie vertegenwoordigen. Fase 8 heeft slechts één begraving en verder alleen mobiele vondsten opgeleverd, waardoor ook voor die fase geen demografische gegevens beschikbaar zijn.

Bij vergelijking van de grafveldpopulatie en de populatieschatting op basis van de nederzettingsgegevens valt direct op dat de aantallen nogal uiteenlopen.

²³² Willems 1984, 236; Bloemers 1978, 55.

	schatting laag		schatting hoog	
	huizen	x 5 personen	huizen	x 8 personen
fase 2	2	10	4	32
fase 3.1	4	20	6	48
fase 3.2	5	25	7	56
fase 4	4	20	6	48
fase 5	3	15	4	32
fase 6	1	5	2	16
fase 7	1	5	2	16

Tabel 9 Tiel-Passewaaij. Schattingen van de populatie per fase op basis van nederzettingsgegevens.

Zelfs de minimale schatting van de grafveldpopulatie is niet in overeenstemming te brengen met de maximale schatting van de nederzettingpopulatie (afb. 38). De gemiddelden lopen bijna een factor 2 uit elkaar.

Wel komen de *trends* van de grafveld- en nederzettinggegevens overeen. De groei vanuit de 1e eeuw naar een hoogtepunt in fase 3.2 (de periode 90-150 n.Chr., waarschijnlijk het begin van die periode)²³³ en vervolgens een geleidelijke afname tot in de tweede helft van de 3e eeuw is zowel in de grafveld- als in de nederzettinggegevens te zien. We mogen er daarom vanuit gaan dat deze trend representatief is voor de bevolking van Tiel-Passewaaij.

De redenen voor de discrepantie in de aantallen is natuurlijk niet met zekerheid vast te stellen maar er kunnen enkele mogelijke verklaringen worden aangedragen. De theoretische mogelijkheid dat de gezinnen veel groter waren dan gedacht of dat er twee families in een boerderij leefden, zijn niet erg geloofwaardig.

Een optie die niet op voorhand afgewezen moet worden, is dat er doden uit nog een derde nederzetting zijn bijgezet in het grafveld. Tot nu toe zijn twee kandidaten gelokaliseerd. De nederzetting Hogeweg/Zennewijnenseweg, anderhalve kilometer naar het westen gelegen, en een steenbouwindplaats bijna drie kilometer ten zuid-zuidoosten van het grafveld (Zennewijnen Hogekamp). Die vindplaats is niet opgegraven maar heeft dakpan- en architectuurfragmenten opgeleverd, waardoor een villaterrein vermoed kan worden. Deze laatste kandidaat ligt niet erg voor de hand. Ten eerste is de afstand tussen de villa-nederzetting en het grafveld aan de Passewaaijse Hogeweg vrij groot. Ten tweede is de hogere status van tenminste enkele van de bewoners van die nederzetting een beletsel; er zijn geen begravingen in het grafveld aangetroffen die duidelijk meer rijkdom uitdrukken dan andere graven. Vanwege deze bezwaren wordt de participatie van bewoners uit de nederzetting Hogeweg/Zennewijnenseweg waarschijnlijker. Maar ook deze these is niet geheel vrij van bezwaren; langs de Kruisstraat, niet ver van de genoemde nederzetting, zijn graven waargenomen die gelijktijdig zijn met het centrale grafveld aan de Passewaaijse Hogeweg (grafveld Uiterwaard, afb. 33 nr. 5). Tenminste een deel van de bewoners van Hogeweg/Zennewijnenseweg lijkt vlakbij de eigen nederzetting begraven te zijn en niet in het centrale grafveld langs de Passewaaijse Hogeweg.

Een andere mogelijkheid is dat bij veel meer huizen dan tot nu toe aangenomen werd, sprake is van een gebruik gedurende twee generaties. In het model van gelijktijdig bestaande huizen werd voor een beperkt aantal huizen aangenomen dat ze langer gebruikt werden, omdat er duidelijk aanwijzingen waren voor een flinke verbouwing. Bij andere plattegronden waren die aanwijzingen zwakker of in zijn geheel niet waargenomen. Indien men de langere gebruiksduur toch voor veel meer huizen aanneemt – het is op zich niet vreemd dat sommige verbouwingen of reparaties niet meer archeologisch traceerbaar zijn –, moeten er meer huizen gelijktijdig hebben bestaan. Hierdoor groeit de veronderstelde

²³³ In de nederzetting is fase 3.2, de periode ca. 90-150, niet in 'vroeg' of 'laat' onder te verdelen. In het grafveld echter wel, daar zijn graven in fase 3.2a of 3.2b ingedeeld. Omdat fase 3.2a meer graven kent dan 3.2b waren de aantallen voor die laatste subfase echter te klein om betrouwbaar te zijn. Beide subfasen zijn uit statistisch oogpunt samengevoegd om voldoende significantie te bereiken. Dit alles wijst er echter wel op dat het meeste graven in fase 3.2a thuishoren en dat het demografisch optimum in de periode 90-120 gezocht moet worden.

Afb. 38 Tiel-Passewaaij. De populatiegrootte van de lokale gemeenschap volgens diverse rekenmethoden. A nederzettingsgegevens lage schatting; B nederzettingsgegevens hoge schatting; C grafveldgegevens lage schatting; D grafveldgegevens hoge schatting.

nederzettingspopulatie. Bij het overzicht van enkele vaker voorkomende huistypes (paragraaf 3.2.7) werd reeds gesignaleerd dat er in de huisarchitectuur een trend waarneembaar is richting zwaar uitgevoerde constructies. De robuuste architectuur van met name de latere gebouwen (groep 3), vanaf de 2e eeuw, maakt een lange gebruiksduur mogelijk. Al nemen we de gebruiksduur van twee generaties alleen maar voor die huizen aan – van huis 3 uit die groep was dat al het geval; hier komen dan huis 20, 25 en 31 bij – dan zou de nederzettingspopulatie voor fase 4 en 5 (waarin die huizen bestonden) al ongeveer overeen komen met de schatting van de grafveldpopulatie. Samenvattend zijn er twee mogelijkheden waarom de reconstructies van de nederzettings- en grafveldpopulaties niet op elkaar aansluiten. Ofwel een deel van de bewoners van een derde nederzetting, waarschijnlijk de nederzetting Hogeweg/Zennewijnseweg, begroef zijn doden in het grafveld aan de Passewaaijse Hogeweg, ofwel de levensduur van boerderijen is langer dan wij gewoon zijn in te schatten, waardoor de nederzettingspopulatie hoger uitvalt. De orde van grootte van de populatie mag dan een punt van discussie zijn, wel vertoont de trend van groei en afname hetzelfde patroon in zowel de nederzettings- als de grafveldgegevens.

5 Sociale, culturele en economische interpretaties van materiële cultuur

5.1 Vraagstelling, selectie en methode

De keuze om materiële cultuur een belangrijke plaats in deze studie te geven vloeit mede voort uit het theoretische debat omtrent romanisering, waaruit bleek dat de prominente plaats van de literaire bronnen in 'traditionele' romaniseringsstudies geleid heeft tot een koloniaal beeld van romanisering met veel aandacht voor de Romeinse overheersers en weinig oog voor onderworpen gemeenschappen.²³⁴ De keuze voor rurale archeologie in zijn algemeenheid houdt reeds een heroriëntatie in waarbij een lokale populatie wordt bestudeerd en niet de Romeinse bovenlaag. Specifiek de studie van materiële cultuur kan verhelderen op welke wijze en in welke mate deze rurale populaties in het Romeinse rijk geïntegreerd waren en in hoeverre zij vasthielden aan traditionele gebruiken en voorwerpen.

Het doel van dit hoofdstuk is om door de studie van materiële cultuur uit de opgravingen meer te weten te komen over de lokale gemeenschap. Twee vragen die in dit hoofdstuk centraal staan zijn: Wat zegt de aangetroffen materiële cultuur over de dagelijkse praktijken van bewoners, de mate van zelfvoorziening en hun contacten met de buitenwereld, alsmede hun (culturele) identiteit? Zijn er verschillen door de tijd heen te signaleren? Vanwege dit diachrone perspectief is de datering van de vondsten een eerste aandachtspunt. Dat kan zowel over de datering van het object zelf gaan als over de context waarin het werd aangetroffen.

De categorieën van materiële cultuur die in dit hoofdstuk aan de orde komen, zijn geselecteerd omdat ze iets kunnen vertellen over veranderende gewoonten of culturele praktijken van de bewoners. Eerder verschenen al materiaalstudies die zich onder andere op vondsten uit Tiel-Passewaai baseerden: uit muntvondsten kunnen we opmaken dat er sprake was van een snelle introductie van muntgebruik;²³⁵ veelvuldig aangetroffen militaire uitrustingsstukken wijzen op nauwe contacten tussen Bataafse plattelandsbewoners en het Romeinse leger;²³⁶ uit de vondst van zegeldoosjes kunnen we opmaken dat tenminste enkele bewoners het Latijnse schrift beheersten.²³⁷ De belangrijkste resultaten van die studies worden in dit hoofdstuk meegenomen. Verder worden ook andere materiaalcategorieën bestudeerd: het aandeel gedraaid aardewerk ten opzichte van de handgevormde keramiek vertelt iets over economische integratie; spinklossen en weefgewichten hangen samen met huishoudelijke productie van textiel; toiletgerei (onder andere spatels, spiegels, oorlepels, badflesjes) zegt iets over gewoonten met betrekking tot de lichaamsverzorging; *fibulae* of kledingspelden hebben te maken met de wijze van kleding en persoonlijke versiering, net zoals vingerringen en haarnaalden; godenbeeldjes, zowel van brons als van *terracotta*, hangen samen met religieuze praktijken. Tenslotte wordt ook een apart element van de huizenbouwtraditie belicht om een specifieke achtergrond van de bewoners van die huizen te schetsen.

Om vast te stellen wanneer deze objecten werden gebruikt, is zoveel mogelijk getracht de datering vast te stellen. In enkele gevallen, zoals de vingerringen en *fibulae*, kunnen de objecten op basis van algemene typo-chronologische studies gedateerd worden. Meestal gaat het echter om contextdateringen uit Tiel-Passewaai, waarbij dateerbare zaken die samen met het object in een spoor zijn gevonden, een datering hebben opgeleverd. Uit de (context-)dateringen van de objecten, gepresenteerd in lijsten in bijlage III, kan worden opgemaakt wanneer bepaalde categorieën vondsten voor het eerst voorkwamen op de vindplaats, wanneer hun gebruik algemeen verbreid was, of wanneer zij

234 Zie paragraaf 1.2.

235 Aarts 2000; Aarts 2007.

236 Nicolay 2007a; Nicolay 2007b.

237 Derks & Roymans 2002; Derks & Roymans 2007.

buiten gebruik raakten. Contextdateringen moeten echter wel kritisch worden gehanteerd. Bij graven of bouwoffers gaat het om intentionele deposities, maar de gemiddelde nederzettingscontext bevat vaak residueel materiaal dat reeds lange tijd rondzwierf voordat het in een spoor terecht kwam. Dat houdt in dat het object zowel jonger als ouder kan zijn dan de contextdatering van het spoor waarin het werd gevonden. Voor de toepasbaarheid binnen dit onderzoek houdt dat in dat vooral het aantal dateringen belangrijk is: aan één of twee contextdateringen wordt nog weinig belang gehecht, maar indien meer contexten in een bepaalde richting wijzen, wordt die trend belangrijk geacht.

Een tweede methode is het vervaardigen van verspreidingskaarten: door het weergeven van de precieze plaatsen waar objecten in de opgraving zijn gevonden, kan worden afgeleid in welk gedeelte van de vindplaats de vondsten werden gehanteerd. Aan- of afwezigheid van vondsten in een bepaald gedeelte van het terrein kan informatie verschaffen over de aard van het gebruik van de objecten.

Als laatste inleidende punt moeten enkele opmerkingen worden gemaakt over de aantallen objecten. Hoewel de indruk zou kunnen ontstaan dat het om grote aantallen gaat - zo zijn er niet minder dan 1007 *fibulae* geborgen - vertegenwoordigen de hier gepresenteerde objecten maar een beperkt deel van het aantal dat werkelijk gecirculeerd moet hebben. Een relatief groot deel van de vondsten is afkomstig uit de restgeul die door heel Passewaaij loopt. Hoewel die geul al vanaf de 1e eeuw n.Chr. verlandde, bleef het in de eeuwen daarna nog een drassige laagte en vooral ter hoogte van de nederzettingen werden grote hoeveelheden bewoningsafval in de voormalige waterloop gestort. Vanwege technische beperkingen en keuzes aangaande de opgraafstrategie is maar een beperkt deel van de restgeul onderzocht. Indien de restgeul volledig opgegraven zou zijn, zou het aantal metaal- en aardewerkvondsten een veelvoud bedragen van de aantallen die nu zijn geborgen. Voor de aantallen metaalvondsten is verder van belang dat de bodemcondities voor het aantreffen van koperlegeringen gunstig waren, maar dat ijzer wellicht slechter vertegenwoordigd is. IJzer blijft al minder goed bewaard dan brons, maar ook is de herkenbaarheid geringer. Slechts weinig klompen roest zijn door middel van röntgen bekeken om vast te stellen of het gebruiksvoorwerpen betrof. Vervolgens kan iets gezegd worden over de verhouding tussen de aantallen vondsten uit het grafveld en de beide nederzettingen. In het onderstaande zal betoogd worden dat de verschillen in aantallen metaalvondsten die tussen het grafveld en de nederzettingen gesignaleerd worden, betekenisvol zijn. Deze conclusie is gebaseerd op de vaststelling dat het grafveld en de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg dezelfde mate van conservering kennen en met dezelfde methoden zijn onderzocht. De aantallen voor de nederzetting aan de Oude Tielseweg hebben minder zeggingskracht omdat die nederzetting op een andere wijze is onderzocht (namelijk gebonden aan wegcunetten en bouwputten) en bovendien al bezocht werd door detectorzoekers voorafgaand aan het archeologische onderzoek. Aangezien ca. 40% van de metaalvondsten van rurale vindplaatsen die zich onder agrarisch bouwland bevinden in de bouwvoor wordt aangetroffen,²³⁸ heeft deze omstandigheid ertoe geleid dat het aantal metaalvondsten bij die nederzetting veel lager is dan de andere opgegraven Passewaaijse vindplaatsen. Tenslotte moet worden opgemerkt dat de aantallen objecten die in de tekst en de tabellen worden genoemd, kunnen afwijken van eerdere publicaties. Sinds het verschijnen van eerdere publicaties over vondsten uit de opgravingen uit Tiel-Passewaaij²³⁹ is aanvullend werk verricht, waardoor meer vondsten zijn gedetermineerd of bestaande inzichten over de functie van objecten zijn gewijzigd.

238 Gebaseerd op de bronzen objecten van de nederzetting Passewaaijse Hogeweg, zie tabellen in bijlage III.

239 Met name Heeren 2006; Roymans, Derks & Heeren 2007b.

5.2 Vondstcategorieën en hun interpretatie

5.2.1 Handgevormd versus gedraaid aardewerk

Handgevormd aardewerk werd al eeuwenlang in vrijwel iedere nederzetting van het rivierengebied en daarbuiten vervaardigd. Het is meestal op lagere temperaturen gebakken in een kuil of open vuur. Tegenover het handgevormde aardewerk wordt traditioneel de op een snelle draaischijf vervaardigde keramiek geplaatst. In onze streken komt dat materiaal pas voor in de Romeinse tijd. Gedraaid aardewerk werd op veel plaatsen in het Romeinse rijk vervaardigd, vaak op grote, soms zelfs industriële schaal. Door handelaren werden de producten naar onze streken vervoerd, soms als luxe-product op zich, soms als container van voedselwaren. De producten werden afgezet in civiele centra en in legerkampen, van waaruit deze tevens hun weg vonden naar rurale nederzettingen.

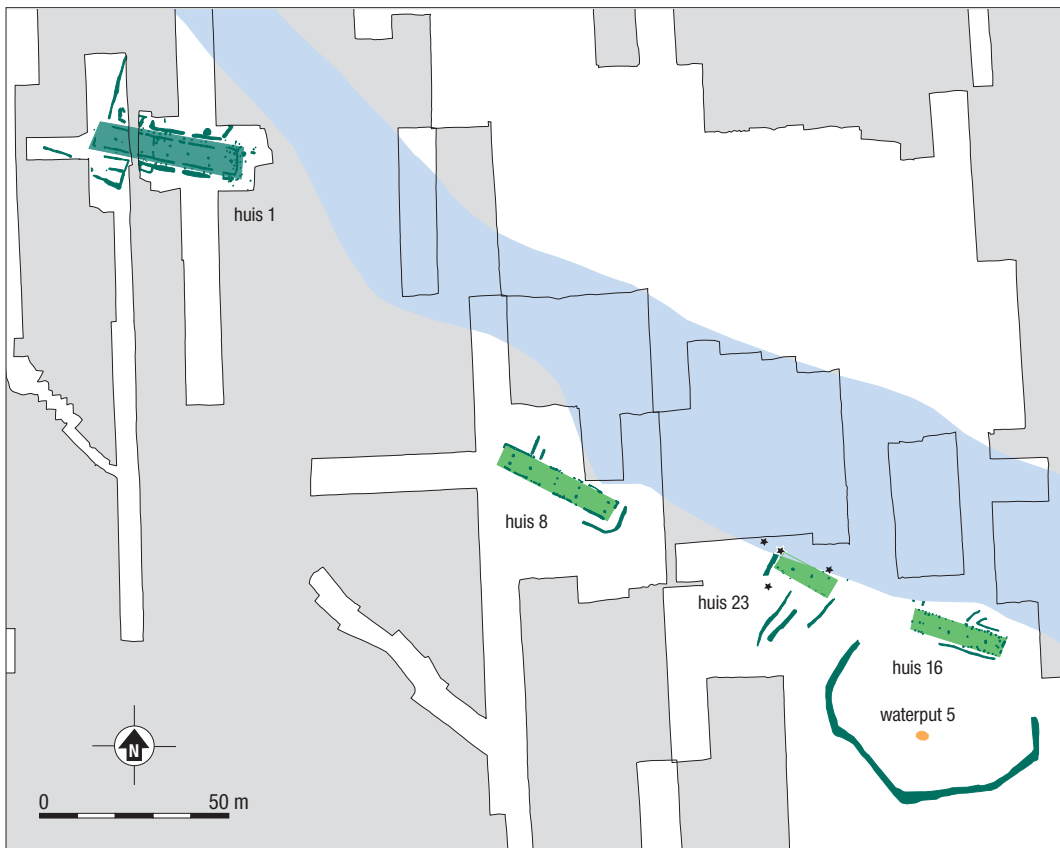
Vraagstelling en methode bij handgevormd aardewerk

Men kan de overgang van het gebruik van lokaal vervaardigd handgevormd aardewerk naar importkeramiek in verband brengen met een toegenomen afhankelijkheid van markttuitwisseling. Indien grote hoeveelheden handgevormd aardewerk worden aangetroffen, mag men uitgaan van een goeddeels zelfvoorzienende lokale economie, terwijl vondsten van importaardewerk op integratie in grotere economische netwerken wijzen. Men moet immers een surplus produceren om dat op de markt uit te wisselen tegen aardewerk (of de in aardewerk verpakte producten). Die afhankelijkheid van de markt is uiteraard slechts relatief: ook indien al het aangetroffen aardewerk importwaar is, gaat het nog steeds over een rurale gemeenschap die een groot deel van zijn voedsel zelf produceerde. De agrarische levenswijze blijft over de gehele Romeinse tijd dezelfde, maar wanneer overwegend handgevormde keramiek wordt aangetroffen, mag men daarnaast een breed spectrum van handwerkactiviteiten gericht op zelfvoorziening veronderstellen. De vondst van substantiële hoeveelheden geïmporteerde keramiek wijst daarentegen op specialisatie; de hoofdactiviteit levert naast voedsel voor eigen consumptie een surplus op dat men op de markt inruilde voor andere producten. Ongetwijfeld lagen er ook andere dan economische motieven ten grondslag aan de keuze om handgevormd aardewerk al dan niet te verruilen voor gedraaide keramiek van de markt. Men kan denken aan prestige dat verbonden was aan geïmporteerde producten, of juist aan het vasthouden aan handgevormde waar uit oogpunt van een traditionele culturele identiteit (*cultural resistance*).²⁴⁰ Wat de motivatie voor het gebruik van handgevormde of gedraaide keramiek ook geweest mag zijn, vast staat dat het handgevormde aardewerk gradueel plaatsmaakte voor gedraaide keramiek. Dit was niet mogelijk zonder een participatie in grotere economische netwerken en het is daarom een reflectie van de toenemende economische integratie van rurale nederzettingen.

Deze paragraaf beschrijft het proces van de overgang van handgevormde keramiek naar gedraaid aardewerk. Hiertoe wordt een serie elkaar in tijd opeenvolgende contexten uit de nederzetting en het grafveld Tiel-Passewaaijse Hogeweg gepresenteerd. De vroegste context bevat 100% handgevormd aardewerk terwijl bij de laatste context dit materiaal volledig verdwenen is. Bij elke context wordt de datering beargumenteerd en het percentage handgevormd aardewerk vastgesteld. Bij de grafveldcontexten geldt het percentage handgevormd van alle bijgiften van een fase.

De selectie van de nederzettingscontexten verdient enige toelichting. Een eerste criterium is dat er voldoende aardewerkscherven (tenminste 150 scherven) in de context zijn aangetroffen. Maar niet elke context met voldoende scherven komt in aanmerking. Bij contexten met sterk gefragmenteerd vondstmateriaal is de kans groot dat het residueel materiaal betreft dat lange tijd op het opper-

²⁴⁰ Voor het Nederrijnse gebied bijvoorbeeld De Clercq 2005.

Afb. 39 Sporen en structuren in de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg waarbij assemblages aardewerk A-D verzameld zijn. Schaal 1:2500.

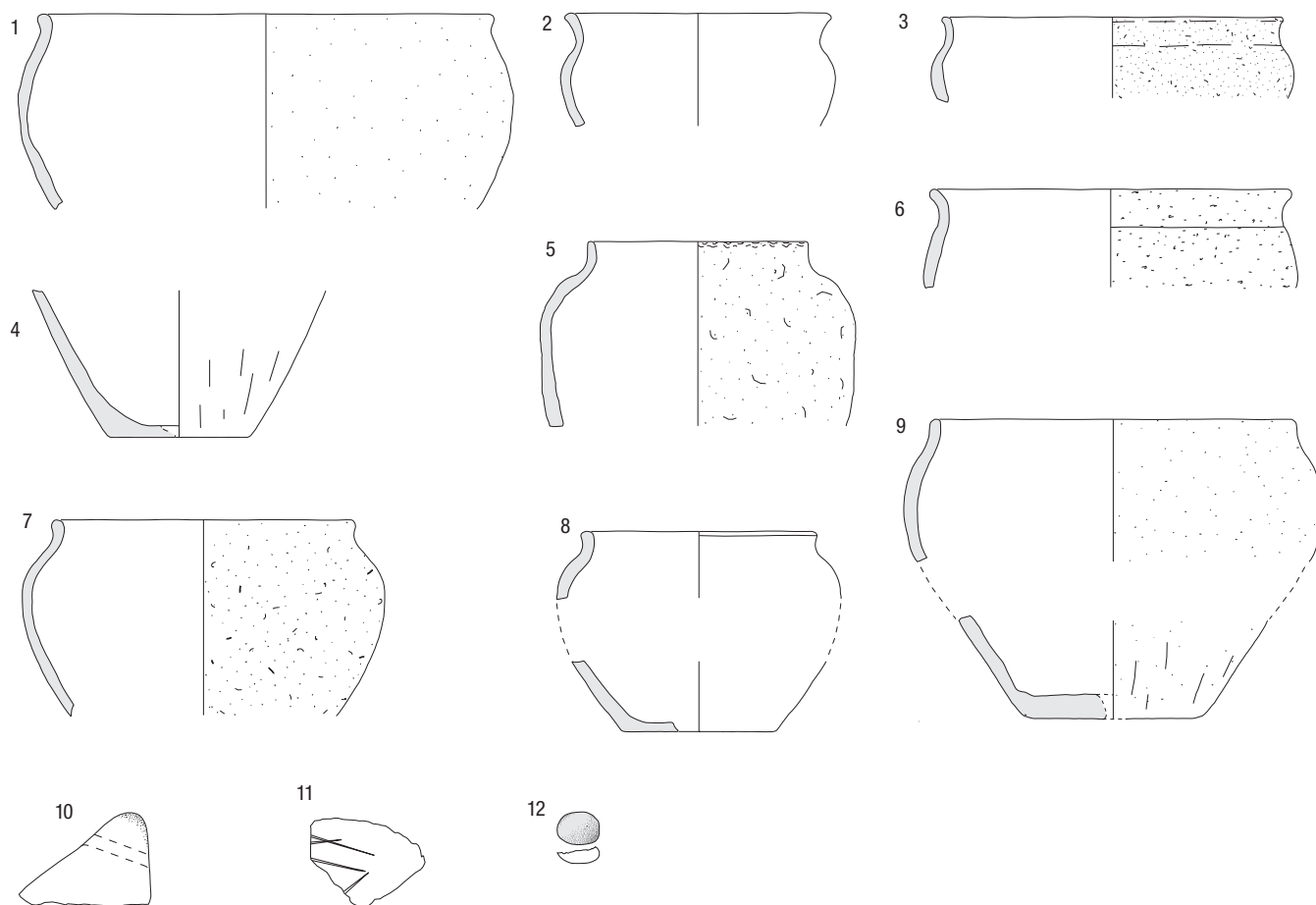
vlak heeft 'rondgezworven' voordat het in de spoorvulling terecht kwam. De meest gefragmenteerde en verweerde scherven zijn vaak ouder dan het andere materiaal en zouden dus niet in de analyse betrokken moeten worden; we zijn immers op zoek naar de samenstelling van een vondstassemblage uit een in tijd beperkte periode. Het is echter een hachelijke zaak om uit een omvangrijke context te bepalen welke scherven primair daar in thuishoren en welke scherven opspit of ouder zwerfvuil zijn; de mate van fragmentatie en verweering is vaak een geleidelijke schaal. Het tweede criterium is daarom dat alleen die contexten in de analyse worden betrokken waarin zeer weinig overmatig gefragmenteerd en/of verweerd materiaal herkenbaar is.

Samen met de bovenstaande doelstelling is een secundair aandachtspunt de aanwezigheid van vroege amforen en eventueel wrijfschalen, die op introductie van de Mediterrane smaak en Romeinse manieren van voedselbereiding kunnen wijzen.

De nederzettingencontexten²⁴¹

Het oudste huis dat in Tiel-Passewaaij is opgegraven, is huis 16 uit de nederzetting Passewaaijse Hogeweg. Een brede en diepe, min of meer halfronde greppel omsluit het erf van huis 16 aan de zuidkant: perceelgreppel 1. Afbeelding 39 geeft de locatie weer van deze greppel en andere sporen waaruit de assemblages aardewerk van dit hoofdstuk verzameld zijn. Met name uit de onderste vulling van perceelgreppel 1 is veel aardewerk verzameld (afb. 40; assemblage A). Het assemblage bevat 152 scherven van tenminste dertien exemplaren en valt op door grote fragmenten aardewerk in vergelijking tot andere sporen. Tussen het aardewerk werd tevens een groot stuk van een purperen La Tène-armband alsmede fragmenten van een slingerkogel en een driehoekig weefgewicht gevonden.

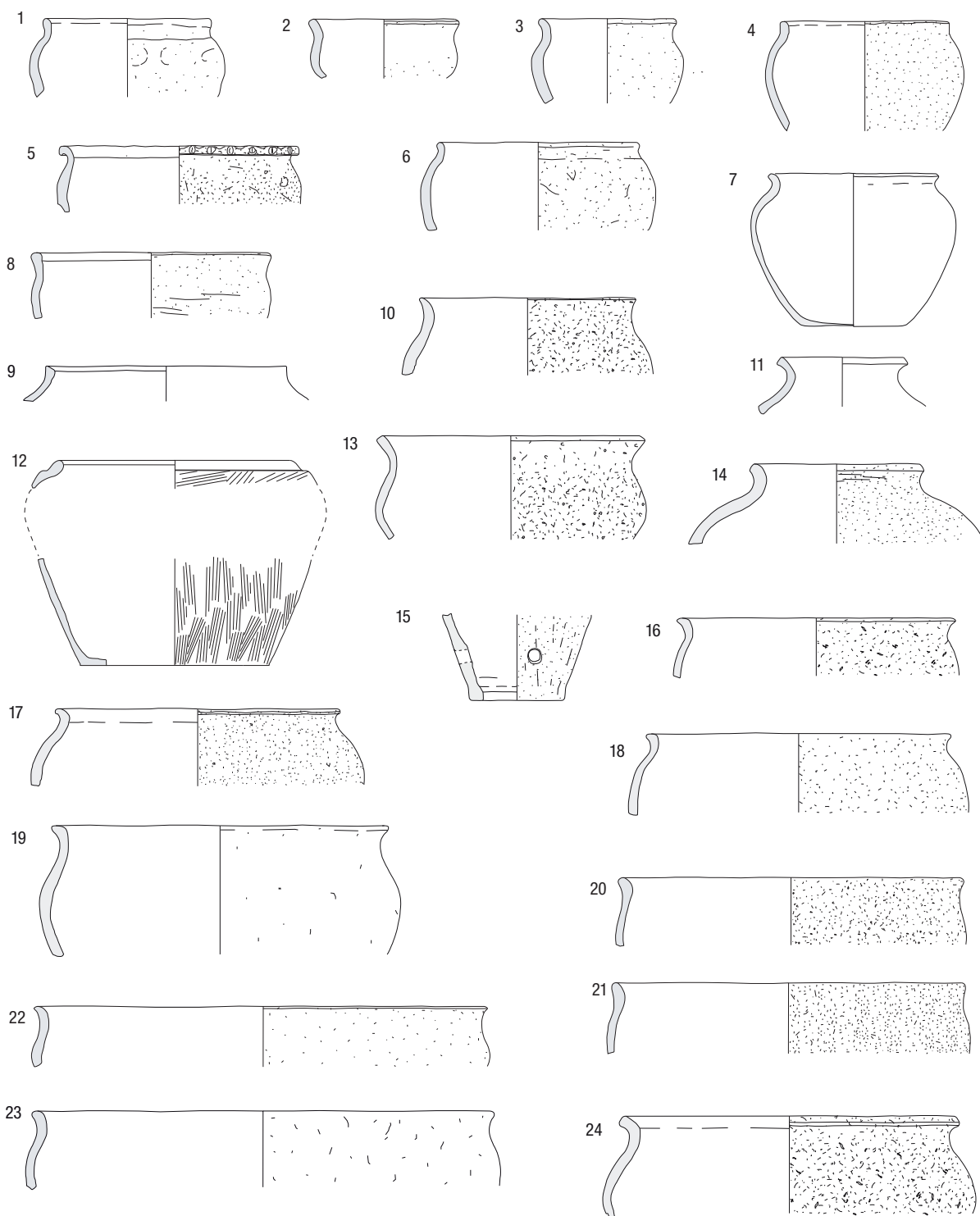
²⁴¹ De hier behandelde nederzettingencontexten werden eerder beschreven in Heeren 2006, 92-104. Aldaar wordt het materiaal zelf ook beschreven en de assemblages volledig afgebeeld, terwijl de tekst van deze paragraaf zich voornamelijk beperkt tot de chronologie. De afbeeldingen geven slechts een selectie van het materiaal weer.

Afb. 40 Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Een selectie uit het handgevormde aardewerk van assemblage A. Schaal 1:4.

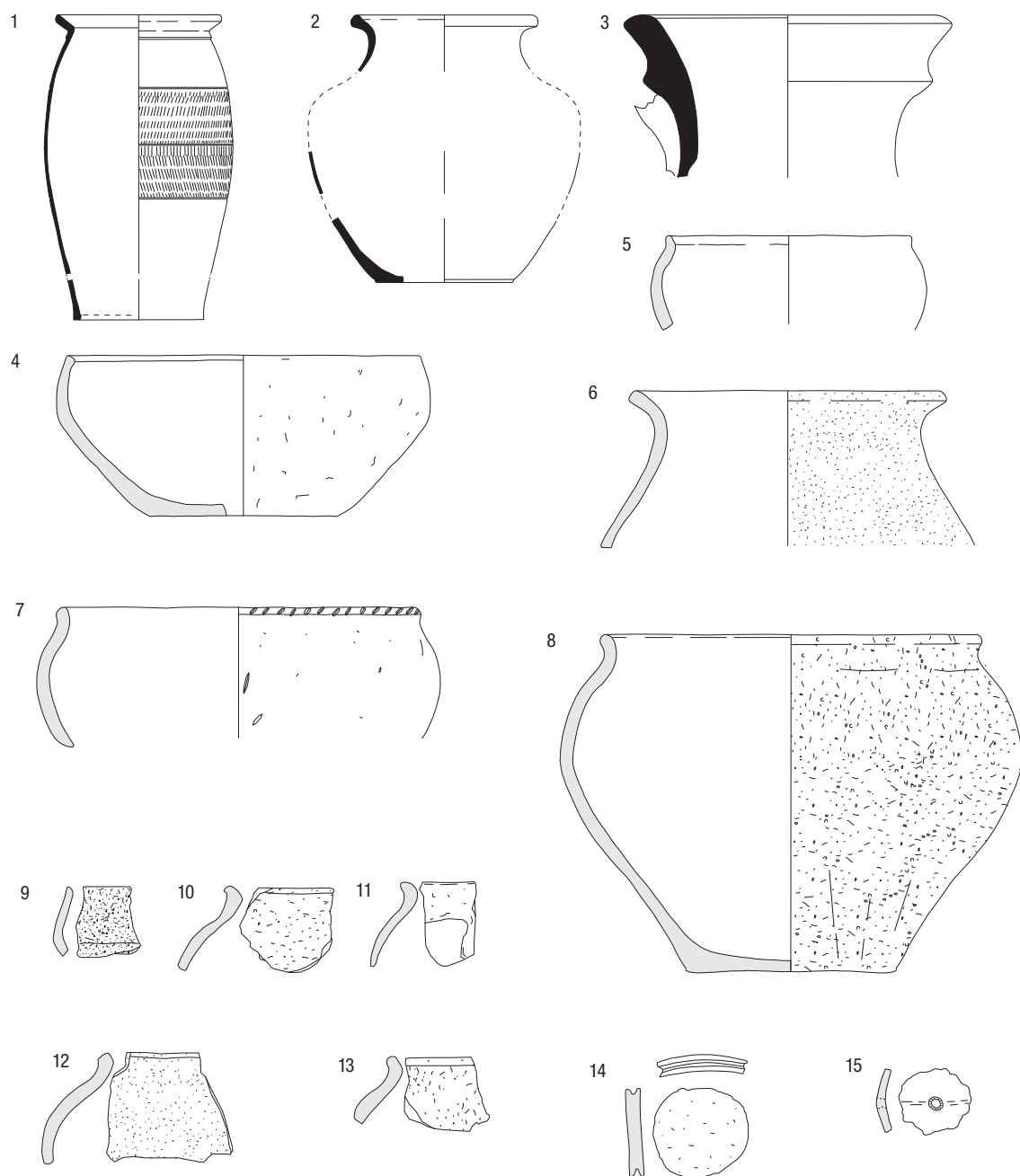
Het handgevormde aardewerk uit het assemblage is op zichzelf niet zo precies dateerbaar, daarvan weten we alleen dat het tussen ca. 100 v.Chr. en ca. 100 n.Chr. gebruikt kan zijn. Omdat het echter een omvangrijke verzameling is waar niet één stuk Romeins importaardewerk bij aanwezig is, moet het nog uit de Late IJzertijd dateren. Bovendien is het meeste handgevormde aardewerk in de diepste lagen gevonden terwijl in de bovenste (en dus jongere) laag pas voor het eerst enkele *fibulae* uit de tijd van Augustus voorkomen. Huis 16 is het enige huis dat in de Late IJzertijd te dateren is; bij alle andere huizen zijn vondsten uit de Romeinse tijd gedaan. Omdat wordt aangenomen dat die andere huizen direct in tijd op huis 16 volgen (en er dus geen discontinuïteit bestaat), wordt assemblage A slechts één of twee generaties voorafgaand aan de Romeinse tijd gedateerd, in het staartje van de Late IJzertijd. In hoofdstuk 3 is beargumenteerd dat ca. 60 tot 30 v.Chr. de meest waarschijnlijke datering voor dit assemblage is.

Het tweede vondstassemblage dat hier wordt besproken, is afkomstig uit de greppels rond huis 8 uit de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Daar werd een omvangrijke verzameling scherven geborgen van maar liefst 14,5 kg. De vondsten uit de bovenste laag worden echter niet meegenomen omdat de fragmentatie daarvan groter is dan gemiddeld, waardoor vermoed wordt dat het grootste deel zwerfvuil betreft. In de onderste drie lagen werden 469 scherven gevonden van tenminste 37 exemplaren (afb. 41; assemblage B). Hierbij waren

zeven scherven importwaar: zes scherven van één kurkurn (nr. 12 in afb. 41) en een wand/bodemscherf van een *terra rubra*-beker. In scherven gerekend gaat het om 1,5% import en 98,5% handgevormd en in aantal exemplaren gaat het om 5% import en 95% handgevormde waar. Van deze importstukken op zich kan niet meer gezegd worden dan dat ze pre-Flavisch zijn, maar in

Afb. 41 Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Een selectie uit het handgevormde aardewerk van assemblage B. Schaal 1:4.

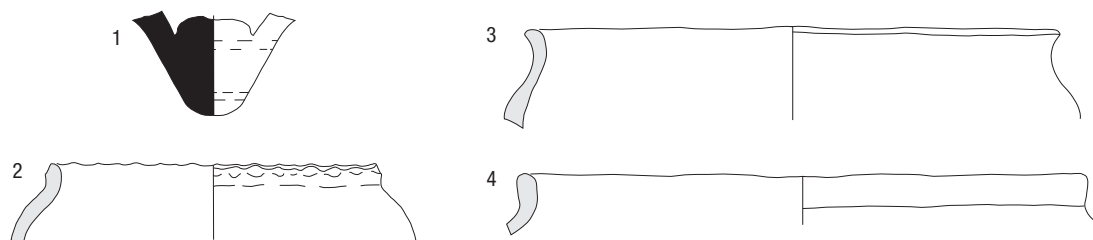

Afb. 42 Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Een selectie uit het handgevormde aardewerk van assemblage C. Schaal 1:4.

vergelijking tot het hierna te bespreken assemblage C moet deze verzameling scherven in de laat-Augusteïsche periode of in de Tiberische tijd, ongeveer 1-30 n.Chr., geplaatst worden.

Uit dezelfde periode is de oudste scherf *terra sigillata* uit de opgraving afkomstig. Rondom huis 23 werd één scherf van Italische *terra sigillata*, een kom Haltern 8/Conspectus 22.1 aangetroffen. Een spectrum van verder uitsluitend handgevormd aardewerk alsmede enkele Keltische munten (twee bronzen *triquetrum*munten en twee AVAVCIA-munten) dateerden dat huis in de laat-Augusteïsche periode.

Een derde verzameling aardewerk komt uit de greppels en kuilen rondom huis 1 van de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg (assemblage C; afb. 42).

Afb. 43 Tiel-Passewaaije Hogeweg. Handgevormde aardewerk en amfoorpunt afkomstig uit kuil 72. Schaal 1:4.

Het gaat in totaal om om 645 scherven. De verhouding tussen handgevormde keramiek en importwaar is 568 (88%) tegen 77 (12%) in aantal scherven gerekend en 17 (77%) tegen 5 (23%) in exemplaren aardewerk. De vijf importstukken betreffen een *terra rubra* beker Holwerda 3a (datering Augusteïsch of Tiberische tijd); een ruwwandige pot in dunwandig *Rhineland granular grey*, vorm Hofheim 88 variant; een zuidspanse vissaus-amfoor Dressel 8; een reducerend gebakken handgevormde kurkurn met (deels uitgebrande) calcierverschraling met kamstreekdecoratie op de buitenzijde; een dunwandige rode zoutcontainer. Deze importstukken dateren uit de eerste helft van de 1e eeuw. Waarschijnlijk hoort deze verzameling aardewerk thuis in de tijd van Tiberius, maar in ieder geval in de eerste helft van de 1e eeuw n.Chr. In absolute jaartallen wordt de periode 10 tot 50 n.Chr. aangehouden.

In die periode dateren nog meer vondsten van amforen. Kuil 72 bijvoorbeeld bevatte een punt van een amfoor Oberaden 83, de vroege variant van de olijfolieamfoor Dressel 20, naast louter handgevormde potten en kommen (afb. 43). De amfoor is tussen ca. 20 en 40 n.Chr. te dateren.

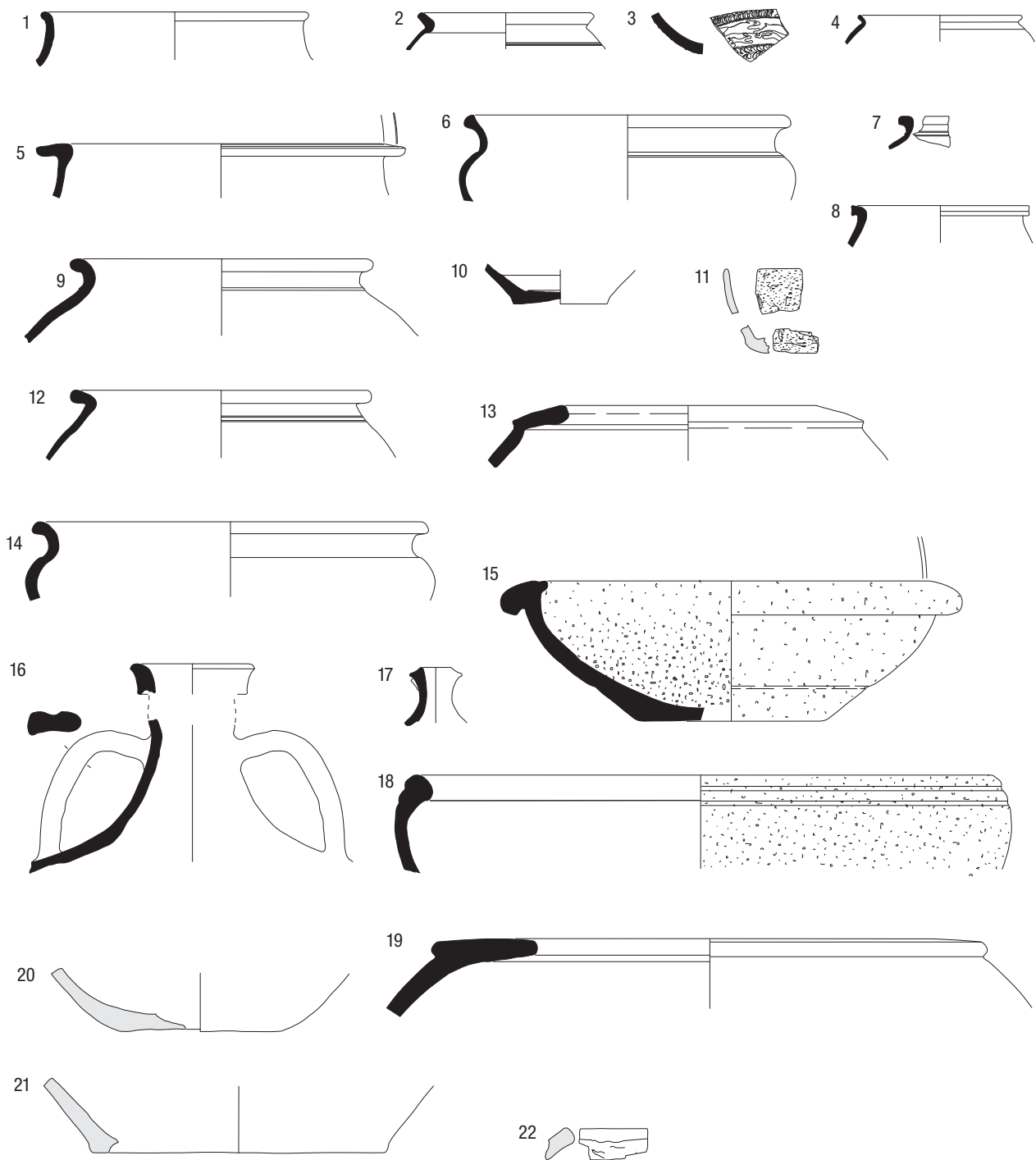
Uit de volgende periode is helaas geen goede verzameling aardewerk voorhanden. De bovengenoemde assemblages zijn uit greppels rondom huizen afkomstig. In de tweede helft van de 1e eeuw werden in de nederzetting Tiel-Passewaaije Hogeweg echter nauwelijks greppels rond huizen gegraven, waardoor we ook geen vondstrijke contexten kennen.²⁴²

Waterput 5 is eigenlijk een serie na elkaar gegraven putschachten met daarboven een gezamenlijke nazakking. Deze nazakking heeft een flink aantal vondsten uit een beperkte tijdsperiode opgeleverd (assemblage D; afb. 44). Met name *terra sigillata*, *terra nigra* en scherven geveerd aardewerk in techniek a geven een datering aan van ca. 70-90 n.Chr. Vanaf 90 is over het algemeen volop geveerd aardewerk in techniek b voorhanden, wat in deze context echter volledig ontbreekt. Wat betreft handgevormde waar zijn slechts drie exemplaren vaatwerk aanwezig, tegenover negentien van importaardewerk. Bovendien is één van de drie handgevormde stukken slechts een kleine scherf, die ook opspit kan zijn. Het aandeel handgevormd aardewerk bedraagt dus maximaal 14%. Overigens is dit tevens de vroegste nederzettingcontext waarin een wrijfschaal voorkomt. Een laatste Tielse nederzettingcontext die hier wordt besproken, is greppel 16. Deze was in de reeds drooggevalen geul ingegraven en lag vlakbij twee waterputten die met huis 14 geassocieerd zijn. De vondsten uit de greppel vielen op door hun grote scherven en dus lage fragmentatiegraad. Vondsten als een beker Holwerda 31 in *terra nigra* zeepwaar, een parelurn Holwerda 28 en een gebronsde beker Stuart 301 dateren deze context ca. 90-120 n.Chr. Afgezien van enkele sterk gefragmenteerde en verweerde wandscherven is in deze context geen handgevormd aardewerk voorhanden.

De funeraire contexten

De vroegste graven met bijgiften in het Passewaaijse grafveld zijn rond 60 n.Chr. te dateren. Zoals de nederzettingcontexten aangeven, werd handge-

²⁴² Het kuilencluster met de kuilen 19 en 29-34 is weliswaar vondstrijk maar voldoet niet aan het gestelde criterium van zuiverheid: vanwege de aanzienlijke fragmentatie van scherven uit deze sporen wordt vermoed dat met name een groot aantal handgevormde scherven ouder is dan het importmateriaal, wat in de periode 40-70 dateert. De 87% handgevormd die voor dat kuilencluster is vastgesteld moet dan ook niet als betrouwbare indicatie gezien worden.

Afb. 44 Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Een selectie uit het handgevormde aardewerk van assemblage D. Schaal 1:4.

vormd aardewerk in die tijd steeds minder gebruikt, wat de schaarste aan handgevormd aardewerk kan verklaren. In zestien graven is handgevormd aardewerk als bijgift meegegeven (zie tabel 10). Er is nog een zestaf graven waarin één scherf handgevormd aardewerk is aangetroffen, maar daarbij wordt vermoed dat het eerder een residuele scherf is dan een bijgift omdat de andere bijgiften veelal compleet aanwezig zijn.

grafnr.	andere bijgiften	datering andere bijgiften	fase
25	(alleen handgevormd)		3.1
35	Stuart 201a	tot ca. 90	3.1
37	Holwerda BW26	tot ca. 90	3.1
44	Stuart 201a	tot ca. 90	3.1
58	Zuidgallische Drag. 18; Holwerda BW55c/Haalebos 3551	tot ca. 90	3.1
61	(alleen handgevormd)		3.1
82	Holwerda BW26	tot ca. 90	3.1
98	Zuidgallische Drag. 18; Holwerda BW26	tot ca. 90	3.1
101	(alleen handgevormd)		3.1
104	gladwandig indet.		3.1
112	(alleen handgevormd)		3.1
90	Holwerda BW55c/Haalebos 3551	ca. 90-120	3.2
110	Holwerda BW55c/Haalebos 3551	ca. 90-120	3.2
395	Holwerda BW20, Stuart 2	ca. 90-120	3.2
353	(graf zelf ondateerbaar; associatie met 3e-eeuwse graven)	ca. 240-270	6
360	oa. Low Lands Ware pot Holwerda 140-142, Oostgallische Drag. 33	ca. 170-270	5

Tabel 10 Grafveld Tiel-Passewaaij. Contextinformatie bij de graven met handgevormd aardewerk.

Graven worden voornamelijk op basis van importaardewerk gedateerd. Als we naar de bijgiften kijken die naast handgevormde waar voorkomen, zien we *terra sigillata*-borden Dragendorff 18 van Zuidgallische herkomst, *terra nigra* potten Holwerda 26 en ruwwandige potten Stuart 201 in een ruwwandig baksel dat iets op *terra nigra* lijkt. De genoemde bijgiften komen tot ca. 90 n.Chr. voor. De zes graven die het betreft, vallen zeker in fase 3.1. Een drietal graven is in de periode ca. 90-120 n.Chr. (begin fase 3.2) geplaatst; twee ervan op basis van een wat grover uitgevoerde Holwerda 55c en een derde geval vanwege de beker Stuart 2 (vanaf 90) en de beker Holwerda 20 (Flavische periode tot begin 2e eeuw). De genoemde dateringen zijn afgeleid van het grafveld Nijmegen-Hatert.²⁴³ Omdat het genoemde grafveld goed vergelijkbaar is met Tiel-Passewaaij, zowel wat betreft uiterlijk en morfologie van de graven als het spectrum aardewerkvondsten, is overname van de dateringen aldaar gerechtvaardigd.

Op basis van zelfstandig dateerbare bijgiften zijn zes graven met handgevormde keramiek vóór 90 n.Chr. gedateerd en drie graven na 90. Er zijn echter ook graven die uitsluitend handgevormde keramiek bevatten. Het is wel waarschijnlijk dat deze ook vóór 90 gedateerd moeten worden, maar niet geheel zeker. We moeten oppassen voor een cirkelredering, omdat deze graven juist op basis van de handgevormde bijgift aan de oudste grafveldfase zijn toegewezen.

Het voorkomen van handgevormd aardewerk in twee graven uit de late 2e- of 3e eeuw doet vermoeden dat die periode wellicht een kleine opleving in het gebruik van handgevormde waar kende. Wel moet benadrukt worden dat het soms slechts om één of twee scherven gaat, zodat niet zeker is dat het daadwerkelijk om bijgiften gaat.

Om het aandeel handgevormd aardewerk in fase 3.1 op waarde te kunnen schatten, moeten we tevens het totaal aantal bijgiften van aardewerk in graven uit deze fase kennen. In totaal zijn 84 graven en brandrestenkuilen aan de vroegste grafveldfase toegewezen en deze graven bevatten samen 105 bijgiften van aardewerk. In totaal maken de elf bijgiften van handgevormd aardewerk 10,5% van al het aardewerk uit in deze vroegste grafveldfase (tabel 11). De

²⁴³ Haalebos 1990, 138-176.

Tabel 11 Grafveld Tiel-Passewaaij. De verdeling van de keramische bijgiften over de diverse aardewerkcategorieën in de vroegste grafveldfasen.

	fase 3.1		fase 3.2	
	aantal	%	aantal	%
<i>terra sigillata</i>	8	7,6	17	8,9
geverfd	7	6,7	35	18,4
gebronsd	6	5,7	3	1,6
<i>terra nigra</i>	47	44,8	46	24,2
gladwandig	10	9,5	48	25,3
ruwwandig	14	13,3	37	19,5
wrijfschaal	2	1,9	1	0,5
handgevormd	11	10,5	3	1,6
totaal aardewerk	105	100	190	100

drie bijgiften van handgevormd aardewerk uit fase 3.2 vormen een veel geringer aandeel van het totale aantal bijgiften van aardewerk omdat het aantal bijgiften per graf in fase 3.2 is toegenomen. In totaal zijn 125 graven en brandrestenkuilen aan fase 3.2 toegewezen en deze bevatten samen 190 bijgiften van aardewerk. De drie bijgiften van handgevormde waar vertegenwoordigen dus nog minder dan 2% van het aardewerkspectrum.

Hierboven is aangegeven dat de graven met uitsluitend handgevormde waar waarschijnlijk bij de oudste grafveldfase horen, maar dat dit niet zeker is. De invloed van deze onzekerheid is niet echt groot. Indien ze nu toch bij fase 3.2 zouden horen, zou dat pleiten voor een geringer gebruik van handgevormd aardewerk in fase 3.1 (namelijk 7,8%) terwijl het percentage voor fase 3.2, vanwege de grote aantallen in die fase, nauwelijks zou toenemen (2,6%).

Conclusie: de chronologie van het verdwijnen van handgevormd aardewerk

In de Late IJzertijd en ook nog in de periode van Augustus bestaat vrijwel al het gebruikte aardewerk uit handgevormd, lokaal vervaardigd materiaal. De enige uitzonderingen zijn een kom Italische *sigillata* en een enkele kurkurn. Reeds in de periode 10-40 n.Chr. zien we dat importen in enige aantallen de nederzettingen bereiken; het gaat dan om *terra rubra* bekers, kurkurnen en amforen. Ca. 23 % van het gebruikte aardewerk betreft gedraaide importen, tegen 77 % lokale handgevormde waar. In de daarop volgende periode, ca. 40 tot 70 n.Chr., lijkt de import van gedraaid aardewerk een grote vlucht te nemen, maar helaas is er geen goede verzameling materiële cultuur uit die periode voorhanden. In ieder geval kunnen we stellen dat de grote omslag is gemaakt vóór de Flavische periode, aangezien verzamelingen vondsten uit de periode 60/70 tot 90 n.Chr. nog slechts tussen de 10 % (grafveld) en 14 % (nederzetting) handgevormde waar bevatten. In de daarop volgende periode, 90-120 n.Chr., werd nog slechts ca. 2 % handgevormde waar in het grafveld meegegeven en is het gebruik van handgevormd aardewerk in de nederzetting niet meer herkenbaar.

De introductie van nieuwe eetgewoonten

In assemblage C (datering ca. 10-40 n.Chr.) werd een vissaus-amfoor aangetroffen en in kuil 72 een olijfolieamfoor uit de periode 20-40 n.Chr. Vissaus en olijfolie zijn kenmerkende ingrediënten van de Mediterrane keuken en in de Late IJzertijd geheel onbekend in onze streken. De vondst van deze grote voedselcontainers te Tiel-Passewaaij wijst erop dat deze ingrediënten ook op het platteland aan de maaltijd werden toegepast, zij het waarschijnlijk selectief en op beperkte schaal.

Een andere en iets latere introductie is de wrijfschaal. Deze vorm werd in de Romeinse keuken gebruikt voor het fijnwrijven van kruiden en het bereiden van gekruide sauzen en komt in het lokale handgevormde aardewerk geheel

kuil	119	114	totaal
<i>terra sigillata</i> -bord (Drag. (18/31)	5	(2)	5
<i>terra sigillata</i> -kom (Drag. 33)	7	1	8
geverfd bord (St. 10)	4	(1)	4
geverfde beker (St. 2/4)	1	1	2
kruik	(2)	2	2
kan		1	1
standamfoor	1		1
kruikamfoor	(1)	1	(1)

Tabel 12 Tiel-Passewaaij. Het servies uit de kuilen 114 en 119 in het centrale grafveld.

niet voor.²⁴⁴ Het voorkomen van wrijfschalen in Tiel-Passewaaij kunnen we zien als een teken dat elementen van Romeinse voedselbereidingswijzen ook op het platteland zijn intrede begon te doen. In het grafveld zijn enkele graven uit de vroegste grafveldfase (graf 30 en 97, fase 3.1) van een wrijfschaal voorzien en in de nederzetting is een wrijfschaal gevonden in de vroegste putschacht van waterput 5 (vóór 90, waarschijnlijk zelfs vóór 70 te dateren).

De introductie van het gebruik van olijfolie, vissaus en de wrijfschaal op het Bataafse platteland verliep waarschijnlijk via het Romeinse leger. Elders in dit hoofdstuk zal betoogd worden dat er concrete aanwijzingen zijn dat veteranen uit het Romeinse leger zich na afloop van hun dienstdienst op het Bataafse platteland vestigden, ook te Tiel-Passewaaij. Gedurende hun dienstdienst van 25 jaar zullen ze gewend zijn geraakt aan het voedsel van het leger, waarin ongetwijfeld ook olijfolie, vissaus en kruiden zoals koriander verwerkt werden, en aan de manieren om die te bereiden, onder meer met de wrijfschaal. We veronderstellen dat ze die ervaringen ook na hun dienstdienst in de praktijk brachten en zo ook de medebewoners van hun nieuwe woonplaats lieten kennismaken met deze nieuwe fenomenen. Hoewel de oorsprong van de uitheemse voedselwaren eerder Mediterraan is dan specifiek Romeins, zijn deze door de lokale bevolking waarschijnlijk wel als Romeins gezien omdat het Romeinse leger de verspreider is van de nieuwe gebruiken.

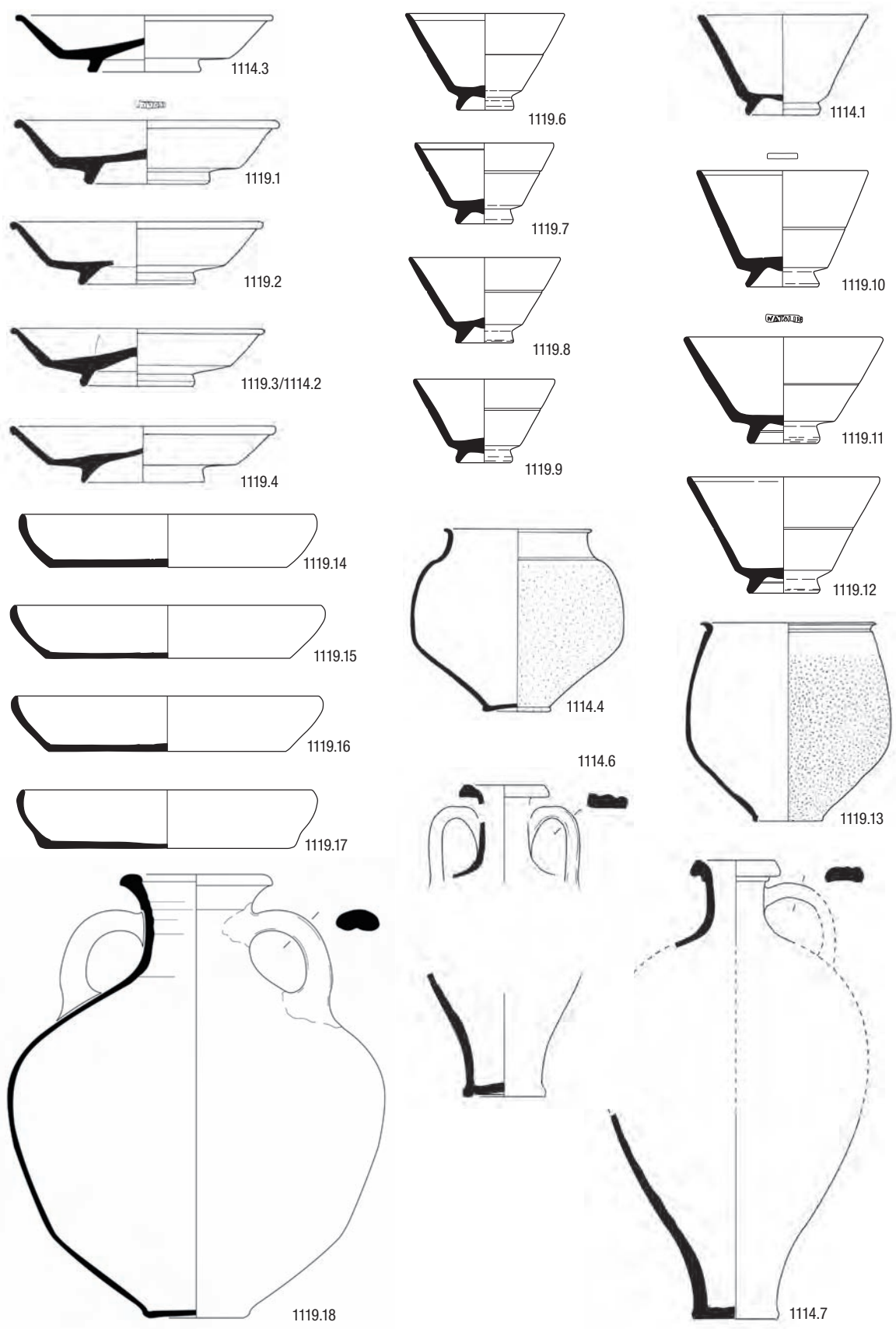
5.2.2 Serviezen van aardewerk en glas

Bij 'rijke' graven zoals *tumulus*graven en stenen grafmonumenten worden vaak grote hoeveelheden vaatwerk aangetroffen van aardewerk, glas en/of brons.²⁴⁵ Indien gestandaardiseerde sets van diverse vormen bij elkaar worden gevonden, is er sprake van een servies. Een eetservies bestaat bijvoorbeeld uit vier kleine kommen, vier grote kommen en vier borden. De samenstelling van serviezen heeft door de eeuwen heen gevarieerd, zowel wat betreft de samenstelling van diverse vormen als de keuze voor aardewerk, glas of brons/zilver. Het aantreffen van een servies impliceert kennis van Romeinse tafelmanieren. Concreet omvatten die tafelmanieren onder meer het eten van een bord; het opdienen van voedsel in ander vaatwerk dan de keukenwaar waarin het bereid werd; het gebruik van verschillende sets vaatwerk voor diverse 'gangen' van de maaltijd. Vóór de Romeinse tijd werd niet van borden gegeten, geen schone sets vaatwerk voor verschillende gangen gebruikt en kwam de kookpot waarschijnlijk gewoon op tafel. Wederom moeten we stellen dat de nieuwe tafelgebruiken eerder algemeen Mediterraan zijn dan specifiek Romeins, maar dat ze door de lokale gemeenschap wel als Romeins beschouwd kunnen zijn. Eén bord van gedraaide keramiek in een rurale context kan niet meteen als

Afb. 45 (rechter pagina) Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Het aardewerk uit graf 114/119. Schaal 1:4. Tekening H. Burgers.

²⁴⁴ Baatz 1977.

²⁴⁵ Zie bijvoorbeeld de stenen grafmonumenten bij Nijmegen-West (Bogaers & Haalebos 1985; Koster 1993) en de tumuli bij Esch (Van den Hurk 1986); recent opgegraven het grafmonument bij Nieuwenhagen (Hiddink 2004) en het tumulusgraf bij Bocholtz (De Groot 2006).

teken van overname van de nieuwe tafelgebruiken worden gezien: het is goed mogelijk dat het bord in onze streken op een heel andere manier werd gebruikt dan in een Italische omgeving.²⁴⁶ Bij een servies ligt dit iets anders: daarbij zijn de borden, kommen en ander vaatwerk in hun oorspronkelijke samenhang aanwezig. Dat is een sterke aanwijzing dat ze in de context van de Romeinse maaltijd gefunctioneerd hebben. Daarbij was het gebruikelijk om bij iedere gang van de maaltijd een nieuw set van een bord, kleine en grote kom te gebruiken. Eén persoon gebruikte dus een twaalfdelig servies.²⁴⁷ We kunnen niet uitsluiten dat de van oorsprong Romeinse gebruiken in onze streken werden aangepast aan lokale gewoonten, maar zoals gezegd is het feit dat serviezen in vaste combinaties worden aangetroffen een aanwijzing dat er in ieder geval sprake is van kennis van deze tafelmanieren.

In het grafveld van Tiel-Passewaaij zijn twee 'echte' serviezen aangetroffen. Het eerste voorbeeld wordt gevormd door het vondstmateriaal uit de kuilen 114 en 119 (tabel 12; afb. 45), die beide binnen dezelfde kringgreppel liggen (afb. 46). Het totale aantal exemplaren vaatwerk per vorm, opgeteld uit de kuilen 114 en 119, is soms onduidelijk omdat de fragmenten verbrand en gefragmenteerd zijn. In kuil 119 zijn vijf *terra sigillata* borden Dragendorff 18/31 geteld en in kuil 114 twee, maar het staat niet vast dat het er samen zeven zijn geweest. Waarschijnlijk is er een overlap van twee exemplaren, die deels in de ene en deels in de andere kuil zijn aangetroffen. Dit gaat ook op voor één geverfd bord Stuart 10 en fragmenten van de twee kruiken. Voor de *terra sigillata* kommen Dragendorff 33 geldt dit echter niet; het exemplaar in kuil 114 is duidelijk anders van vorm dan de exemplaren in kuil 119. Samengevat is er in beide kuilen samen waarschijnlijk één servies aanwezig, bestaande uit vijf *terra sigillata* borden, vier geverfde borden, tweemaal vier *terra sigillata* kommen, twee geverfde bekers, twee kruiken, een kruikamfoor, een standamfoor en een schenkan.

Het servies is te dateren in de tweede helft van de 2e eeuw. Eén *terra sigillata* bord en een kom zijn gestempeld door Natalis, die omstreeks 150-160 n.Chr. in de werkplaatsen van Lavoye en Rheinzabern werkte.²⁴⁸ De datering van de geverfde borden Stuart 10 en de kruiken Stuart 110b zijn daarmee in overeenstemming, omdat ook die op zijn vroegst rond het midden van de 2e eeuw werden geproduceerd. Er is één beker Stuart 4 aanwezig, die aan het einde van de 2e eeuw niet meer werd geproduceerd.²⁴⁹

Het tweede servies bestaat uit een groot aantal stuks vaatwerk van aardewerk en glas en is aangetroffen in de kuilen 269, 270, 271, 345 en 353 (zie tabel 13 en afb. 47; voor de ligging zie afb. 46). Deze kuilen liggen in het uiterste zuiden van het grafveld en zijn geen van alle omgeven door een ronde of vierkante greppel. De inhoud van deze kuilen lijkt sterk op elkaar en enkele scherven uit de ene kuil passen aan scherven uit een andere kuil. Hoewel de vondsten vermengd zijn met veel houtskool, hebben de kuilen met uitzondering van kuil 353 nauwelijks verbrand botmateriaal opgeleverd. Waarschijnlijk moeten we de kuilen zien als depots van brandresten maar niet als op zichzelfstaande graven.²⁵⁰ De grote overeenkomsten tussen zowel de inhoud als de opbouw van de kuilen suggereren dat ze allemaal gevormd zijn bij één gebeurtenis. De datering ligt in de 3e eeuw, vanwege de aanwezigheid van bekers van de vorm Niederbieber 33, die niet eerder dan ca. 210 n.Chr. geproduceerd werden. De situering van de kuilen in de zuidelijke periferie van het grafveld is in overeenstemming met deze late datering, aangezien de jongste graven zich aan de zuid- en oostzijde van het grafveld bevinden.

Ook dit servies is gefragmenteerd en ernstig verbrand, waardoor de aantallen onzeker zijn. Wanneer het aantal pompeiaans rood beschilderde borden van alle kuilen wordt opgeteld, komen we tot 17, maar hoogstwaarschijnlijk zijn fragmenten van een bepaald stuk aardewerk verspreid over enkele kuilen. Een dergelijke overlap zou ook voor enkele glazen flessen, kannen en borden kunnen gelden. Daarnaast is er ook een groot aantal glasfragmenten onherkenbaar

246 Zie ook het stuk over 'Romeinse' materiële cultuur in paragraaf 1.2.2.

247 Van den Hurk 1984, 16-17; Nierhaus 1959; Drexel 1927.

248 Oswald & Pryce 1966, 217.

249 Dateringen van de typen Stuart 10, 110b: Haalebos 1990.

250 Paragraaf 4.3 gaat in op de vraag welke kuilen als graf moeten worden gezien en welke als brandrestendepot.

Afb. 46 Tiel-Passewaaijse Hogeweg. De ligging van graf 114/119 en graf 269/270/271/345/353. Schaal 1:2000.

en niet meer aan individuele vormen en exemplaren toe te wijzen. Samenvattend kan de aanwezigheid van vier- of zestallen niet tot in detail bewezen worden, maar zijn er zoveel individuele exemplaren vastgesteld (33 stuks glaswerk en 33 stuks aardewerk) dat het om een omvangrijk servies moet gaan.²⁵¹ Beide serviezen zijn gebroken en verbrand aangetroffen in een brandrestendepot. We mogen daarom aannemen dat deze tijdens de crematie op de brandstapel hebben gestaan, of dat het verbranden van een maaltijd met het persoonlijke servies van de dode een onderdeel van het dodenritueel betrof. In beide gevallen verschilt de behandeling van het servies fundamenteel van de wijze waarop serviezen in *tumuli* of bij stenen grafmonumenten zijn bijgezet, namelijk onverbrand in een grafkamer of -kuil. Dit neemt niet weg dat de

251 Van Lith, in voorbereiding.

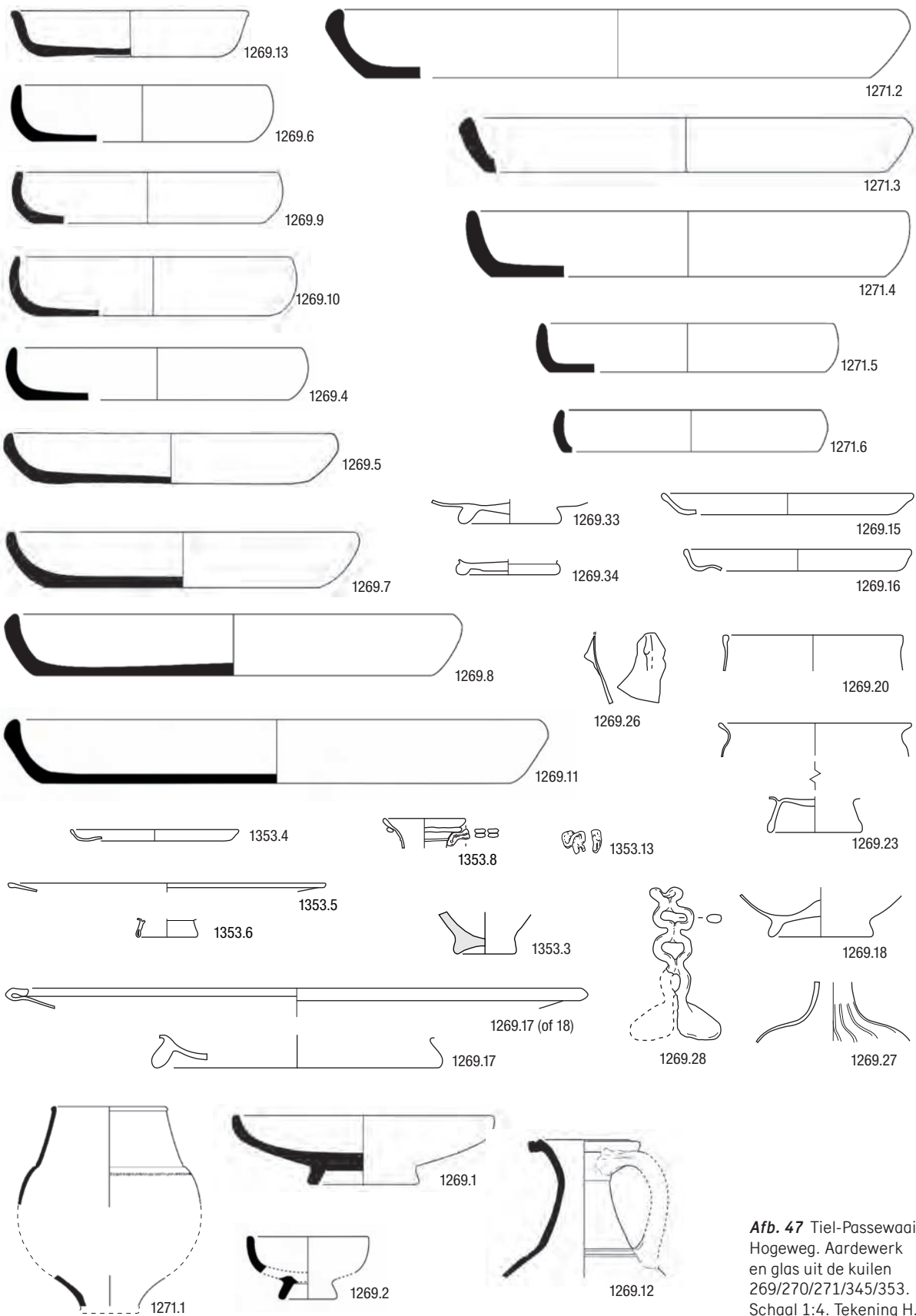
INHOUD	kuil 269	kuil 270	kuil 271	kuil 345	graf 353	TOTAAL
A: GLAS						
schaal (80)					1	1
borden met gekielde wand (2)	2				1	3
cylindrisch bord (97a)	1					1
ovaal bord (97b)	1					1
borden (overig)	1		1		1	3
bekers met verdikte rand (85)	3					3
bekers op voet (87)	2				1	3
bekers met uitgeknepen ribben (96)	2					2
kannen met kettingoor (120b)	2					2
kannen (overig)	1		1		1	3
vierkante flessen (50)	1				1	2
flessen vierkant/cylindrisch (50/51)	1				1	2
niet determineerbaar/gesmolten	5	1		1		7
TOTAAL GLAS	22	1	2	1	7	33
B: AARDEWERK						
beschilderde borden (Oelmann 53b)	8	2	5	2		17
<i>terra sigillata</i> borden (Drag. 32)	1			1		2
<i>terra sigillata</i> kom (Drag. 40)	1					1
ruwwandig bord (Oelmann 113)				1		1
bekers (Oelmann 33)			1	1		2
ruwwandige kan (Oelmann 98)	1					1
gladw. kruikamforen (Oelmann 67a)	1		1			2
gladw. kruik- of standamfoor				1		1
gladw. (onbepaald)		1			1	2
amfoor (divers)	1		1		1	3
handgevormd					1	1
TOTAAL AARDEWERK	13	3	8	6	3	33

Tabel 13 Tiel-Passewaaij. Het servies uit de kuilen 269/270/271/345/353 in het centrale grafveld. Naar Van Lith, in voorbereiding.

serviezen op zich niet misstaan zouden hebben in een stenen grafmonument of *tumulus*. De twee serviezen zijn bijvoorbeeld in totaal groter dan het aantal bijgiften in de *tumuli* IV en VI van Esch, die eveneens een *terra sigillata*- en een glasservies bevatten. Wel is de kwaliteit van het Tielse glas minder dan dat in de genoemde *tumuli*.²⁵²

De hier besproken serviezen zijn de enige twee die in het grafveld van Tiel-Passewaaij zijn aangetroffen. Wel is er daarnaast een aantal graven met daarin een servies-achtige verzameling vaatwerk; tabel 14 geeft enkele voorbeelden. De samenstelling van het vaatwerk in die graven laat bijvoorbeeld een set van een *terra sigillata* bord en kom, naast enkele ruwwandige of geverfde borden, een beker en een kruik zien. Hoewel de aantallen veel kleiner zijn en er geen viertallen voorkomen, lijken ze wat betreft samenstelling toch wel op de eerder besproken 'echte' serviezen. De voorbeelden in de tabel zijn niet de enige; er zijn nog veel meer graven die de samenstelling bord-kom-beker-kruik hebben,

²⁵² Van den Hurk 1984, 16-17; Van Lith 2007, 165.

Afb. 47 Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Aardewerk en glas uit de kuilen 269/270/271/345/353. Schaal 1:4. Tekening H. Burgers en M. Kriek.

structuur	362	248	341	140	312	294ea	267	311	373	345
<i>terra sigillata</i> bord	1	2		2	1	3	2	1	2	1
<i>terra sigillata</i> kom	2	1	1	1						
ruwwandig of geverfd bord	2+1	3	3	2+1	3+1	1	2	2+1	1	1+2
geverfde beker	2	1	1	1	2	2	1	1	2	1
kruik	1	1		2		3	3		1	1
(stand)amfoor	1	1	1	1		1		1	1	

Tabel 14 Tiel-Passewaaij. Samenstelling van enkele grafinventarissen uit het centrale grafveld.

maar hoe kleiner het aantal bijgiften, hoe minder de overeenkomst met complete serviezen kan worden aangetoond.

Vooruitlopend op de regionale vergelijking (hoofdstuk 7) kan hier reeds vermeld worden dat ook in het grafveld van Nijmegen-Hatert twee complete tafelserviezen zijn aangetroffen. Daarnaast bevatten veel andere graven verzamelingen aardewerk die strikt genomen geen compleet servies betreffen maar wel een op servies gelijkende verzameling.

Zoals hiervoor al is betoogd, wijzen deze grafinventarissen op een vrij algemene overname van 'Romeins' geachte tafelmanieren.

5.2.3 Keramische objecten

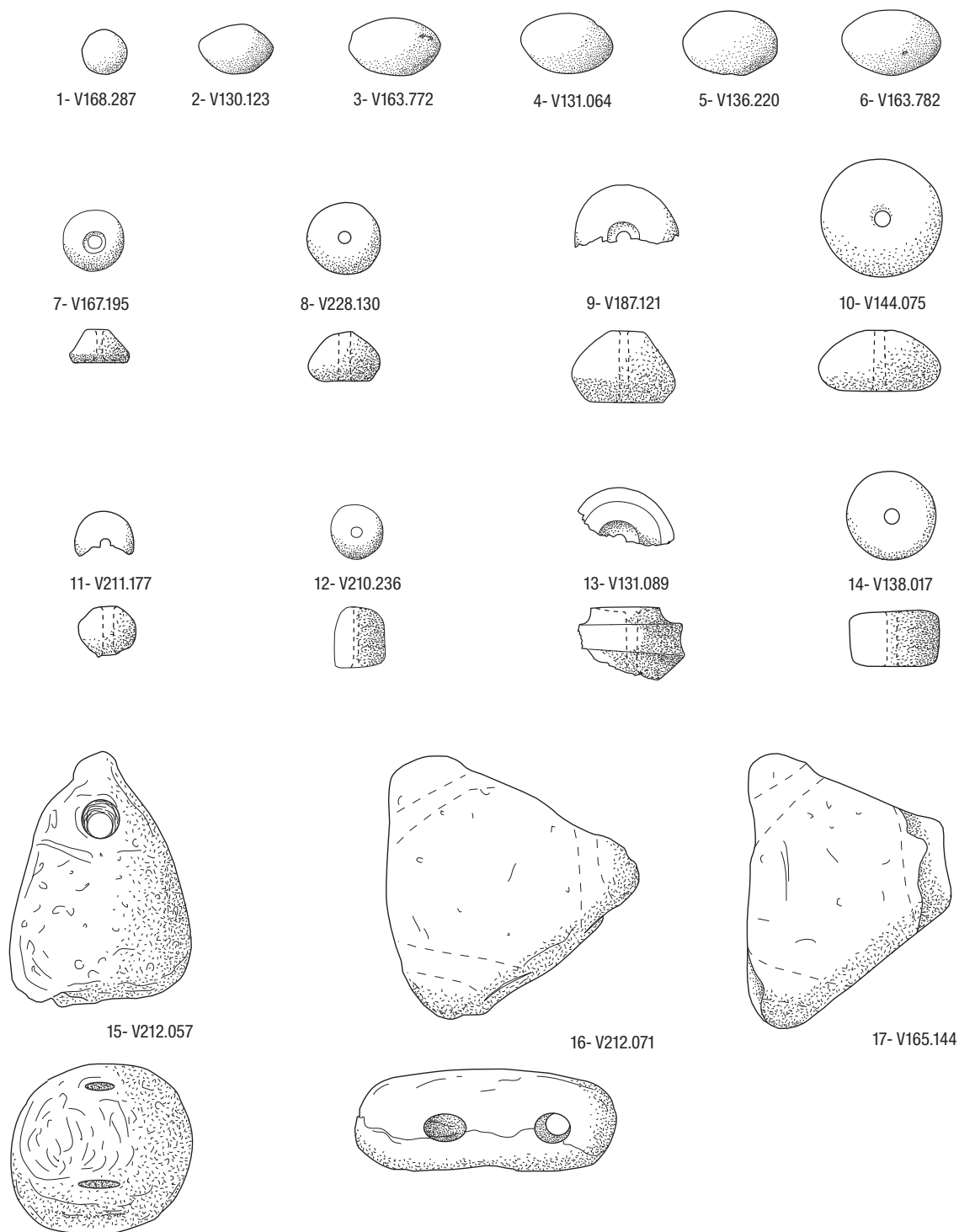
Te Tiel-Passewaaij zijn 157 keramische objecten gevonden die geen vaatwerk betreffen: 61 slingerkogels, 66 spinklossen en 30 weefgewichten. De *terra-cotta's* zijn in dit totaal niet opgenomen, omdat deze wat betreft materiaal, datering en gebruik nogal verschillend zijn van de eerste drie groepen. Ze worden verderop in een aparte subparagraaf aan de orde gesteld, samen met bronzen beeldjes.

Afbeelding 48 toont een selectie van slingerkogels, spinklossen en weefgewichten uit Tiel-Passewaaij. In tabel 15 hieronder staat de chronologische verdeling van de contexten waarin de objecten zijn aangetroffen. De afbeeldingen 49 en 50 geven het verspreidingsbeeld van de objecten over de nederzettingen aan. In de tabellen 37 (slingerkogels), 38 (spinklossen) en 39 (weefgewichten) in bijlage III staan de verzamelde gegevens per vondst.

Van slingerkogels wordt aangenomen dat ze in de jacht of op het slagveld gebruikt werden. De grote meerderheid is ei-vormig, sommige hebben puntige uiteinden en een enkel stuk is vrijwel rond. In zijn algemeenheid dateren ze vanaf het einde van de Vroege IJzertijd tot in de vroeg-Romeinse periode.²⁵³ In Tiel zijn 60 slingerkogels geïdentificeerd: één van lood en 59 van handgevormd aardewerk. Eén groot exemplaar (diameter 5 cm.) is van baksteen; aan de functie als slingerkogel kan getwijfeld worden, het lijkt eerder een bal te zijn om met de hand te gooien. Van de 59 slingerkogels van handgevormd aardewerk komen er 33 uit goed gedateerde contexten; van dertien is een 'waarschijnlijke' contextdatering bekend. Uit de nederzetting Oude Tielseweg komen 20 slingerkogels en uit de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg 40.

Spinstenen zijn in doorsnee ronde objecten, vaak conisch van vorm, met een centrale doorboring. Zoals de naam al aangeeft worden ze gezien als hulpmiddel bij het spinnen van draden voor textiel. De meerderheid is van handgevormd aardewerk gemaakt maar ook andere materialen worden toegepast. Ze komen in bijna alle perioden voor, van de verre prehistorie tot in de Middeleeuwen. Van de 66 exemplaren zijn er 48 in een zeker gedateerde context aangetroffen en nog eens tien hebben een waarschijnlijke datering. Uit de

²⁵³ Van den Broeke 1987, 38.

Afb. 48 Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Een selectie van slingerkogels, spinklossen en weefgewichten. Schaal 1:3.

fase	slingerkogels		spinklossen		weefgewichten	
	per subfase	per hoofdfase	per subfase	per hoofdfase	per subfase	per hoofdfase
1		4		5		1
2.1	13		6		6	
2.2	10		4		9	
2 geheel		25		24		16
3.1	7		6		3	
3.2	0		10		1	
3 geheel		7		17		4
4.1	5		4		1	
4.2	2		1			
4 geheel		9		6		3
5		1		3	0	0
6		0		0	0	0
7		0		3		2
gedateerd		46		58		24
ongedateerd		15		8		6
		61		66		30

Tabel 15 Tiel-Passewaaij. De verdeling van de contexten met keramische objecten over de verschillende fasen.

nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg zijn 40 spinstenen afkomstig, van het grafveldterrein zijn twee losse vondsten en één exemplaar uit een grafkuil verzameld en 23 stuks komen uit de nederzetting Oude Tielseweg.

De meeste weefgewichten zijn platte driehoekige objecten met aan alledrie de hoeken een doorboring van zijkant tot zijkant (afb. 48, nr. 16 en 17). Deze vorm komt in zijn algemeenheid voor vanaf de Midden IJzertijd en loopt door tot in de vroeg-Romeinse tijd.²⁵⁴ De oudere vorm, een langwerpige of piramidale vorm met één doorboring, die tot in de Midden IJzertijd dateert, is in Tiel-Passewaaij niet in handgevormd aardewerk aangetroffen. Het enige exemplaar van deze vorm is uit een brok baksteen gevormd en komt uit een laat-Romeinse context (afb. 48, nr. 15). Van de 29 driehoekige exemplaren zijn er 23 in gedateerde contexten aangetroffen. Vijftien hiervan (plus die van baksteen) zijn in de nederzetting Passewaaijse Hogeweg aangetroffen, veertien komen uit Oude Tielseweg.

De chronologische verdeling in tabel 15 maakt duidelijk dat de besproken objecten hoofdzakelijk in fase 2 zijn gebruikt. De schaarste in fase 1 is niet representatief; uit deze fase zijn zo weinig sporen onderzocht dat de lage aantallen voor de hand liggen. Fase 3 laat een forse afname zien in het aantal slingerkogels, spinklossen en weefgewichten.

In fase 4 lijkt het aantal slingerkogels hoger te zijn dan in fase 3. Het is echter onwaarschijnlijk dat slingerkogels na 150 n.Chr. nog gebruikt zijn. Mede omdat er in sporen uit de tweede helft van fase 3 niet één slingerkogel is aangetroffen, wordt vermoed dat het in fase 4 om objecten gaat die door opspit of als zwerfvuil in recentere sporen terecht zijn gekomen. Omdat er nu eenmaal sprake is van een plaatsvast nederzetting, worden vrijwel alle nederzettingssporen van fase 2 oversneden door sporen van de latere fasen. Daardoor zijn vondsten uit hun oorspronkelijke context gehaald en in jongere sporen terecht gekomen.

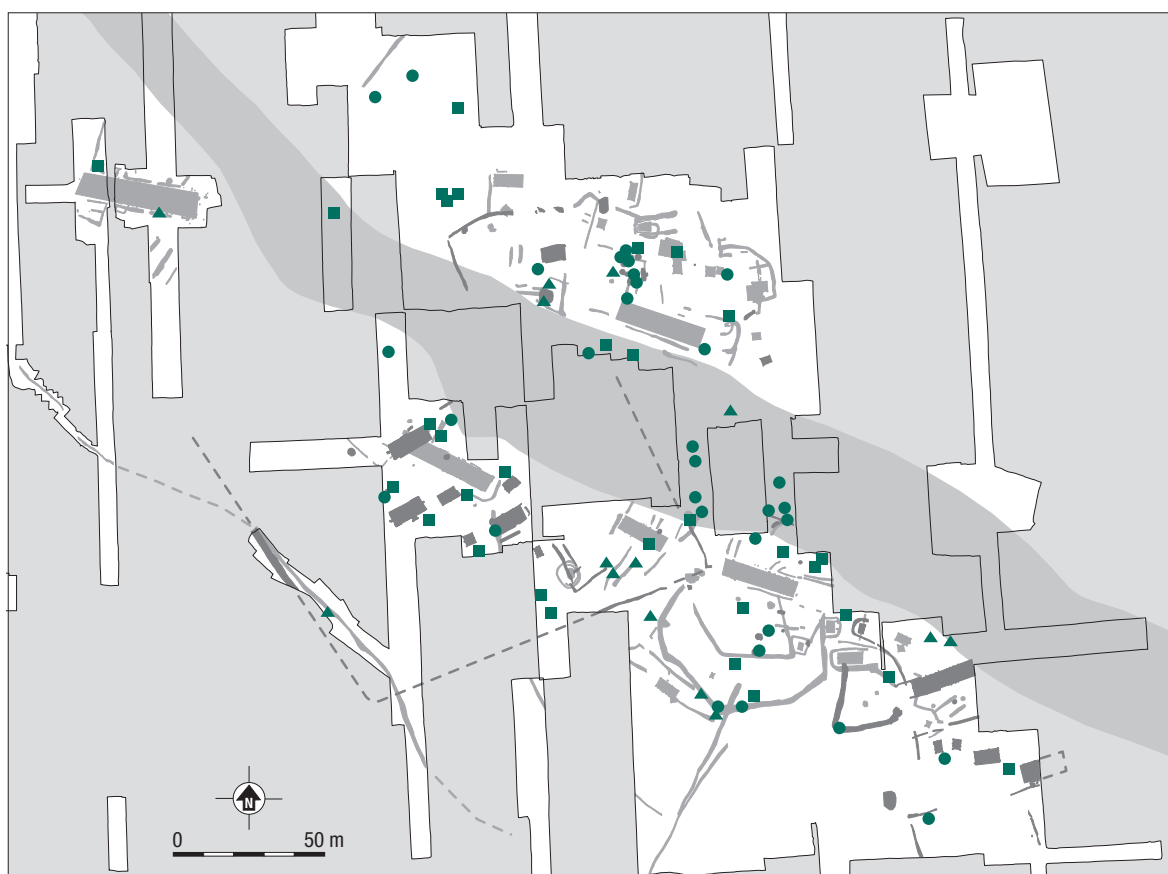
Iets dergelijks wordt ook voor de spinklossen in de tweede helft van fase 3 vermoed: tenminste een deel van de tien spinlossen in sporen uit die periode hoort niet primair in die sporen thuis.

²⁵⁴ Van den Broeke 1987, 38.

Afb. 49 Tiel-Oude Tielseweg. Verspreiding van de slingerkogels, spinklossen en weefgewichten tegen de achtergrond van de nederzettingenfasen 2 en 3. Schaal 1:2500.
A slingerkogel; B spinklos; C weefgewicht.

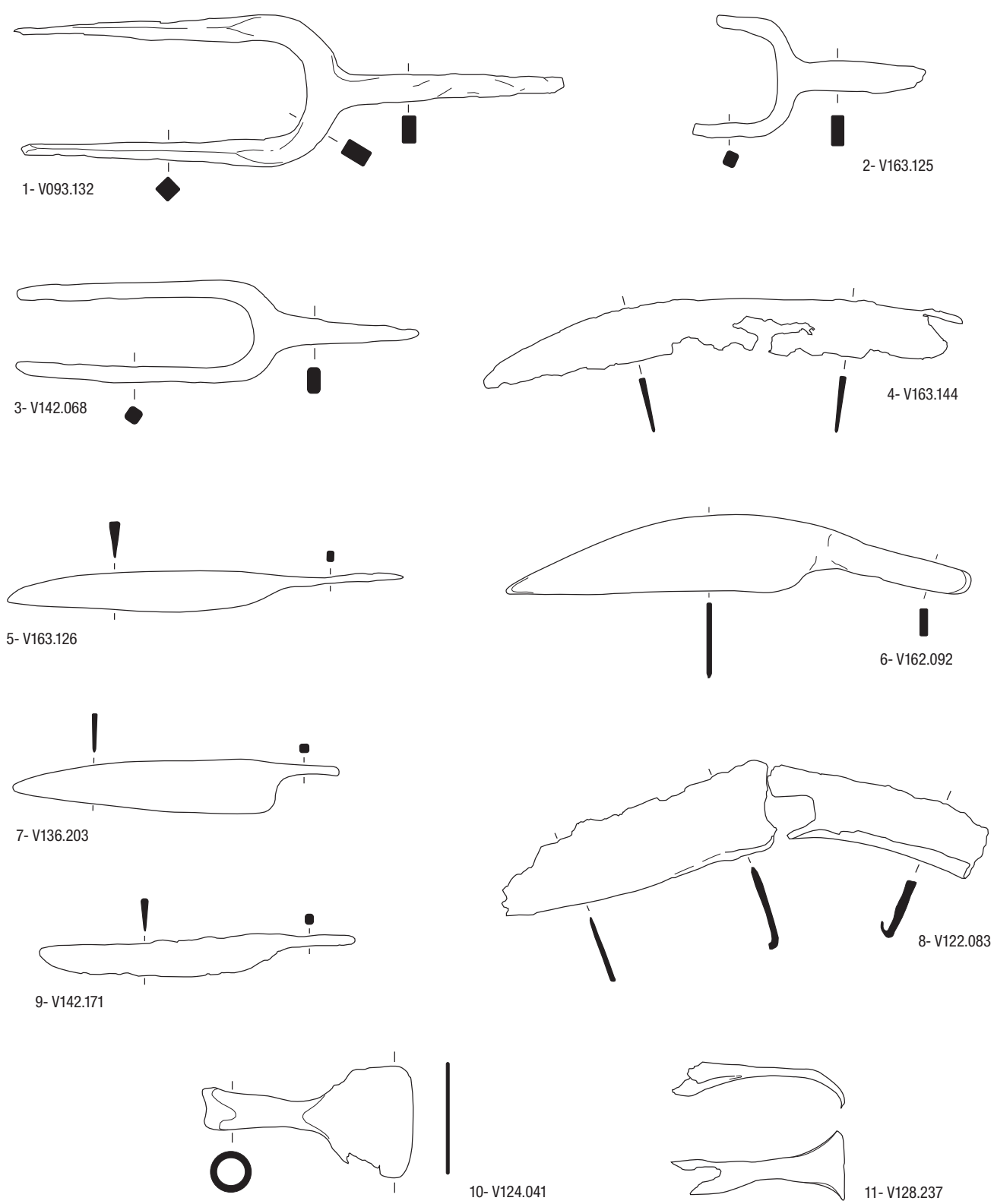
Als eerste moet worden vastgesteld of de afname in fase 3 absoluut of relatief is. De keramische objecten uit fase 2 zijn verzameld uit sporen rondom zes woonstalhuizen, alsmede van een erf waar het woonhuis door verstoring niet meer werd aangetroffen maar wel een groot aantal andere structuren (hoofdstuk 3). Veel erven uit deze fase zijn door greppels gemarkeerd en ook liggen er kuilen rondom de huizen. Deze sporen leverden soms aanzienlijke hoeveelheden vondstmateriaal op, waaronder de keramische objecten. In fase 3.1 zijn zeven huizen aangetroffen, maar in het hoofdstuk over fasering werd reeds opgemerkt dat greppels en kuilen rondom die huizen goeddeels ontbreken en vondstrijke sporen uit deze fase uitermate schaars zijn. De keramische objecten zouden daarom ondervertegenwoordigd kunnen zijn. Echter, voor de tweede helft van fase 3 en voor fase 4 geldt dit niet: uit die fasen kennen we meer vondstrijke contexten en werden er weer volop greppels rond de huizen aangelegd. De schaarste in die fasen lijkt dus een betrouwbare afspiegeling van het gebruik van de objecten te zijn. Als de afname van fase 2 naar fase 3.1 minder snel is geweest dan de cijfers nu impliceren vanwege een ondervertegenwoordiging, dan is de afname van fase 3.1 naar 3.2 juist weer sterker geweest dan tabel 15 aangeeft.

Afb. 50 Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Verspreiding van de slingerkogels, spinklossen en weefgewichten tegen de achtergrond van de nederzettingenfasen 2 en 3. Schaal 1:2500. A slingerkogel; B spinklos; C weefgewicht.

Ten tweede moet overwogen worden of deze afname wellicht een kwestie is van veranderende archeologische zichtbaarheid. In paragraaf 5.2.1 is vastgesteld dat het aandeel handgevoerd aardewerk in de 1e eeuw n.Chr. snel afnam ten gunste van gedraaid aardewerk. Nam het aantal spinklossen en weefgewichten, voor het grootste deel uit handgevoerd aardewerk vervaardigd, wellicht af omdat het handgevoerd aardewerk in zijn geheel verdween? Als dat het geval was, zou men verwachten dat de objecten uit een ander materiaal gemaakt zouden gaan worden. Inderdaad zijn er drie spinklossen van lood aangetroffen. Deze objecten zijn uit de wat latere contexten afkomstig: één uit fase 3, één uit fase 4 en één uit fase 5. Het lijkt er dus inderdaad op dat het spinnen nog wel gepraktiseerd werd, maar dat de spinstenen nu uit een ander materiaal vervaardigd werden. Anderzijds is het aandeel spinstenen van lood zeer gering. Zeker omdat er consequent van de metaaldetector gebruik gemaakt is, mag men aannemen dat een belangrijk deel van alle loden objecten gevonden is. De sterke afname is dus wel degelijk absoluut te waarden; er zijn veel te weinig 'late' objecten van een ander materiaal om te veronderstellen dat textielproductie op aanzienlijke schaal gehandhaafd bleef.

Samenvattend ontstaat het volgende beeld. Een substantieel aantal slingerkogels, spinklossen en weefgewichten zijn aangetroffen in sporen daterend uit de 1e eeuw v.Chr. en de eerste helft van de 1e eeuw n.Chr. Op deze plek worden slingerkogels niet zozeer op hun exacte functie beoordeeld, maar in meer algemene zin als representant van 'traditionele' gebruiksvoorwerpen gezien. De weefgewichten en spinklossen worden wel specifiek met hun functie, namelijk in verband met textielnijverheid, geïnterpreteerd. Vanaf ca. 40 n.Chr. nam de hoeveelheid spinklossen en weefgewichten af, maar omdat sporen en

Afb. 51 Tiel-Passewaaij. Een selectie uit de ijzeren werktuigen. Schaal 1:3.

vondsten uit deze periode ondervertegenwoordigd zijn, is het mogelijk dat deze afname nog niet erg sterk was. Wel is de afname van slingerkogels en weefgewichten erg duidelijk aan het einde van de 1e eeuw: in ieder geval vanaf ca. 90, maar wellicht al vanaf 70 n.Chr., komen deze objecten nauwelijks meer voor. Spinklossen zien we nog wel in sporen uit de eerste helft van de 2e eeuw, maar hier spelen opspit en zwerfvuil waarschijnlijk een grote rol. Vanaf de 2e eeuw was een bescheiden rol weggelegd voor spinklossen in een ander materiaal dan handgevormd aardewerk. Hoewel we dus niet kunnen uitsluiten dat er nog enige textielproductie plaatsvond vanaf ca. 90 n.Chr., was die latere activiteit marginaal. Waarschijnlijk betrof men vanaf die tijd de meeste kleding en textiel van de markt.

5.2.4 IJzeren werktuigen

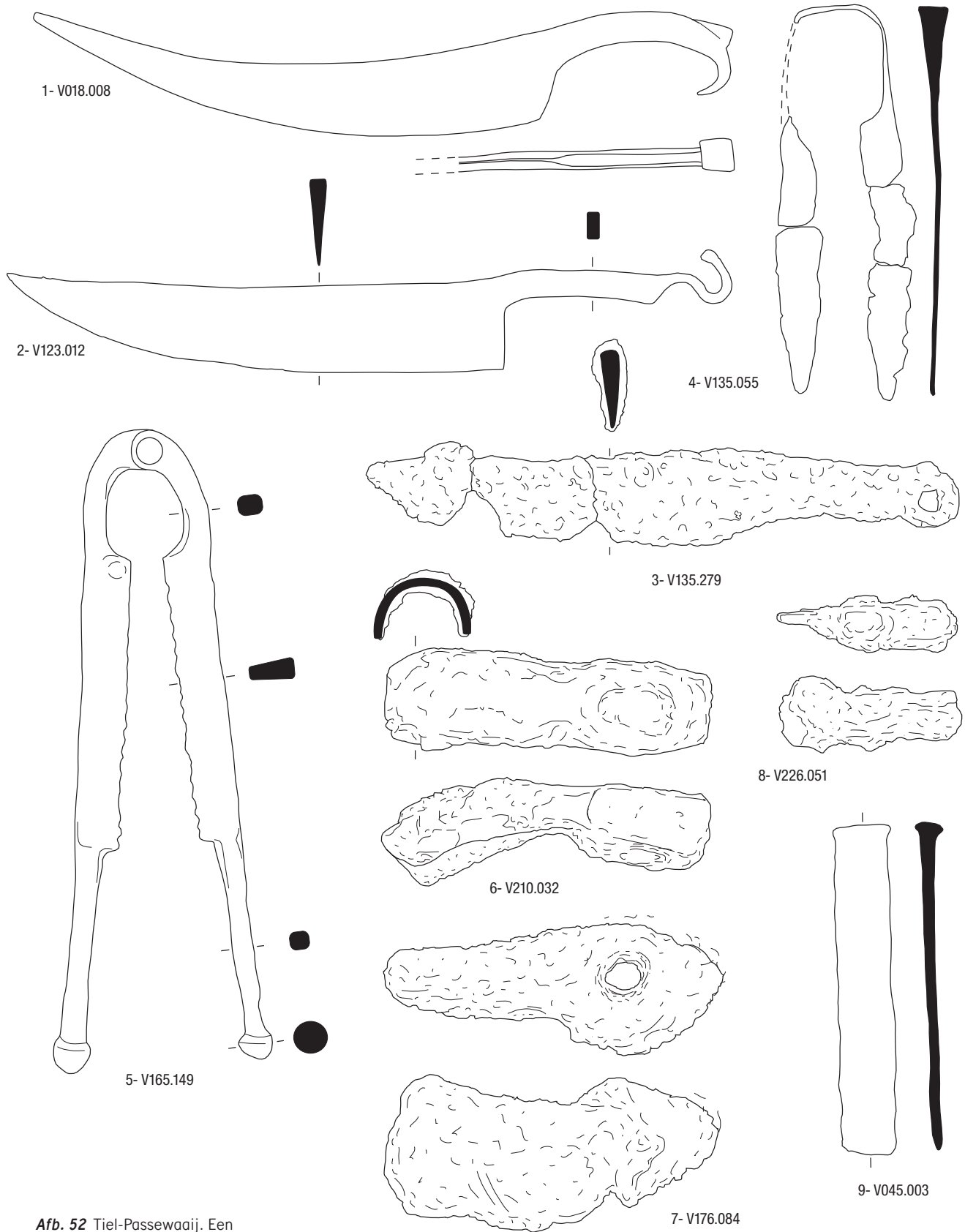
Negentwintig grotere ijzeren voorwerpen (afb. 51 en 52; tabel 40 in bijlage III) zijn verbonden met dagelijkse bezigheden rondom de agrarische productie. De conserverende eigenschappen van de rivierkleigronden zijn over het algemeen beter voor brons dan voor ijzer. We gaan er vanuit dat ijzeren objecten slechts incidenteel zijn overgeleverd. Het is geen toeval dat de meeste van de hier gepresenteerde vondsten uit de diepere kuilen en greppels afkomstig zijn. Enkele bijlen zullen voornamelijk voor het kappen van bomen of hakken van hardhout zijn gebruikt. De kleinere messen zijn natuurlijk voor een veelheid van taken gebruikt, maar enkele wat grotere messen met een bolling in het lemmet moeten waarschijnlijk als sikkel of kleine zeis gezien worden, die tijdens het oogsten van graan of hooien werden gebruikt. Enkele schoffels of hakken zijn eveneens met de akker- of tuinbouw verbonden. Een drietal tweetandige hooivorken zijn voor het verzamelen van stro en hooi gebruikt. Vanwege het grote belang van veeteelt in deze gemeenschap (zie hoofdstuk 6) denken we vooral aan hooi als wintervoorraad voor het vee. Twee grote messen zijn waarschijnlijk vleesmesses geweest, gebruikt voor het uitbenen van dieren en het snijden van vlees. Tenslotte is er nog een grote getande tang gevonden (afb. 52 nr. 5), waar iets meer over gezegd moet worden.

Sinds een artikel van A. Kolling²⁵⁵ worden deze tangen geïnterpreteerd als castratietang. In navolging daarvan werd het Tielse exemplaar in de pers gebracht als de oudste castratietang van Nederland.²⁵⁶ Diverse reacties van veeartsen brachten echter naar voren dat het waarschijnlijk om een praam gaat.²⁵⁷ Een praam is een instrument dat op de bovenlip van een paard wordt geplaatst als een manier van sedatie: door het afklemmen van de vele zenuwen die in de bovenlip samenkomen, wordt een paard rustig en voelt minder pijn. Het wordt toegepast bij allerlei behandelingen van de dierenarts of hoefsmid. Tegenwoordig is een praam meestal een lus die om de bovenlip wordt gedraaid, met een houten handvat om het paardenhoofd stil te houden of de lus desgewenst iets strakker te draaien, maar deze vorm van de praam is een recente ontwikkeling. Tot ver in de 20e eeuw waren praam-tangen nog de norm en zijn overigens nog steeds te koop (afb. 54). Behalve de visuele overeenkomst tussen de moderne tang en die uit de Romeinse tijd is er ook een fysiologische grond om te veronderstellen dat het om een praam gaat. Stieren hebben een laaghangend scrotum dat met een tang afgeknepen kan worden. Paarden hebben echter een hoog scrotum dat zich tegen de onderbuik bevindt; dit kan niet door middel van een tang worden afgeknepen maar moet operatief gecastreerd worden. Dat deze tangen voor de behandeling van paarden werden gebruikt, wordt bewezen door een wij-altaar uit Aix-en-Provence, waarop centraal een dergelijke tang staat afgebeeld (afb. 53). Links daarvan worden de manen van een paard geknipt door een menselijke figuur die een schaar in zijn rechterhand en een dergelijke tang in zijn linkerhand heeft. Rechts is een menselijke figuur bezig met het gekromde been van een paard. Bij beide werkzaamheden kan de praam

²⁵⁵ Kolling 1973.

²⁵⁶ *Persbericht Vrije Universiteit dd. 19 mrt. 2008. Publicaties 20 mrt. 2008 onder meer NRC Handelsblad, Reformatorisch Dagblad en De Telegraaf.*

²⁵⁷ *Met name dank aan Harry Elsinghorst van het Nationaal Vee- teelt Museum en Henk Bouwman, die beiden uitgebreid reageerden.*

Afb. 52 Tiel-Passewaaij. Een selectie uit de ijzeren werktuigen. Schaal 1:3.

Afb. 53 Voorzijde van een wij-altaar, gevonden te Aix-en-Provence. Naar Kolling 1973, Tafel 70.

als hulpmiddel bij de sedatie zijn gebruikt, terwijl er geen enkele verwijzing naar castratie op dit altaar te vinden is.²⁵⁸

De vondst van een praam te Tiel-Passewaaij wijst erop dat hier gespecialiseerde zorg voor paarden bestond, zoals castratie, het bekappen van de hoef of andere verzorging waarbij een dier onrustig zou kunnen zijn. Bij die gespecialiseerde zorg was bovendien sprake van gedetailleerde kennis van de fysiologie van paarden (de concentratie van zenuwen in de bovenlip). Dit is een element van de intensieve veehouderij dat zonder een dergelijke vondst onbekend zou blijven.²⁵⁹

5.2.5 Militaria en paardentuig

Een substantiële categorie van metaalvondsten wordt gevormd door militaire uitrustingsstukken en (militair) paardentuig. In totaal zijn 145 militaire objecten in Tiel geïdentificeerd. Tabel 41 in bijlage III beschrijft alle vondsten en hun context. Een selectie ervan is te zien in afbeeldingen 55, 56 en 57. Afbeelding 58 geeft de verspreidingskaart van de 1e-eeuwse vondsten (met de structuren uit fase 2 en 3 op de achtergrond), afbeelding 59 die van de 2e-eeuwse en jongere vondsten (met de structuren vanaf fase 3.2 en jonger op de achtergrond). Aangezien de stukken op twee verschillende plaatsen reeds gepubliceerd zijn,²⁶⁰ zal op deze plaats volstaan worden met een korte schets van spreiding in tijd en ruimte. Wel zal vervolgens dieper worden ingegaan op de betekenis van de objecten voor een rurale vindplaats als Tiel-Passewaaij, aangezien die interpretatie van groot belang is voor Tiel en het Bataafse gebied in zijn geheel.

In de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg zijn 118 objecten (23 militaria; 95 paardentuig) afkomstig, uit de nederzetting Oude Tielseweg 22 (6 militaria; 16 paardentuig), en uit het grafveld vijf (twee aanvalswapens; drie paardentuig). Vooral het grote verschil tussen het grafveld enerzijds en de beide nederzettingen anderzijds is opvallend. Op basis van deze verspreiding kunnen we vermoeden dat de stukken alleen in de nederzettingen gedragen werden of in de huizen bewaard, terwijl ze niet geschikt werden geacht om in graven mee te geven aan de dode. De twee speerpunten uit het grafveld kunnen behalve als militaire stukken ook als (civiele) jachtwapens geïnterpreteerd worden. Een eventuele militaire identiteit van de dode werd blijkbaar niet uitgedrukt in de bijgiften die in het graf werden meegegeven.

De vondsten zijn in aantallen vrij gelijkmatig verdeeld over de 'vroege' groep (ca. 12 v.Chr.-120 n.Chr.) en de midden-Romeinse groep (ca. 120-270 n.Chr.) die Nicolay onderscheidt. Wel valt op dat de militaria iets meer voorkomen in de vroege groep, en dat paardentuig in de midden-Romeinse stukken domi-

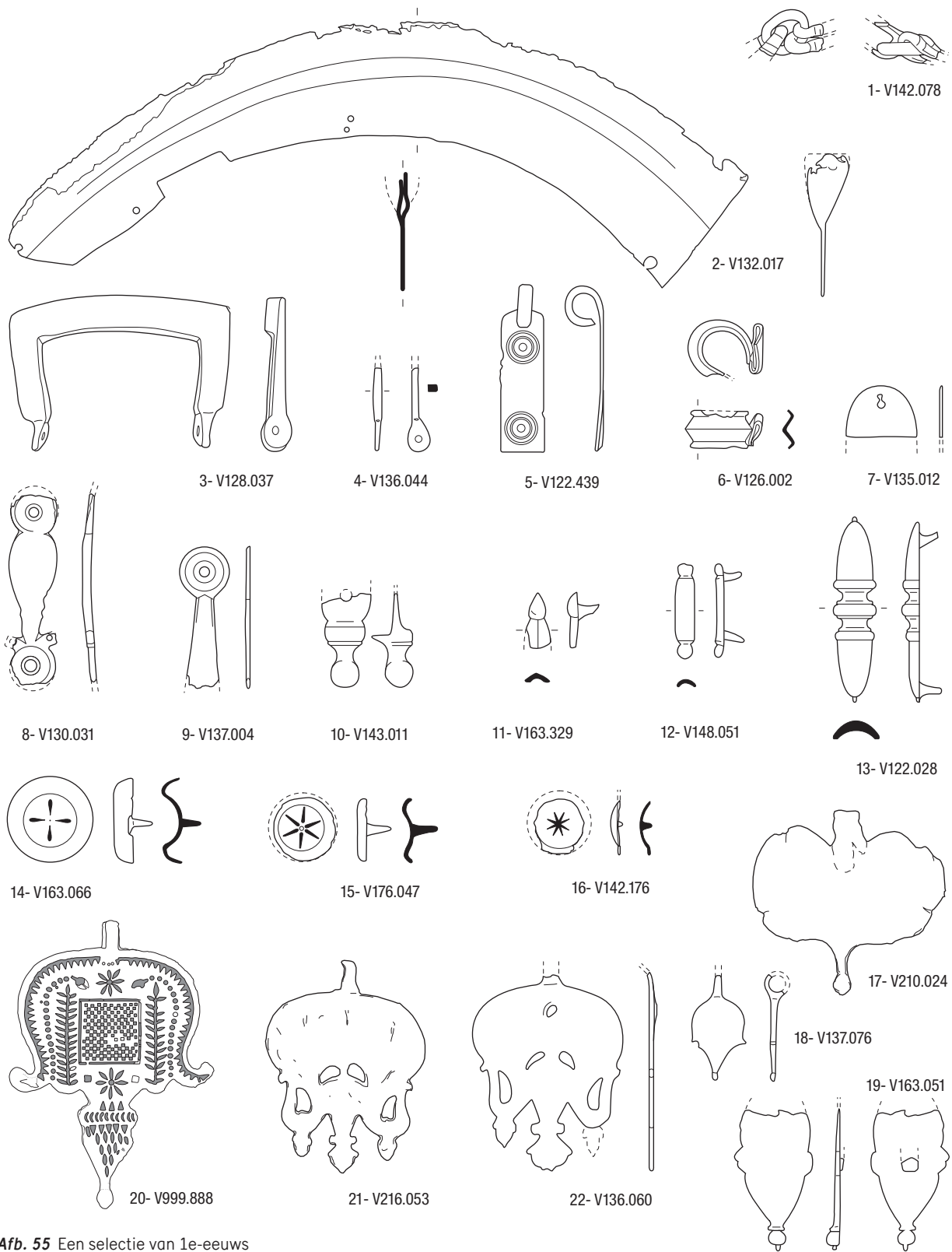

Afb. 54 Een moderne praam. Met dank aan Nederinum bv te Zwanenburg, leverancier van paardensportartikelen.

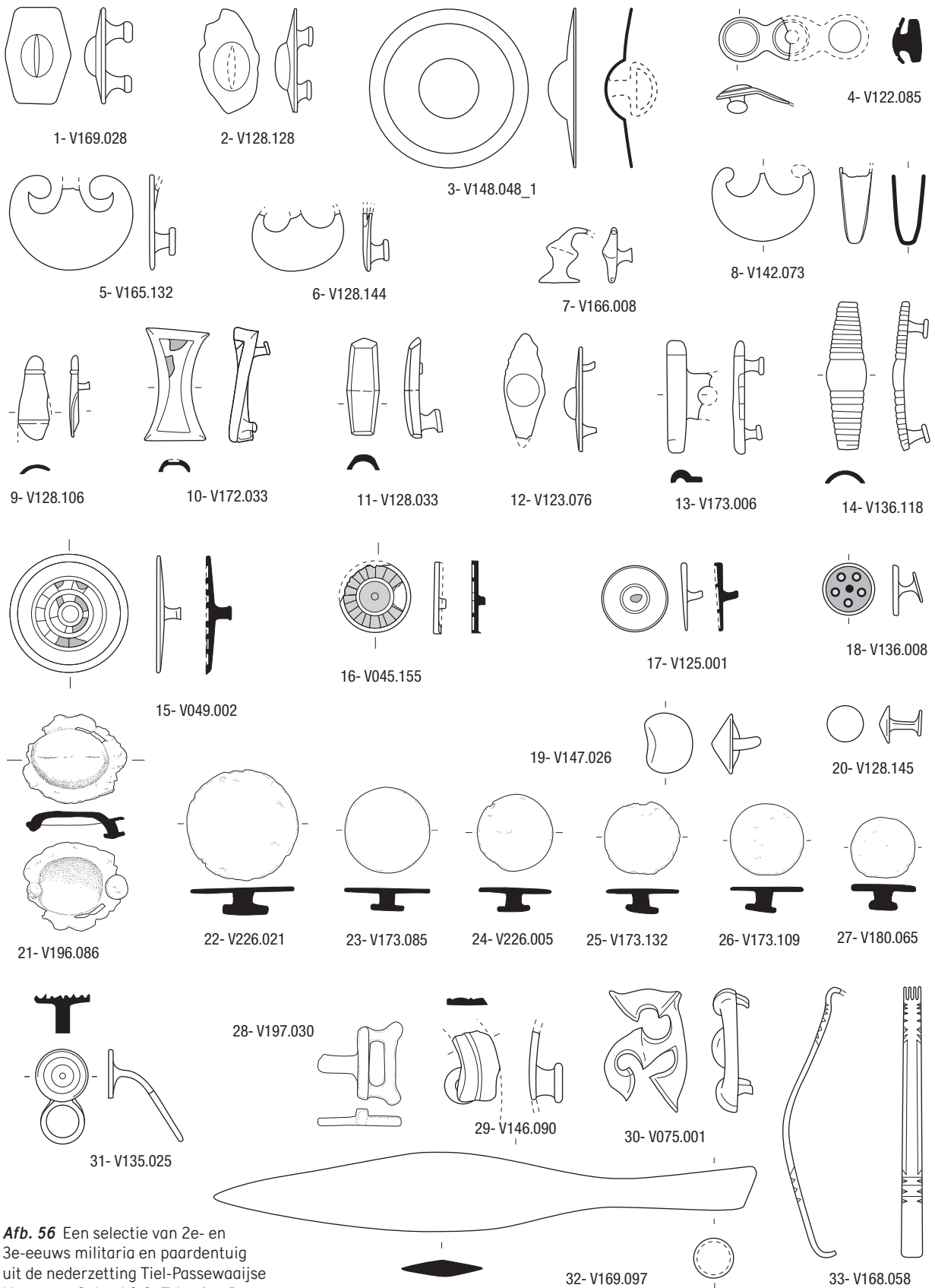
²⁵⁸ Heeren 2009, *bediscussieert tot in detail de argumenten om deze tangen als praam te zien en gaat verder in op de gevolgen van deze identificatie, onder meer voor een schrijfplankje uit Vindolanda (TV II, 310) waarop sprake is van een veearts.*

²⁵⁹ In hoofdstuk 6 wordt verder ingegaan op de paardenfok als deel van de lokale economie.

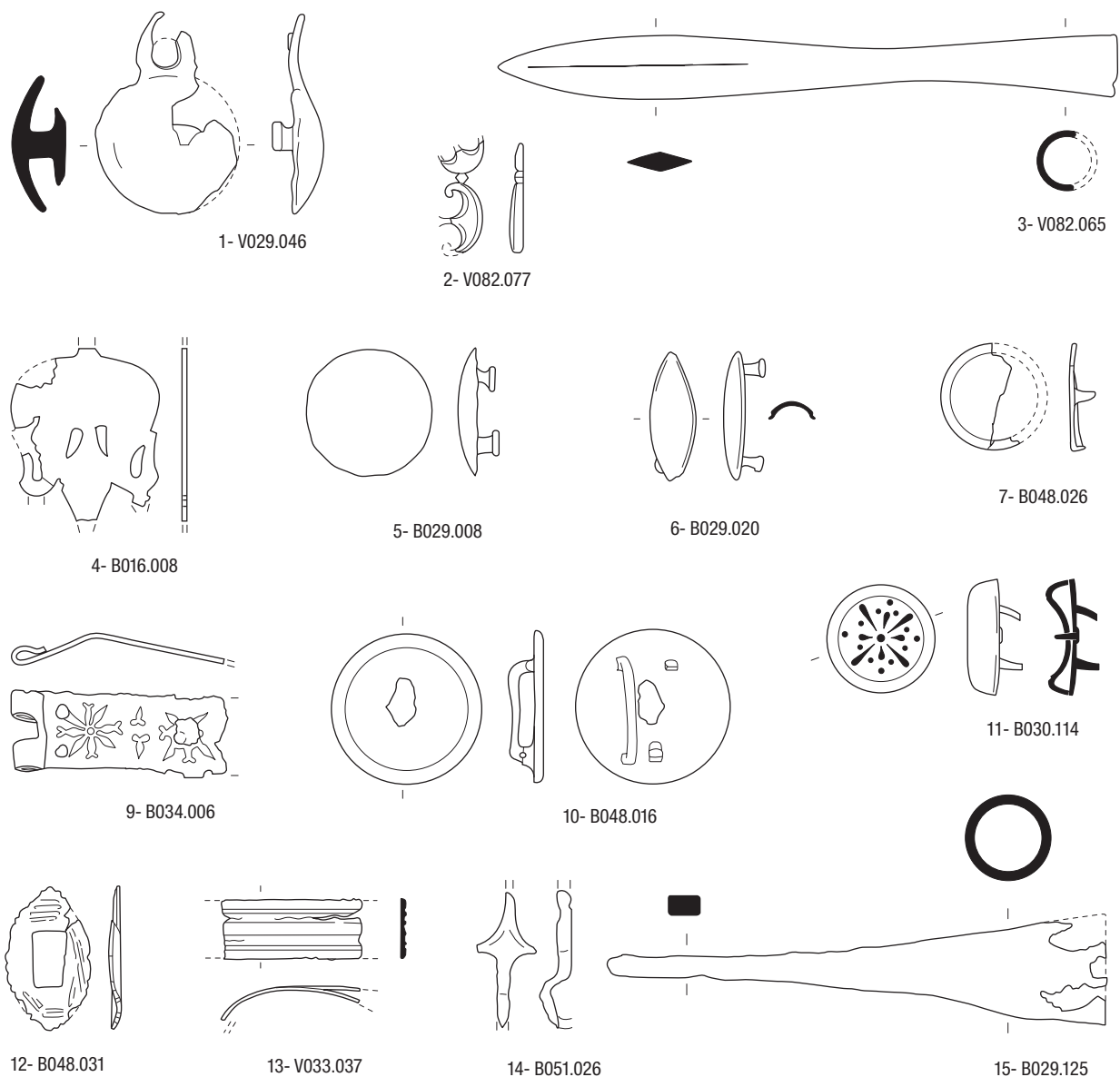
²⁶⁰ Nicolay 2007a; Nicolay 2007b. *Het hierboven in de tekst genoemde aantal vondsten is iets hoger dan de aantallen in de twee geciteerde publicaties, omdat enkele vondsten pas op een later moment zijn geïdentificeerd.*

Afb. 55 Een selectie van 1e-eeuws militaria en paardentuig uit de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Nr. 2 schaal 1:2; overig Schaal 2:3. Tekening B. Brouwenstijn en auteur.

Afb. 56 Een selectie van 2e- en 3e-eeuws militaria en paardentuig uit de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 2:3. Tekening B. Brouwenstijn en M. Kriek.

Afb. 57 Een selectie van militaria en paardentuig uit het grafveld Tiel-Passewaaijse Hogeweg (nr. 1-3) en de nederzetting Oude Tielseweg (nr. 4-15). Schaal 2:3. Tekening B. Brouwenstijn.

neert. Slechts één object is uit de Late IJzertijd afkomstig, en eveneens één uit de laat-Romeinse tijd.²⁶¹

Niet geheel onlogisch werden militaire uitrustingsstukken vooral met legerkampen geassocieerd. Vóór de komst van de metaaldetector werd een vindplaats van een militair uitrustingsstuk dan ook als een aanwijzing voor een legerkamp geïnterpreteerd. Een inventarisatie van alle tot nu toe bekende vondsten in de Rijndelta door J. Nicolay heeft echter duidelijk gemaakt dat militaria en paardentuig voorkomen op honderden terreinen in de Rijndelta.²⁶² Dat kunnen uiteraard niet allemaal militaire versterkingen zijn; in verreweg de meeste gevallen gaat het om rurale nederzettingen. De vraag luidt dan ook via wat voor mechanismen militaire uitrustingsstukken op rurale vindplaatsen zoals Tiel-Passewaaij terecht komen. De genoemde studie van Nicolay had tot doel het civiele gebruik van de militaire stukken te verklaren.

²⁶¹ Nicolay 2007b, tabel 1.

²⁶² Nicolay 2007a.

Afb. 58 Tiel-Passewaaij. De verspreiding van 1e-eeuws militaria en paardentuig over de verschillende vindplaatsen. In grijs op de achtergrond de nederzettingenfasen 2 en 3. Schaal 1:5000. A paardentuig; B militaria; C militaria voor-Romeins.

Nicolay maakt een verschil tussen 'militair' gebruik en 'sociaal' ofwel civiel gebruik van uitrustingsstukken. Tijdens actieve dienst gebruikten soldaten hun uitrusting uiteraard om hun werk als soldaat te kunnen doen. Na het ontslag uit actieve dienst, meestal na 25 jaar dienstdtijd, konden de ex-soldaten kiezen wat zij met hun uitrusting deden. Aangezien de uitrusting eigendom van de soldaten zelf was, konden zij het terugverkopen aan het leger. Ze konden er echter ook voor kiezen om (delen van) de uitrusting met zich mee te nemen naar de plaats waar zij zich gingen vestigen. Waarschijnlijk namen veel soldaten delen van hun uitrusting mee als aandenken aan 25 jaar dienstdtijd. Enerzijds verschaften tekenen van een militair verleden status; door de lange geschiedenis van een

Afb. 59 Tiel-Passewaaij. De verspreiding van 2e- en 3e-eeuws militaria en paardentuig over de verschillende vindplaatsen. In grijs op de achtergrond de nederzettingenfasen 3.2, 4, 5 en 6. Schaal 1:5000. A paardentuig; B militaria.

Romeins-Bataafs verbond en de intensieve recrutering van Romeinse hulp troepen in het Bataafse gebied die daaruit voortkwam, vormden martiale waarden een deel van de Bataafse identiteit. Anderzijds zal de veteraan behoefte gehad hebben om zijn verleden als militair te herdenken. Het is immers geen kleinigheid om na 25 jaar dienstdaag weer burger te zijn en om na zulk een lang verblijf in militaire kampen een nieuwe woonplaats in de regio van herkomst te zoeken. Behalve als memorabilia konden de uitrustingsstukken ook worden meegenomen om in een cultusplaats te worden geofferd aan een godheid, als dank voor het overleven van 25 jaar militaire dienst. Dit gebruik na afloop van de actieve dienst wordt door Nicolay als 'sociaal gebruik' aangeduid.²⁶³

263 Nicolay 2007a.

Overigens hoeven niet alle stukken in rurale nederzettingen als memorabilia te zijn meegenomen door veteranen. Er zijn aanwijzingen dat op rurale nederzettingen in het rivierengebied paardenfok plaatsvond, teneinde de jonge dieren aan legerkampen te kunnen verkopen.²⁶⁴ De functionele onderdelen van paardentuig kunnen dus tevens een economisch doel gediend hebben, namelijk het africhten van jonge paarden om deze voor te bereiden op een militaire training. Of deze 'civiele' stukken rechtstreeks in (militaire) *vici* gekocht konden worden of dat ze toch door veteranen van de ruitery zijn meegenomen, is onzeker.

De substantiële aantallen militaire uitrustingsstukken die te Tiel-Passewaaij zijn aangetroffen, maken het aannemelijk dat een niet onbelangrijk aantal veteranen zich na afloop van hun actieve militaire dienst in Passewaaij heeft gevestigd, met medeneming van (delen van) hun uitrusting. Afgeleid van de (context)datering van de stukken gebeurde dit vooral in de 1e eeuw. In de 2e eeuw zijn er ongetwijfeld ook nog terugkerende veteranen, maar de vondsten bestaan in die periode voornamelijk uit paardentuig, dat zoals gezegd ten dele ter plaatse gebruikt kan zijn bij het africhten van jonge paarden.

5.2.6 Bronzen zegeldoosjes en gewichten

Zegeldoosjes dienden ter bescherming van verzegelde correspondentie op houten schrijftabletten. Deze tabletten hadden een verdiept vlak met daarin bijenwas, waarin een tekst werd geschreven (of eigenlijk gekrast) met behulp van een *stilus*. Twee tabletten werden met de tekstzijde tegen elkaar gevouwen en met koord dichtgebonden, waarbij de knoop in het zegeldoosje werd gelegd. Deze werd met was overgoten en tenslotte met een zegelring van een stempel voorzien. Het doosje werd gesloten en beschermd aldus het zegel. De ontvanger van het schrijftablet kon aan een onverstoord zegel zien dat de brief niet was geopend.²⁶⁵ Vondsten van zegeldoosjes op een vindplaats impliceren dat er ter plaatse verzegelde brieven zijn ontvangen of dat er vanuit de vindplaats verzegelde correspondentie verstuurd kon worden. Daarbij moet vanzelfsprekend verondersteld worden dat er op de vindplaats iemand aanwezig was die Latijn kon lezen en/of schrijven, aangezien het Latijn de taal van schriftelijke communicatie was. Indirect vormen zegeldoosjes dus een aanwijzing dat er kennis van het Latijn aanwezig was op de vindplaats.²⁶⁶

Weeginstrumenten zoals balansen en unsters, alsmede de gewichten die bij dergelijke instrumenten horen, vormen een aanwijzing dat men metrische hulpmiddelen kon hanteren en dus ook kon rekenen. Het voorkomen van deze objecten toont aan dat tenminste enkele personen op de vindplaats konden rekenen.

Te Tiel-Passewaaij zijn acht bronzen zegeldoosjes gevonden en tien gewichten/meetinstrumenten: één unster, één balans, één balansschaaltje en zeven loden gewichten. Afbeelding 60 en tabel 42 (bijlage III) betreffen de zegeldoosjes; afbeelding 61 en tabel 43 (bijlage III) de gewichten. Afbeelding 62 geeft de verspreiding van beide categorieën vondsten weer.

Omdat er over zegeldoosjes in Nederland en aangrenzende gebieden in het algemeen²⁶⁷ en ook specifiek over de Tielse exemplaren²⁶⁸ al het een en ander gepubliceerd is, zullen deze vondsten hier niet in detail besproken worden. Deze paragraaf gaat kort in op de contexten en contextdateringen, en richt zich dan vooral op de betekenis van deze objecten voor een rurale vindplaats als Tiel-Passewaaij.

Zowel de zegeldoosjes als de gewichten zijn alle afkomstig van de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg. Het grafveld en de nederzetting Oude Tielseweg hebben geen exemplaren opgeleverd. In een aantal gevallen zijn de vondsten aan huisplattegronden gebonden: zowel bij huis 10 (fase 3.2), huis 3 (fase 4) als huis 15 (fase 6) is direct rondom de plattegrond zowel een zegeldoosje als een

264 Groot 2008, 77-91.

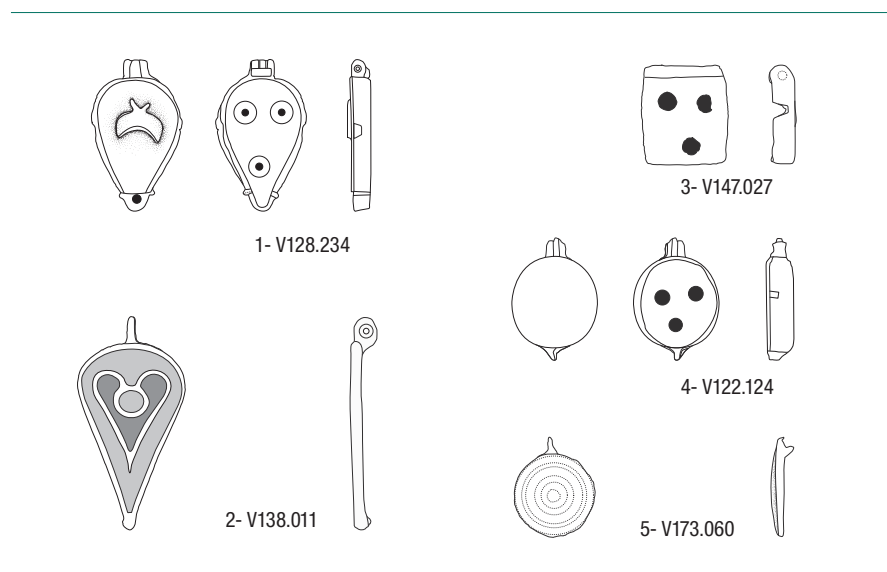
265 Derks & Swinkels 1994; Derks 1998, 228-229.

266 Derks & Roymans 2002.

267 Derks & Roymans 2002.

268 Derks & Roymans 2007.

Afb. 60 Een selectie van zegeldoosjes uit de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 2:3. Grijsrasters: emaille inleg. Tekening B. Brouwenstijn.

gewicht gevonden. De datering van de stukken loopt nogal uiteen: zowel bij de gewichten als de zegeldoosjes zijn er stukken die uit fase 2 stammen (vóór 40 n.Chr.) maar ook uit fase 6 (het midden van de 3e eeuw).

De studie van Derks en Roymans naar zegeldoosjes in de noordwestzone van het Romeinse rijk toont aan dat zegeldoosjes veel voorkomen op militaire en urbane vindplaatsen, maar dat ze ook veelvuldig op rurale vindplaatsen worden gevonden, met name in het Nederlandse rivierengebied.²⁶⁹ Daarom is de vondst van zegeldoosjes in Tiel-Passewaaij op zichzelf niet echt bijzonder. Het is echter de implicatie van de vondst van zegeldoosjes die hier van belang is, namelijk dat bewoners van de nederzetting waarschijnlijk het Latijnse schrift beheersten.

De oorsprong van het gebruik van verzegelde schriftelijke communicatie in de noordwestzone van het Romeinse rijk is ongetwijfeld het Romeinse leger geweest. Uit de overweldigende hoeveelheid schriftelijke correspondentie, gevonden in het *castellum* te Vindolanda, in Noord-Engeland aan de muur van Hadrianus gelegen, blijkt dat er in de legerplaats een omvangrijke administratie werd gevoerd. Niet alleen werden talloze brieven voor langere tijd in een archief bijgehouden, maar ook werden dagelijkse zaken zoals dienstroosters, presentie- en ziekenlijsten, marcheerorders en bevoorradingskwesties op schrift uitgewisseld.²⁷⁰

Op basis van deze omvangrijke collectie schriftelijke bronnen is duidelijk geworden dat ook de gewone soldaten het Latijnse schrift beheerst moeten hebben. De soldaten zelf hebben deze teksten opgesteld, aangezien analyse van de handschriften aantoont dat er talloze handschriften zijn en er blijkbaar geen sprake was van gespecialiseerde klerken.²⁷¹ Te Vindolanda was het 9e cohort van de Bataven gelegerd, waarvan veel soldaten uit de Betuwe afkomstig geweest zullen zijn. Er zijn brieven aangetroffen die betrekking lijken te hebben op persoonlijke communicatie tussen soldaten en familieleden, waarbij ook melding gemaakt wordt van het versturen van pakketjes.²⁷²

Overigens zijn de vondsten uit Vindolanda met inkt op geschaafd hout geschreven. Deze brieven waren niet met zegeldoosjes verzegeld; dat gold alleen voor de correspondentie op tabletten met was.²⁷³ Hoewel Vindolanda zich onderscheidt door het aantal schrijftabletten dat is teruggevonden, is het zeker niet het enige fort waarvoor een dergelijke correspondentie mag worden verondersteld. Ook te Caerleon en Carlisle in het Verenigd Koninkrijk zijn brieven op houtschaafsels aangetroffen, zij het in kleinere hoeveelheden.²⁷⁴ Deze voor-

269 Derks & Roymans 2002.

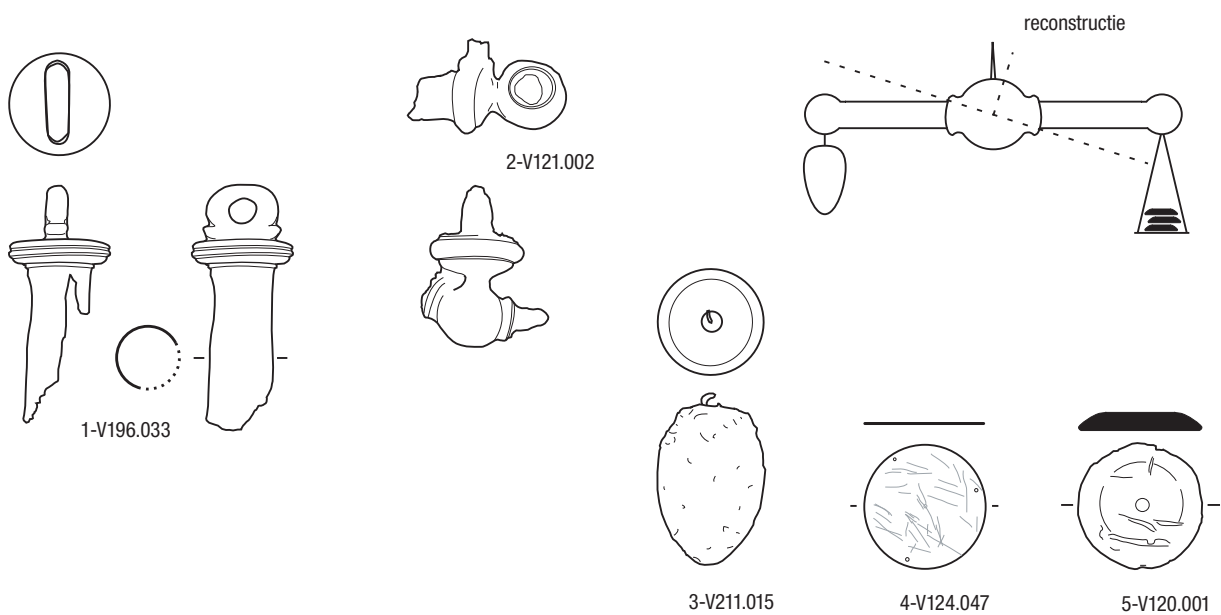
270 Bowman & Thomas 1983; Bowman & Thomas 1994; Bowman & Thomas 2003; Bowman 1994; Birley 2005.

271 Bowman 1994, 88; contra Birley 2005, 66, 75-76, 102.

272 Met name Tab.Vindol. II 310 en 346.

273 Derks & Roymans 2002, 91.

274 Bowman 1994, 16.

Afb. 61 Een selectie van gewichten en weeginstrumenten uit de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 1:3 (reconstructie niet op schaal). Nr. 1, 2, 4 koperlegering; nr. 3, 5 lood.

beelden maken duidelijk dat we voor elke grotere legerplaats een omvangrijke correspondentie naar analogie van Vindolanda mogen veronderstellen. Daarom kan het Romeinse leger gezien worden als de oorsprong van het gebruik van schriftelijke communicatie in de noordwestzone van het Romeinse rijk. Het sterke verband tussen schriftcultuur en het Romeinse leger is een argument om te veronderstellen dat het veteranen zijn die de kennis van Latijnse schriftcultuur in de gemeenschap van Tiel-Passewaaij verspreid hebben. Zoals het hoge aantal militaire uitrustingsstukken dat in Passewaaij is gevonden (zie vorige paragraaf) al aangaf, is het zeer waarschijnlijk dat er veteranen uit het Romeinse leger terugkeerden naar Tiel-Passewaaij. Het is vrijwel zeker dat deze mensen in hun 25 jaar durende dienstdienst kennis van het Latijn hebben opgedaan, zowel in spraak als schrift, aangezien Latijn de voertaal in het leger was. De naar huis teruggekeerde ex-soldaten hebben naar alle waarschijnlijkheid de kennis van het Latijn onder hun medebewoners van de nederzetting verspreid.²⁷⁵

5.2.7 Sleutels en slotonderdelen

Technisch gezien is het slot geen Romeinse uitvinding, maar voor Nederland zijn sleutels en sloten wel Romeinse importen: vóór de komst van de Romeinse legers naar ons land waren ze geheel niet bekend.²⁷⁶ In Tiel-Passewaaij zijn negen sleutels en zeven onderdelen van sloten aangetroffen (afb. 63; tabel 44 in bijlage III). Het is niet met zekerheid vast te stellen of het om kistjes gaat die met een slot waren afgesloten of dat de sloten op deuren van boerderijen waren bevestigd. Eén sleutel en één slotnagel zijn in het grafveld aangetroffen en daarom gaat het waarschijnlijk om een houten kistje. De overige vondsten zijn rondom boerderijen aangetroffen maar dit wil nog niet zeggen dat het sloten op boerderijdeuren betreft. Het kan natuurlijk ook om kistjes gaan die in de boerderijen werden bewaard.

Er is een sterke samenhang tussen de verspreidingskaarten van sleutels en slotonderdelen (afb. 64) en de hiervoor besproken zegeldoosjes en gewichten (afb. 62) en militaria (afb. 58 en 59). Op de plaatsen in de nederzetting waar

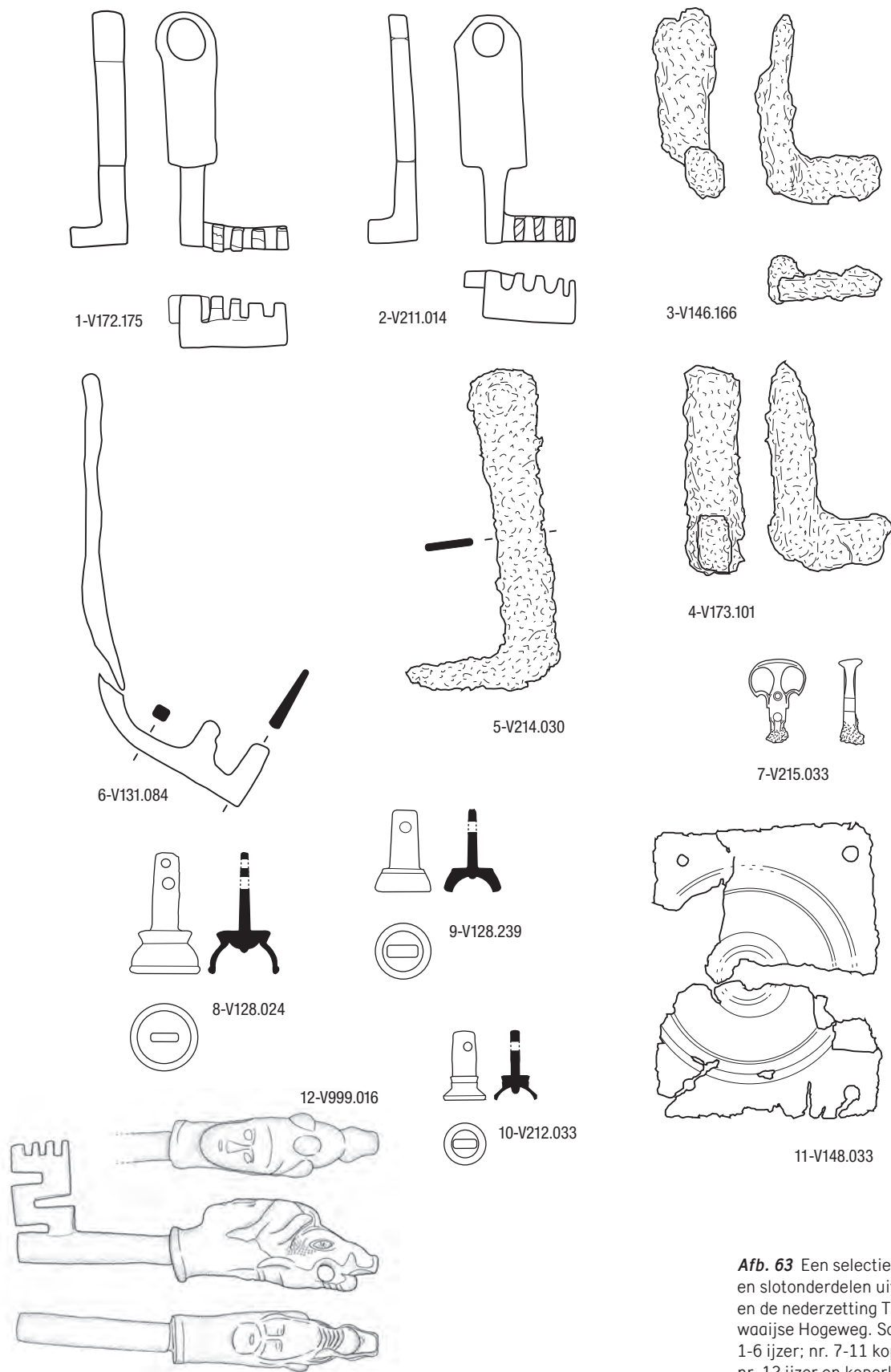
²⁷⁵ Derks & Roymans 2002, 99-102.

²⁷⁶ Oosterbaan 2007.

Afb. 62 De verspreiding van zegeldoosjes, gewichten en weeginstrumenten over de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 1:4000. A zegeldoosje; B weeginstrument/gewicht.

zich militaria en zegeldoosjes bevinden, werden ook de sleutels en slotonderdelen gevonden. Het gaat vooral om de erven van huis 10, huis 3 en huis 15, in mindere mate ook huis 14 en huis 20. Bovendien zal in paragraaf 5.2.15 beargumenteerd worden dat ook de constructie van het huis zelf militaire elementen bevat. Dit zou er wel eens op kunnen wijzen dat het gebruik van sleutels en sloten van oorsprong militair is en door veteranen op het Bataafse platteland geïntroduceerd is.

Afb. 63 Een selectie van sleutels en slotonderdelen uit het grafveld en de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 1:2. Nr. 1-6 ijzer; nr. 7-11 koperlegering; nr. 12 ijzer en koperlegering. Tekening B. Brouwenstijn en auteur.

Afb. 64 De verspreiding van sleutels en slotonderdelen over de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 1:4000. A sleutels; B slotonderdelen.

5.2.8 Godenbeeldjes

Terracotta's en bronzen beeldjes worden over het algemeen vooral bij heiligdommen aangetroffen en in mindere mate in graven. Er zijn drie gebruiksmogelijkheden waarin de beeldjes meestal circuleren. Bij het gelofteritueel vraagt een individu een gunst van de godheid en belooft een tegenprestatie indien die gunst wordt verleend. Zo kan men om genezing vragen voor zichzelf of een familielid, of om lijfsbehoud tijdens de dienst in het leger. Is de gunst verleend, zal de dedicant zijn gelofte inlossen en zijn tegenprestatie leveren, bijvoorbeeld het achterlaten van een beeldje of het oprichten van een monumentale steen met inscriptie voor de godheid. Alleen de rijke burgers

Afb. 65 Een selectie van godenbeeldjes uit de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Foto B. Brouwenstijn, ACVU.

konden zich altaarstenen, al dan niet met inscripties, veroorloven; men neemt daarom aan dat bronzen beeldjes of terracotta's de geschenken van de minder vermogende mensen waren. In het Trierse Altbachtal zijn depots van giften aangetroffen, waaronder terracotta's en bronzen. Een tweede gebruik voor godenbeeldjes is depositie in graven. Op het platteland worden ze niet veel aangetroffen. Vooral in begravingen in een stedelijke of militaire context spelen terracotta's en bronzen beeldjes een rol. Een derde gebruikscontext is de private cultus. Romeinse families hadden een huisaltaar waar de huisgoden, de *lares*, vereerd werden, al dan niet samen met de voorouders van de familie. De godenbeeldjes vertegenwoordigden godheden en/of de voorouders.²⁷⁷

Te Tiel-Passewaaij zijn twaalf terracotta's en drie bronzen beeldjes aangetroffen (afb. 65 en tabel 45 in bijlage III). Een tweetal fragmenten is als losse vondst op het grafveldterrein gevonden, maar in de grafkuilen zelf zijn geen beeldjes aangetroffen. De overige dertien vondsten zijn alle uit de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg afkomstig (afb. 66). Van het terrein Oude Tielseweg zijn geen terracotta's of bronzen bekend. Slechts iets minder dan de helft van de vondsten komt uit een gedateerde context (tabel 45), maar de schaarse contexten die wel bekend zijn, beperken zich tot de fasen 4 en 5. Hieruit mag worden afgeleid dat men pas vrij laat (vanaf de tweede helft van de 2e eeuw) deze objecten is gaan gebruiken.

De beeldjes zouden bij terugkeer uit de militaire dienst mee naar de nederzetting genomen kunnen zijn, maar aannemelijker is dat ze bij incidenteel bezoek aan publieke cultusplaatsen, zoals bij Elst, Empel of in Nijmegen, gekocht zijn en meegenomen naar huis. Tiel is hierin niet uniek; het vele voorkomen van

²⁷⁷ Van Boekel 1987, 238-241, met referenties.

Afb. 66 De verspreiding van godenbeeldjes over de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 1:4000. A brons; B terracotta.

rurale nederzettingen in de herkomstaanduidingen in de lijst van beeldjes uit de catalogus van Van Boekel geeft aan dat vrijwel iedere opgraving van een rurale nederzetting wel een of meer beeldjes heeft opgeleverd.²⁷⁸

Hoewel het totale aantal van vijftien terracotta's en bronzen uit de opgravingen te Tiel niet heel hoog is, mogen we tenminste voor de late 2e- en 3e eeuw aannemen dat bepaalde vormen van de Romeinse religie waren doorgedrongen tot op het platteland van de Bataafse *civitas*. In welke vorm die Romeinse religieuze gebruiken werden overgenomen valt niet met zekerheid te zeggen. Het zou om een lokale vorm van religie kunnen gaan waarbij Romeinse objecten worden gebruikt, maar het ligt eerder voor de hand dat er in de houten woonstalhuizen van Tiel-Passewaaij plaats was voor huisaltaartjes met *lares* naar

278 Van Boekel 1987.

Romeins model. Vanwege de twee vondsten op het grafveldterrein wordt ook funerair gebruik niet uitgesloten, maar dat zal gezien het kleine aantal objecten en het ontbreken ervan in grafkuilen eerder incidenteel geweest zijn.

5.2.9 Toiletgerei

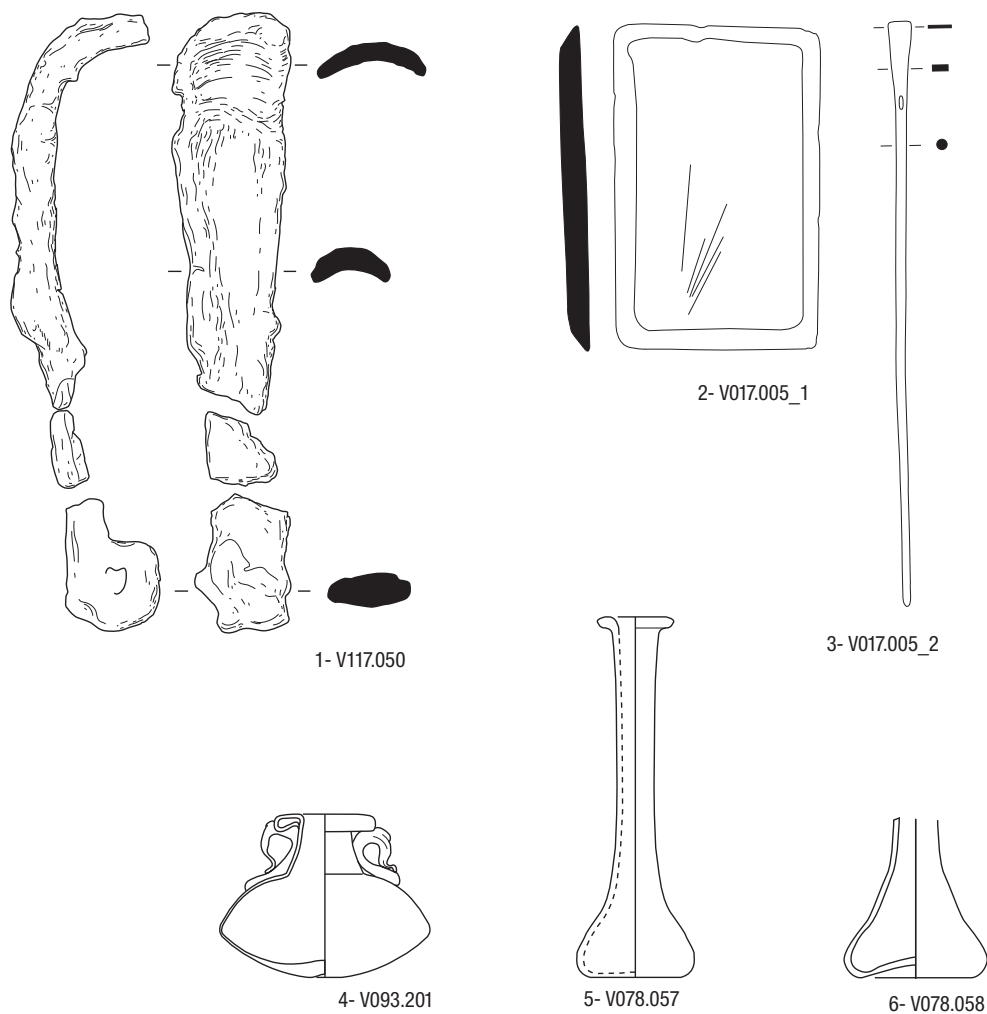
Onder de verzamelnaam toiletgerei worden vondsten gerekend die gebruikt zijn voor lichaamsverzorging. Een eerste subgroep bestaat uit glazen flesjes voor zalf, olie of make-up. Een tweede subgroep bestaat uit bronzen instrumenten zoals spatels en zogenaemde oorlepels en een ijzeren *strigilis*. Oorlepels zijn, behalve wellicht voor het schoonmaken van oren, in veel gevallen waarschijnlijk spateltjes om make-up te mengen of uit de lange smalle glazen flesjes te halen. Ook spiegels, pincetten en (chirurgische?) scalpels zijn tot het toiletgerei gerekend. Afbeelding 67 laat het toiletgerei uit het grafveld zien en afbeelding 68 de stukken uit de nederzetting Passewaaijse Hogeweg. In totaal zijn 81 stuks toiletgerei geïdentificeerd, hoewel een vijftal als oorlepel geregistreerde stukken ook haarnaalden zouden kunnen zijn. Tabel 46 in bijlage III geeft een overzicht van de determinatie en de context waarin het stuk is gevonden. Hieronder wordt allereerst de spreiding in tijd en ruimte van het toiletgerei beschreven. Vervolgens wordt dieper ingegaan op de betekenis van deze objecten in een rurale nederzetting als Tiel-Passewaaij.

Met uitzondering van een benen kam is geen enkel stuk aangetroffen in sporen uit fase 2. Eén stuk, de handgreep van een spiegel, komt uit een spoor uit het begin van fase 3, terwijl twaalf vondsten uit de tweede helft van fase 3 stammen. Twee stukken zijn zonder verder onderscheid aan fase 3 toegeschreven. Voor fase 4 konden vrij weinig stukken aan het begin of einde van de fase worden toegeschreven; 25 stuks komen uit fase 4 als geheel. Twaalf stuks komen uit de 3e eeuw (fase 5 en 6) en vier stuks uit de laat-Romeinse tijd.

Als de verspreidingskaart van toiletgerei wordt bekeken (afb. 69), valt onmiddellijk de relatieve schaarste op in de zone van het grafveld, in vergelijking tot de grote aantallen in de nederzettingen. Slechts negen van de 81 vondsten komen uit het grafveld, terwijl soms twee stukken in één graf zijn meegegeven. Het gaat dus om slechts zeven deposities. Dit is vergelijkbaar met het spreidingspatroon van militaria en paardentuig, munten en *fibulae*, die ook zeer talrijk in de nederzettingen zijn en slechts marginaal in funeraire contexten voorkomen. Van de vier graven met toiletgerei waarvoor ook het geslacht van de overledene bepaald kon worden, gaat het éénmaal om een vrouw en driemaal om een mannelijk individu. De spatel met het zalfplaatje is aan een jong kind (0-6 jr) meegegeven (tabel 46).

Het gegeven dat de aantallen in de nederzetting Oude Tielseweg ver achterblijven bij die uit de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg, is geen absoluut verschil in gebruik van de objecten, maar wordt grotendeels door de chronologie verklaard. Uit het tweede deel van fase 3, de fase waarin toiletgerei opkomt, is in die nederzetting slechts één fragmentair bewaard gebleven huisplattegrond opgegraven. Bovendien werd de nederzetting verlaten in fase 4, wanneer de meeste vondsten van toiletgerei voorkomen.

Conform de chronologische verdeling blijkt ook uit de verspreidingskaart dat er op delen van de nederzetting Passewaaijse Hogeweg waar de 1e-eeuwse huizen liggen, weinig stukken toiletgerei gevonden zijn. Vooral rondom de huizen uit de tweede helft van fase 3 en uit fase 4 zijn veel vondsten geconcentreerd. Merkwaardig is dat vondsten van toiletgerei geheel ontbreken op het erf van huis 20 uit fase 5 (eerste helft 3e eeuw). Aangezien het erf naast een hoofdgebouw en bijgebouwen een groot aantal omvangrijke kuilen kent en in zijn geheel omgeven is door een brede greppel, is er geen gebrek aan geschikte contexten. De afwezigheid van toiletgerei in deze fase lijkt een breuk te zijn in het gebruik van toiletgerei

Afb. 67 Een selectie van toiletgerei uit het grafveld Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 1:3. 1 ijzer; 2 natuursteen; 3 brons; 4-6 glas.

in de nederzetting. Overigens komen in twee graven uit de 3e eeuw wel stukken toiletgerei voor.

Interpretatie

Lichaamsverzorging en persoonlijke hygiëne zijn verbonden met de Romeinse identiteit. Volgens bepaalde *topoi* uit de geschreven bronnen had een echte Romein kort haar en hij droeg geen baard of snor, waste hij zichzelf, poetste zijn tanden en verwijderde vuil onder de nagels. Inheemse groepen aan de grenzen van het imperium werden daarentegen afgeschilderd als onbeschaafde barbaren met lang haar en een baard.²⁷⁹ Hoewel dit natuurlijk Romeinse beeldvorming is en geen realiteit, maakt het duidelijk dat de Romeinse elite vond dat haar niveau van lichamelijke verzorging één van de redenen voor Romeinse superioriteit over andere volken was.

Oorspronkelijk was lichamelijke hygiëne een element van de cultuur van de Romeinse elite (en eerder al Grieks). De centrale plaats van handeling was het badhuis, waar men kon baden, zich kon laten masseren of insmeren met geurige olieën, om dit vervolgens weer te (laten) verwijderen met *strigiles*. In de Keizertijd werden in sommige grote steden en rurale centra publieke badhuizen gebouwd waar ook lieden van lagere stuur konden komen, maar op het platteland bleef de badcultuur voornamelijk voorbehouden aan de elite die

279 Von See 1981; Kriener 2004; Wiwjorra 2006.

zich een villa met badgedeelte kon veroorloven. Het zijn dan ook de rijk uitgeruste graven van deze villa-elite waarin referenties aan lichaamsverzorging zoals *strigiles* en kunstig versierde balsamaria vaak worden gevonden. Zowel mannen als vrouwen kregen de artikelen voor lichaamsverzorging mee bij de begrafenissen.²⁸⁰ Badhuizen waren echter niet *uitsluitend* voorbehouden aan stedelijke elite en villa-eigenaren. Veel legerkampen hadden een eigen badhuis.²⁸¹ We mogen daarom aannemen dat de gebruiken met betrekking tot lichaamsverzorging ook in het leger wijd verbreid waren.

In de Late IJzertijd zijn op Nederlands grondgebied objecten voor lichaamsverzorging geheel onbekend. Gebruik van scharen en scheermessen mag wel verwacht worden, maar is niet aangetoond omdat ijzeren objecten snel vergaan en daarom nauwelijks worden teruggevonden.²⁸² We mogen aannemen dat opvattingen over lichaamsverzorging en het hanteren van daarbij behorende gebruiksvoorwerpen, vooral via het Romeinse leger in onze streken zijn geïntroduceerd. Hoogstwaarschijnlijk is dat ook de manier waarop de bewoners van Passewaaij met toiletgerei in aanraking zijn gekomen. In eerdere paragrafen is reeds betoogd dat ongetwijfeld ook jongemanen uit Tiel gerecruteerd zijn voor het Romeinse leger en dat een deel van hen na actieve dienst terugkeerde naar de nederzetting. Deze veteranen zullen in die 25 jaar dienst veel kennis en gebruiken hebben opgedaan, waaronder Romeinse opvattingen over lichamelijke verzorging. In het legerkamp zullen de soldaten van Bataafse komaf met enige regelmaat gebruik hebben gemaakt van militaire badhuizen. Die kennis en gewoonten zullen zij mee naar huis hebben gebracht toen zij na de dienstitijd terugkeerden naar hun nederzetting van oorsprong. De gebruiksvoorwerpen zoals badflesjes, zalfflesjes, spatels/oorlepels kunnen ook van de militaire dienst zijn overgehouden, maar kunnen evengoed in (militaire) *vici* of de stad Nijmegen zijn gekocht terwijl de veteraan al weer enige tijd in Tiel-Passewaaij woonde.

Zoals door enkele Engelse archeologen is betoogd, hangen gebruiken met betrekking tot lichaamsverzorging nauw samen met een visie op het eigen lichaam. Het verzorgen van het lichaam door te baden, door parfum en make-up op het gezicht te gebruiken of het lichaam met olie in te smeren is een manier om een bepaalde identiteit uit te dragen. Geslachts- en statusverschillen worden mede door de wijze van lichaamsverzorging uitgedrukt.²⁸³ De visie op het eigen lichaam is in hoge mate in traditie en opvoeding geworteld, waardoor deze veel minder snel veranderde dan modegevoelige zaken zoals bijvoorbeeld de stijl van sieraden. Dit zou kunnen verklaren waarom het gebruik van toiletgerei pas relatief laat, in de tweede helft van de 2e eeuw, ook op het platteland is doorgedrongen. Hoewel de eerste stukken in Tiel in de tweede helft van de 1e eeuw geïntroduceerd werden, duurde het daarna nog ruim een eeuw voordat toiletgerei in substantiële aantallen circuleerde.

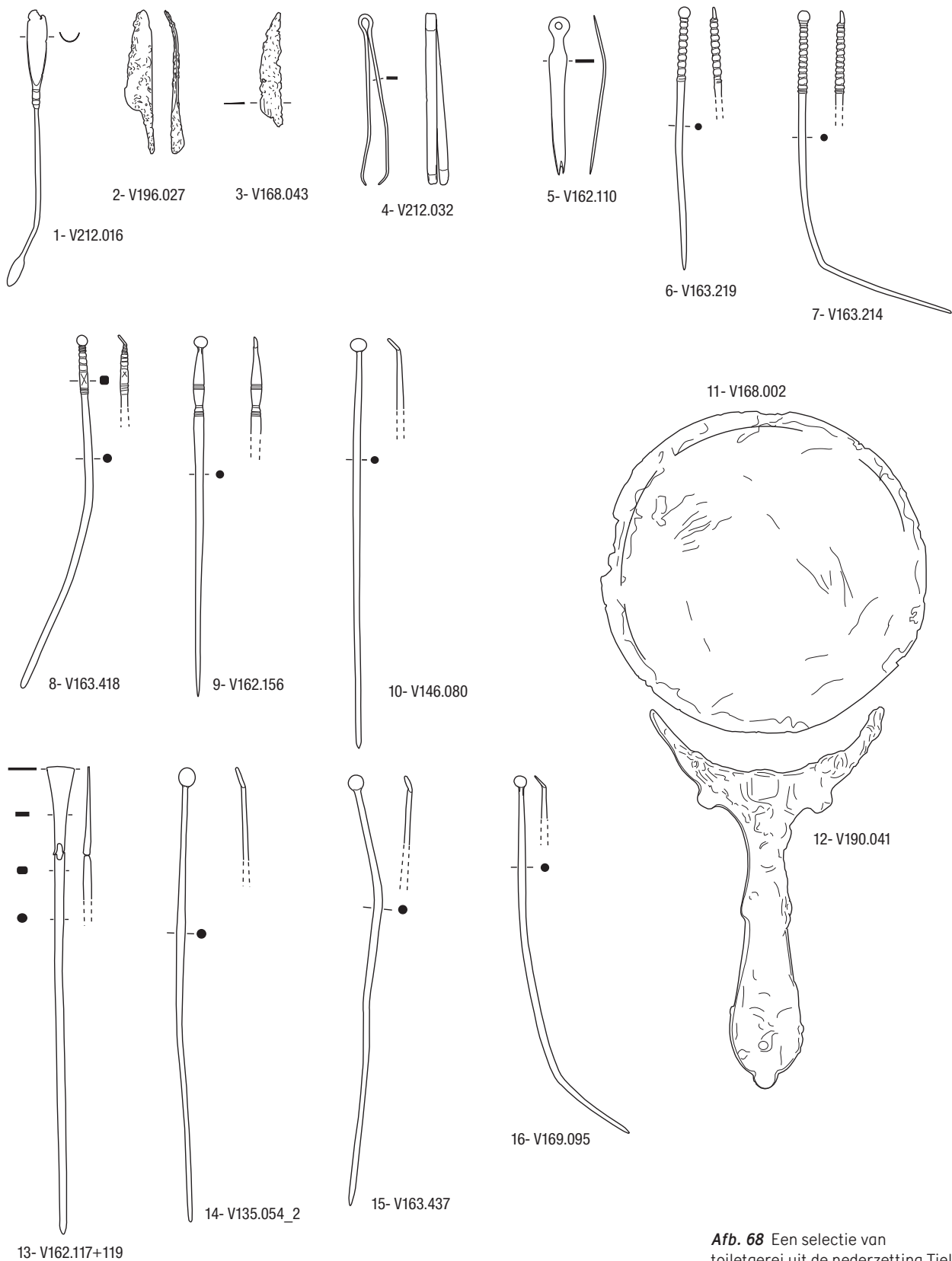
We kunnen stellen dat het voorkomen van toiletgerei een indicatie is dat bewoners van Tiel-Passewaaij Romeins geachte manieren van lichaamsverzorging praktiseerden en dat hun visie op het menselijk lichaam Romeinse elementen bevatte. Hierbij moet wel benadrukt worden dat Romeinse gebruiken waarschijnlijk niet integraal en in hun oorspronkelijke vorm overgenomen zijn. De badgewoonten in het Romeinse leger zullen afgeweken hebben van de gebruiken van de stedelijke elite, terwijl de lichaamsverzorging die men er in de houten woonstalhuizen van Tiel op nahield ook weer anders geweest zijn dan die men in de soldatenbarakken hanteerde. De mogelijkheid dat er in Tiel-Passewaaij een Romeins badhuis is geweest, kunnen we verworpen. Toch zijn er enkele badflesjes gevonden, die klaarblijkelijk in woonstalhuizen werden gehanteerd in plaats van in een badhuis. Voor de praktijk van lichaamsverzorging geldt blijkbaar dat men Romeinse gebruiken heeft overgenomen en aangepast aan de eigen sociale omstandigheden. We moeten er ook rekening mee houden dat die van persoon tot persoon kunnen verschillen. Zoals eerder werd vastgesteld, is op één erf uit de vroege 3e eeuw geen enkel stuk toiletge-

280 Van den Hurk 1984; De Groot 2006.

281 Bosman 1999.

282 In Engeland zijn ook sets met pincet, nagelreiniger en naald bekend uit de Late en zelfs de Midden IJzertijd, zij het in lage aantallen: Hill 1997.

283 Hill 1997; Eckardt 2005; DeLaine 1999, 12-14.

Afb. 68 Een selectie van toiletgerei uit de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 1:3. Alle koperlegering.

Afb. 69 De verspreiding van toiletgerei over de vindplaatsen van Tiel-Passewaaij. Schaal 1:5000. A ongedateerd; B fase 3; C fase 4; D fase 5-6.

rei teruggevonden, terwijl een deels gelijktijdig erf iets ten noorden ervan en een iets jonger erf in de buurt wel stukken toiletgerei zijn gevonden. Toiletgerei werd blijkbaar doorlopend gehanteerd in de nederzetting, maar sommige families kozen ervoor om ze niet te gebruiken, terwijl anderen ze in grotere aantallen gebruikten en tevens meegaven aan de doden, wat over het algemeen gesproken niet gewoon was.

5.2.10 Munten

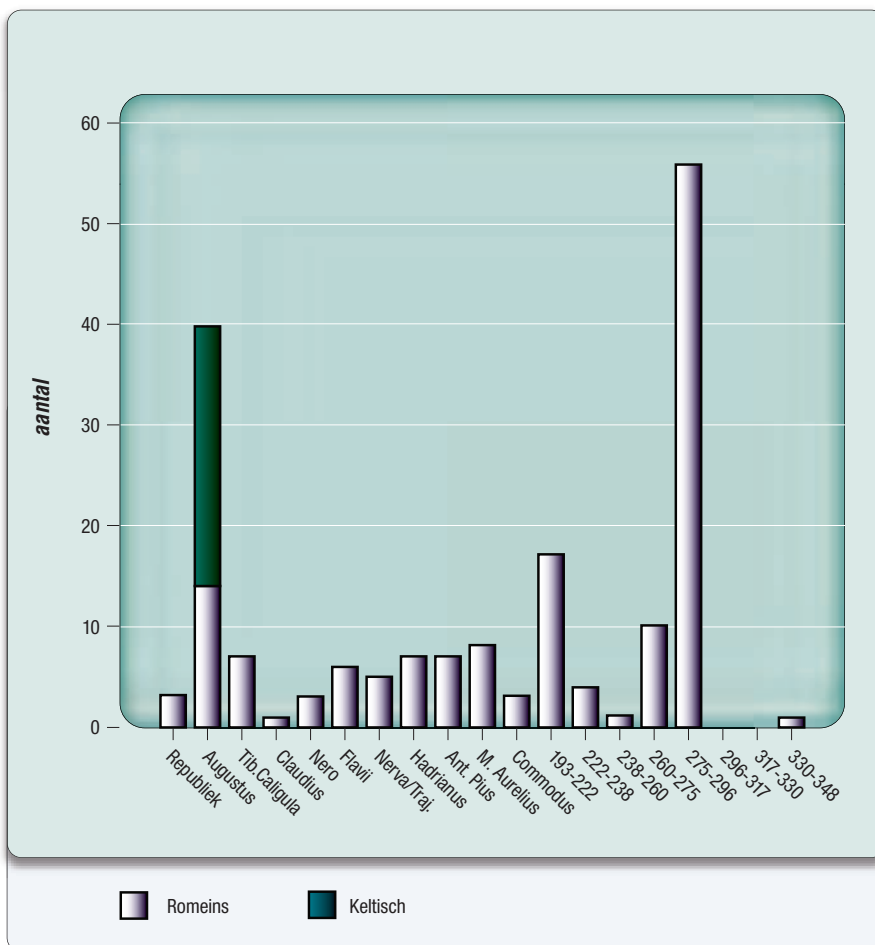
In totaal zijn van de drie vindplaatsen te Tiel-Passewaaij 347 munten verzameld. Een drietal schatvondsten bevatten samen 105 munten en de overige 242 exemplaren zijn losse vondsten, die voornamelijk in de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg zijn aangetroffen. Omdat er elders al een en ander over de Tielse munten geschreven is,²⁸⁴ beperkt de inhoud van deze paragraaf zich tot twee zaken: ten eerste een toelichting op het verspreidingsbeeld van de muntvondsten en ten tweede een interpretatie van het begin van de muntcirculatie. In de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg zijn twee schatvondsten gedaan. De eerste betreft een verzameling van 27 *denarii*, die door het veldteam tijdens het onderzoek aan een huisplattegrond werden gevonden. Met een sluitmunt geslagen in 205 n.Chr. is de schat waarschijnlijk omstreeks 210 verstopt, in de paalkuil van boerderij 20. De andere schat is door een detectoramateur voorafgaand aan de opgraving gevonden. De plek die hij rapporteerde, ligt vlakbij de eerstgenoemde schat en de munten, eveneens zilveren *denarii*, stammen uit dezelfde periode. Omdat de muntsoort en datering overeenkomen en de plaatsen vlak bij elkaar liggen, lijken beide schatten bij hetzelfde erf te horen en waarschijnlijk door één persoon of familie te zijn verstopt. De derde schat is van veel latere datum en op een geheel andere plek verstopt. In het grafveld is een verzameling van 61 bronzen imitaties van *antoniniani* uit de jaren 270 n.Chr. gevonden. Ze bevonden zich boven een reeds grotendeels opgevulde greppel die oorspronkelijk een graf omgaf. Waarschijnlijk dateert de depositie van omstreeks 280 of 290 n.Chr. en deze zou samen kunnen hangen met de vestiging van immigranten, nadat de nederzettingen enkele jaren niet bewoond waren geweest.²⁸⁵

Wat betreft de los gevonden munten zijn er 205 van de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg afkomstig, zestien komen van het terrein aan de Oude Tielseweg en 21 uit het grafveld. Van de grafveldmunten zijn er zestien met enige waarschijnlijkheid uit grafkuilen of kringgreppels afkomstig en dus met het grafritueel verbonden; de overige vijf zijn in de bouwvoor aangetroffen. Enkele munten die administratief gezien bij werkputten in het grafveld verzameld zijn, bevonden zich in werkelijkheid in of bij *off-site* greppels; deze exemplaren zijn bij de nederzetting Passewaaijse Hogeweg gerekend. Dat munten in het grafveld schaars zijn, is niet erg opzienbarend. Ook met betrekking tot andere categorieën metaalvondsten zoals *militaria* en *fibulae* is geobserveerd dat ze veelvuldig in de nederzetting werden aangetroffen, maar daarentegen weinig in het grafveld voorkomen. Dat er echter in de nederzetting aan de Oude Tielseweg slechts zestien munten verzameld zijn, is wel opvallend. In de inleiding is reeds aangegeven dat deze vindplaats voorafgaand aan de opgraving vaak door detectorzoekers is bezocht en dat de opgraafomstandigheden minder gunstig waren. Deze vondsten spelen daarom geen rol in de onderstaande analyse.

De chronologische verdeling naar productiedatum van de losse muntvondsten van de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg is weergegeven in afb. 70. Twee perioden met veel munten springen direct in het oog: de piek in de vroegste Romeinse tijd (Keltische munten en Augusteïsche emissies) en in de laat-Romeinse tijd (veelal laat-3e-eeuwse 'barbaarse imitaties' van *antoniniani* uit de periode 260-275 na Chr). In het algemeen geldt dat niet alle munten noodzakelijkerwijs direct na emissie in de nederzetting terecht gekomen zijn, en bovendien kunnen munten enkele decennia tot een eeuw in omloop zijn. Vooral de eerder genoemde barbaarse imitaties van *antoniniani* kunnen tot ver in de 4e eeuw gecirculeerd hebben en vullen die schijnbaar muntloze periode. Het grote aantal kleine muntjes van lage waarde, die voor het grootste deel regionaal geproduceerde vervalsingen zijn, hangt samen met een enorme inflatie in de 3e eeuw en het stoppen van de munttoevoer vanuit officiële muntateliers. De grotere aantallen munten uit de laat-Romeinse tijd betekenen

284 De gegevens van de munten uit de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg zijn gepubliceerd in Heeren 2006, 246, 342-346. Een beschrijving van de andere vondsten, alsmede een interpretatie, wordt gegeven in Aarts 2007, waarop deze paragraaf grotendeels steunt.

285 Paragraaf 3.3.7 bespreekt onder meer de interpretatie van deze muntschat.

Afb. 70 Tiel-Passewaaij. Chronologische verdeling (naar slagdatum) van de los gevonden munten uit de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg.

zeker niet dat muntgebruik toenam of dat men over meer geld beschikte. Voor de vroeg-Romeinse periode daarentegen zijn de grote aantallen wel opmerkelijk. Een groot deel van de munten uit de Augusteïsche periode betreft Keltische munten. Er zijn weliswaar Keltische munten die vóór de komst van de Romeinen gemaakt en gebruikt kunnen zijn, zoals *triquetrum*munten. Daarvan zijn echter maar drie exemplaren in Tiel-Passewaaij gevonden.²⁸⁶ De overgrote meerderheid van de Keltische munten betreft AVAVCIA-munten (Scheers type 217), die van iets latere datum zijn en waarschijnlijk als *quadrantes* in het Romeinse geldsysteem functioneerden. Aldus blijkt dat het muntgebruik vóór de komst van de Romeinen relatief beperkt was, om in de vroegste Romeinse tijd direct fors toe te nemen. Zoals gezegd kunnen de Augusteïsche emissies weliswaar ook langer gecirculeerd hebben, maar een aanvang van een toch substantieel muntgebruik rond het begin van onze jaartelling is wel waarschijnlijk.²⁸⁷

Aarts vermoedt dat de oorsprong van het vroege muntgebruik samenhangt met de recrutering van Bataafse mannen voor het Romeinse leger. In de eerste decennia van de Romeinse tijd waren veel Bataafse soldaten in hun thuisland gelegerd, waardoor ze in de gelegenheid waren om bij verlof hun nederzetting van oorsprong te bezoeken en een deel van hun soldij aan de familie te schenken.²⁸⁸ Hoewel de bewoners van de nederzetting ongetwijfeld kennis hadden van monetaire uitwisseling met munten, wil dat niet zeggen dat munten ook op die manier gehanteerd werden op de vindplaats. In Romeinse omgeving (dat wil zeggen in legerkampen of kampdorpen) zullen de bewoners van rurale

²⁸⁶ Roymans 2004, 95, 99.

²⁸⁷ Aarts 2003.

²⁸⁸ Aarts 2003.

nederzettingen muntgeld hebben gebruikt bij de uitwisseling, maar binnen de eigen gemeenschap ligt het meer voor de hand dat ze volgens de traditionele, niet-monetaire manier bleven uitwisselen.²⁸⁹

Tenslotte moet ook de piek van Severisch zilver worden genoemd. Dat er in de Severische tijd (193-235 n.Chr.) meer munten werden aangevoerd is een regionaal verschijnsel. De piek in Tiel-Passewaaij is voor de losse munten al groot, maar wordt nog versterkt door de boven al aangehaalde muntschatten. De toegenomen muntcirculatie die bovendien meer dan voorheen uit zilvergeld bestond, zou best wel eens samen kunnen hangen met een monetaarisering van de economie.²⁹⁰

5.2.11 Vingerringen

Vingerringen vormen een categorie vondsten die in Nederland nog niet in prehistorische contexten zijn aangetroffen. De vroegst gedateerde ringen zijn in legerkampen gevonden en we mogen er daarom vanuit gaan dat ze via het Romeinse leger in ons land geïntroduceerd zijn.²⁹¹ Vanuit het legerkamp vond het gebruik van ringen in de 1e eeuw n.Chr. zijn weg naar de autochtone bevolking op het platteland. Gezien deze oorsprong ligt het voor de hand dat het de hulptroepensoldaten zijn die na hun kennismaking met vingerringen in de context van het leger, deze objecten blijven gebruiken als zij na het verlaten van de militaire dienst terugkeren naar hun nederzetting van herkomst. In eerste instantie zal het dragen van een vingerring wellicht een militaire en/of Romeinse identiteit uitgedrukt hebben. Met het verstrijken van de jaren echter zal het gebruik van ringen veel gewoner zijn geworden en hoeven ringen niet exclusief door mannen gedragen te zijn.

De 42 vingerringen van Tiel-Passewaaij zijn grofweg in vier categorieën te verdelen: ringen bestaande uit een eenvoudige metalen band, ringen met inleg van glas- of emaille, ringen met inscriptie, en ringen met gesneden stenen (zegelringen)(afb. 71).

De nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg heeft verreweg de meeste vondsten van ringen opgeleverd: 36 stuks. Drie ringen zijn uit de nederzetting Oude Tielseweg afkomstig en slechts drie exemplaren komen van het grafveld: twee in grakuil en één fragment in een grafgreppel (afb. 72). De twee vroegste stukken dateren uit de periode 10-40 n.Chr. en uit de latere 1e eeuw stammen drie exemplaren (tabel 48 in bijlage III). Uit de 2e eeuw komen er 10, terwijl er uit 3e-eeuwse sporen nog vijf zijn gevonden. Twee behoren tenslotte tot laat-Romeinse contexten (maar zijn wellicht ouder) en de overige zeventien zijn niet dateerbaar. De chronologische verdeling van de ringen is over het algemeen gebaseerd op datering van de contexten waarin de ringen zijn gevonden, hoewel ook de stukken op zich soms dateerbaar zijn op basis van vorm en/of decoratie.²⁹²

5.2.12 Haarnaalden

Haarnaalden zijn lange rechte pinnen, al dan niet versierd met rillen op de schacht en vrijwel altijd voorzien van een knop aan de bovenzijde. Het is een typisch vrouwensieraad dat, naar men aanneemt, samen met een houten of leren kapje diende om de haren op te steken. De haarnaald is een van oorsprong Etruskisch gebruiksvoorwerp dat tijdens de Romeinse Republiek vooral door vrouwen uit de rijkere kringen werd gedragen. Met de Romeinse verovering werden ze ook in onze streken geïntroduceerd.²⁹³

Een selectie van de Tielse haarnaalden is te zien in afbeelding 73. Van de 33 exemplaren zijn er 26 bij de nederzetting Passewaaijse Hogeweg verzameld; vier zijn in de nederzetting Oude Tielseweg aangetroffen en drie stuks komen uit het grafveld (afb. 74; tabel 49 in bijlage III). In de nederzetting is geen spe-

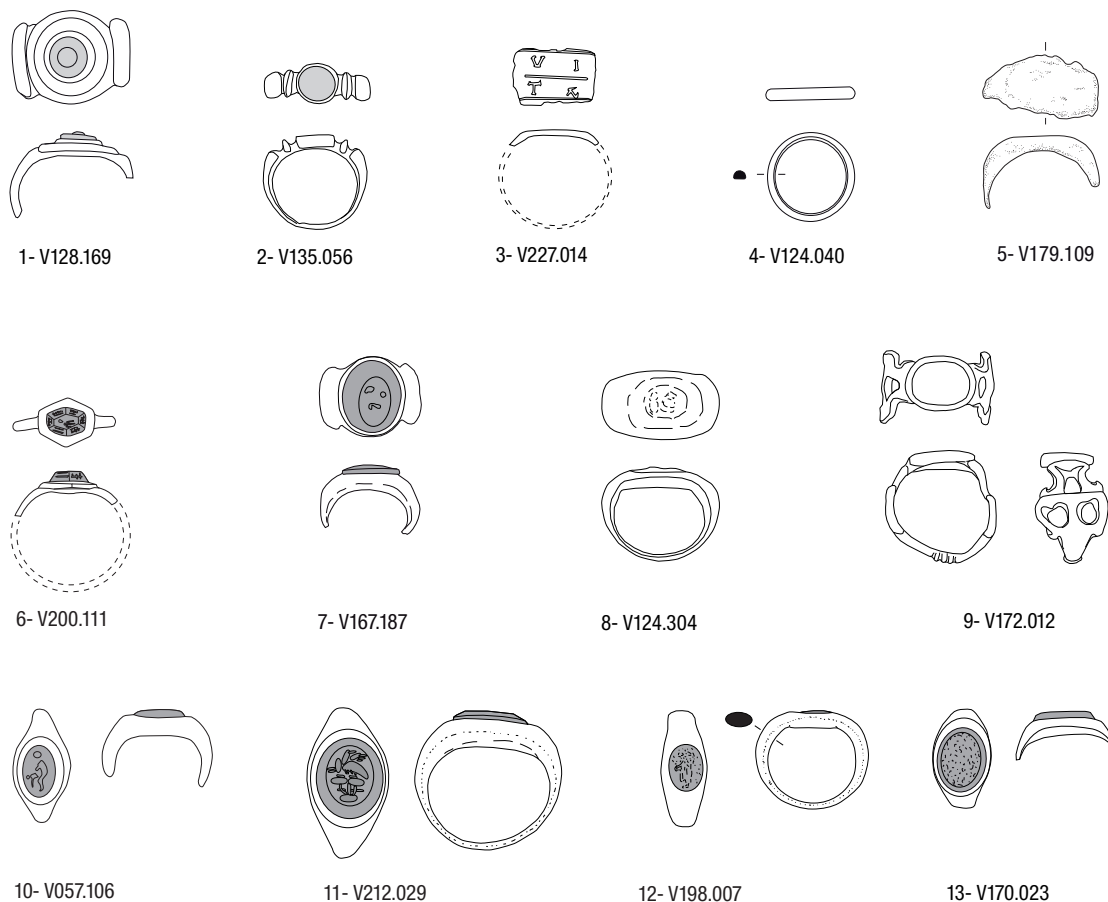
289 Aarts 2000; Aarts 2005.

290 Aarts 2000; Aarts 2007, 129.

291 Brouwer 2003.

292 Henkel 1913; Riha 1990.

293 Riha 1990, 95.

cifiek patroon waar te nemen: bij vrijwel alle 2e- en 3e-eeuwse huizen zijn wel exemplaren aangetroffen.

De contextdateringen van de Tielse haarnaalden zijn later dan de meeste andere categorieën vondsten. Contexten uit fase 2 ontbreken geheel en slechts één stuk is uit (het einde van) fase 3 afkomstig. In fase 4 zijn ze vervolgens algemeen aanwezig en worden ook in fase 5 en 6 gebruikt. Een opvallend stuk is verder een zogenaamde Wijster-naald uit de late 4e of 5e eeuw (fase 8; afb. 73 nr. 6).

De meeste categorieën metaalvondsten worden in dit hoofdstuk in militaire zin geïnterpreteerd, dat wil zeggen dat de oorsprong van het gebruik van de objecten in het Romeinse leger ligt en dat ze door veteranen uit het leger mee naar het platteland zijn genomen. Voor haarnaalden ligt een dergelijke oorsprong niet voor de hand omdat het objecten betreft die tot de vrouwelijke dracht behoren. Geheel onmogelijk zou een herkomst uit het Romeinse leger niet zijn aangezien ook vrouwen zich in en om de legerkampen ophielden, maar het is opvallend dat de haarnaalden pas in de 2e eeuw geïntroduceerd werden in Tiel-Passewaaij, terwijl andere groepen vondsten met een militaire oorsprong veel eerder ingang vonden. Als het Romeinse leger niet de oorsprong is van het gebruik van haarnaalden, zou dat gebruik vanuit de stedelijke cultuur afkomstig kunnen zijn. In dat geval zou het gebruik van haarnaalden zich langzaam vanuit de steden over het omliggende platteland verspreid hebben, wat aansluit bij de geobserveerde latere introductie.

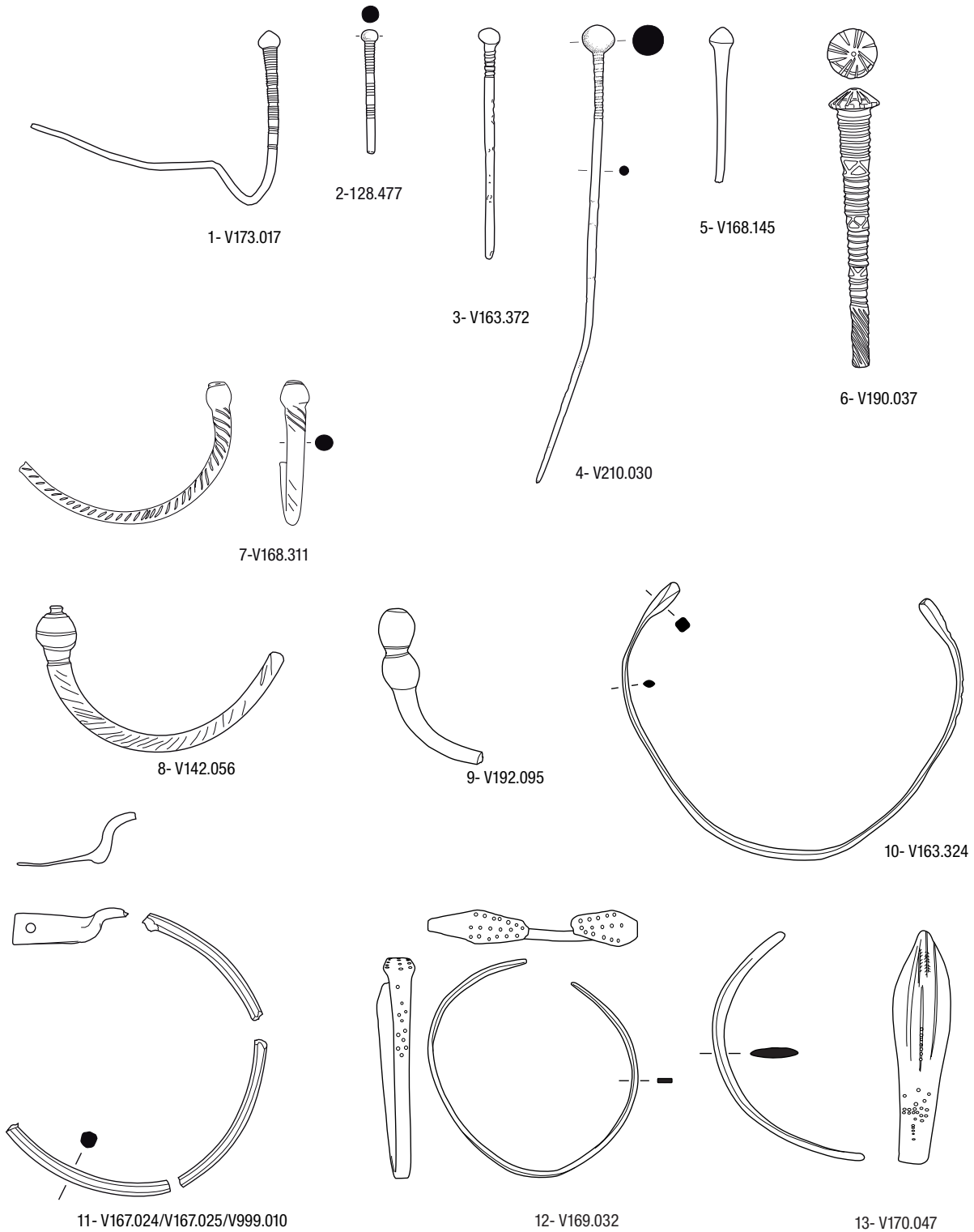
Afb. 71 Een selectie van vinger-
ringen uit het grafveld en de
nederzetting Tiel-Passewaaijse
Hogeweg. Schaal 2:3. Licht
grijsraster - glaspasta; donker
grijsraster - gesneden steen; 4
en 12 zilver; 11 ijzer; overig koper-
legering.

Afb. 72 De verspreiding van vingerringen over de vindplaatsen van Tiel-Passewaaij. Schaal 1:5000. A zegelringen; B ringen (overig).

5.2.13 Armbanden

In tegenstelling tot veel andere categorieën metaalfondsten zijn armbanden geen Romeinse introductie. Bronzen armbanden komen al sinds de bronstijd voor en zijn ook in de IJzertijd al vrij algemeen verkrijgbaar. Ook na de komst van de Romeinse legers naar ons land bleven ze veel gebruikt worden. Het relatief hoge aantal van 84 armbanden bewijst hun langdurige populariteit. Tabel 50 laat contexten uit periode II (Midden-Late IJzertijd) en alle Romeinse fasen zien, tot in de laat-Romeinse tijd aan toe. In de IJzertijd en vroeg-Romeinse tijd zijn zowel gladde als getordeerde armbanden in gebruik (afb. 73). In de midden-Romeinse tijd zijn gladde armbanden in de meerderheid. Zilveren armbanden

Afb. 73 Een selectie van haarnaalden (boven) en armbanden (onder) uit de nederzetting Tiel-Passewaaijse Hogeweg. Schaal 2:3. 1, 2, 11 zilver; overige koperlegering.

Afb. 74 De verspreiding van haarnaalden (B) en armbanden (A) over de vindplaatsen van Tiel-Passewaaij. Schaal 1:5000.

komen vooral in de laat-Romeinse tijd voor. Twee kenmerkende exemplaren uit de laat-Romeinse tijd vertonen verbrede en spitse uiteinden met puntjesmotief. Het gaat waarschijnlijk om gestileerde slangen.²⁹⁴

Van het gebruik van armbanden weten we niet veel. Ze lijken zowel door mannen, vrouwen als kinderen gedragen te worden en ze komen zowel in steden als legerkampen veelvuldig voor. Daarom worden armbanden in deze studie niet specifiek in een bepaald kader geplaatst, maar in algemene zin als deel van de lokale dracht gezien.

²⁹⁴ Riha 1990, 52-63.

fasering	naam	literatuur	datering	Tiel-Passewaaij				
				1	2	2*	3	4
per II. en fase 1	Klassieke Midden La Tene fibulae	Feugère 1	220-80 v.Chr.	1			2	
fase 2	Midden La Tene fibulae (var. Empel)		120-50 v.Chr.				1	
	Nauheim-derivaten	Metzler 3; Feugère 4 - 5 - 6b	100 v.-30 n.Chr.	1			11	
	Vroege kapfibulae	Haalebos 2, IV-VI	80-20 v.Chr.				3	
	Knoopfibulae	Haalebos 1 var.; Riha 1.5	80 v.-30 n.Chr.				2	
	Vroege distelfibulae	Metzler 11; Feugère 15	55 v.-30 n.Chr.	1				
	Haakfibulae	Metzler 15b-16; Feugère 9b+14a	50 v.-50 n.Chr.	1			9	
	Vroege leeuwefibulae	Ettlinger 27; Feugère 18a	30 v.-15 n.Chr.				1	
	Langton Downfibulae	Metzler 17; Riha 4.3-4.4	30 v.-40 n.Chr.			1	2	
	Late kapfibulae	Haalebos 2; Ulbert I-III	30 v.-40 n.Chr.	5		1	22	1
	Hooggewelfde draadfibulae	Almgren 2 (+derivaten)	30 v.-50 n.Chr.	2			8	
	Knikfibulae	Almgren 19; Haalebos 5A	20 v.-40 n.Chr.				5	
fase 2 of 3.1	Aucissa-fibulae	Feugère 22; Riha 5.2-5.4	30 v.-60 n.Chr.	1		1	12	
	Echte distelfibulae	Metzler 12/13; Ettlinger 24-26	30 v.-70 n.Chr.				1	
	Boogfibulae met knoppen	Haalebos 4a	20 v.-90 n.Chr.	2		3	37	
	Ogenfibulae met open ogen	Haalebos 6a-b	5-40 n.Chr.	8		2	39	
	Hoekige vierknoppenfibulae	Van Buchem 12e	1-60 n.Chr.	1			5	
	Scharniervleugelfibulae	Riha 5.7; Ettlinger 34	1-70 n.Chr.			1	2	
	Rond gebogen draadfibulae	Almgren 15; Van Buchem 22A-B	1-90 n.Chr.	12		1	59	2
	Ogenfibulae c-d	Haalebos 6c-e	20-100 n.Chr.	4	1		19	
	Latere boogfibulae	Haalebos 4b-d	1-100 n.Chr.				4	
	Late knikfibulae	Almgren 20; Haalebos 5B	20-100 n.Chr.	6			31	1
fase 3.1	Onderdr. knikfibulae (1-delige voetboog)	Almgren 10-13; Riha 1.8	40-90 n.Chr.				3	
	Vroege schijffibulae	Feugère 20d; Riha 7.2-7.11	40-100 n.Chr.				5	
fase 3.1 - 3.2	Sterk geprofileerde fibulae	Haalebos 7; Böhme 12	40-120 n.Chr.	1			2	
	Scharnierfibulae	Riha 5.9-5.14; Ettlinger 33	40-120 n.Chr.	3		2	17	
	Hoekig gebogen draadfibulae	Van Buchem 22C/D	60-150 n.Chr.	21	9	2	203	1
	Geemailleerde beugelfibulae	Riha 5.17; Ettlinger 36-38	70-170 n.Chr.	4		1	9	
fase 3.2	Dolkfibulae	Haalebos 11; Van Buchem 16	90-150 n.Chr.	2			7	
	Germaanse trompetkopfibulae	Böhme 35; Almgren 101	100-160 n.Chr.				1	
fase 3.2 - 4	Draadfibulae met geribde beugel	Van Buchem 23	90-180 n.Chr.	17	1	1	68	
	Germaanse kniefibulae	Haalebos 15b; Böhme 36	90-200 n.Chr.	1			1	
	Engelse trompetkopfibulae	Richardson 1960; Böhme 1970	65-200 n.Chr.	1	1		1	
	Draadfibulae met bandvormige beugel	Almgren 16; Van Buchem 24	120-200 n.Chr.	8	5	2	50	

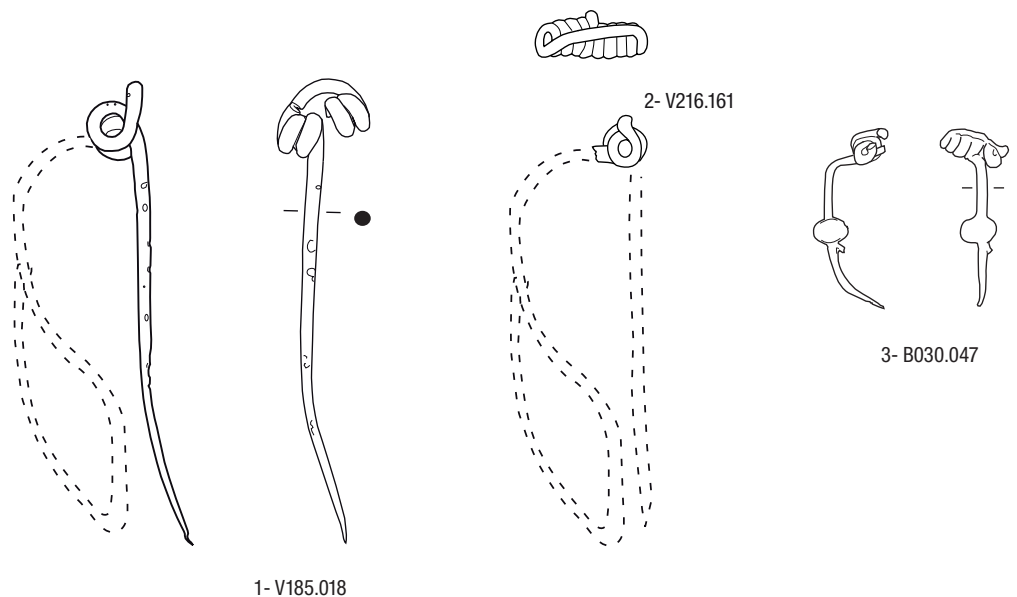
fasering	naam	literatuur	datering	Tiel-Passewaaij				
				1	2	2*	3	4
fase 3 - 4- 5	Geemailleerde schijf- en figuurfibulae	Riha 7.3/4/11/13/14/16/20/25	70-240 n.Chr.	1	3		16	1
	Ring- en Omegafibulae	Riha 8; Böhme 50/51	40-350 n.Chr.				2	
fase 4	Knie- en Beugelfibulae met kopplaat	Böhme 19-18	140-190 n.Chr.	2	1		7	
	Peltakopfibulae	Böhme 22	140-190 n.Chr.				1	
	Kniefibulae met veerhuls	Böhme 21	140-210 n.Chr.				2	
fase 4 - 5 - 6	Opengewerkte schijf- en figuurfibulae	Riha 3.18; Böhme 46-49	150-240 n.Chr.	1		1	5	
	Draadfibulae met breed gehamerde beugel	Van Buchem 24var.	150-270 n.Chr.		2	1	51	
	Draadfibulae met rechthoekig profiel	Van Buchem 22var.	150-270 n.Chr.				7	
	Schijf- en figuurfibulae met press-blech	Böhme 43n-44; Riha 3.14	150-300 n.Chr.				6	
	Gevorkte fibulae met halve veerhuls	Böhme 26	170-230 n.Chr.				1	
fase 5 - 6 - 7	Fibulae met lange scharnierarmen	Böhme 28/29; Ettlinger 56	200-300 n.Chr.				5	
	Tweedelige fibulae met hoge naaldhouder	Böhme 37	200-350 n.Chr.				5	
fase 7 - 8	Tweedelige voetboogfibulae	Schulze 1977; Böhme 38	270-450 n.Chr.	1			11	
	Drieknoppenfibulae	Haalebos 16; Van Buchem 1966	240-370 n.Chr.				1	
	Tutulusfibulae	(H. Böhme 1974)	320-400 n.Chr.				2	
fase 8	Steunarmfibulae	(H. Böhme 1974)	370-450 n.Chr.			2		
	Tiefuhrnadel	(H. Böhme 1974)	370-450 n.Chr.			1		
	fragmenten onbepaald			8	6	3	65	
				116	29	26	830	6

Tabel 16 Overzicht van de in Tiel-Passewaaij gevonden *fibulae*. "Tiel-Passewaaij" kolom 1 - nederzetting Oude Tielseweg; kolom 2 - grafveld; kolom 2* - grafveldterrein maar zeker ouder of jonger dan het grafveld, dus als off-site nederzettingstvondst te rekenen; 3 - nederzetting Passewaaijse Hogeweg; 4 - overige Passewaaijse vindplaatsen.

5.2.14 *Fibulae*

In Tiel-Passewaaij is het verbluffende aantal van 1007 (fragmenten van) kleidingspelden geborgen (tabel 16 en tabel 51 in bijlage III). Slechts 29 daarvan zijn direct met het grafritueel verbonden; de overige 978 komen uit de nederzettingen of de *off-site*. De afbeeldingen 75 tot en met 80 geven een indruk van de diversiteit van de *fibulae* door de tijd heen. De afbeeldingen 81 tot en met 83 geven een verspreidingsbeeld in de verschillende fasen.

Een verzameling *fibulae* van deze omvang is zeer waardevol als informatiebron op het gebied van dateringen, handel en uitwisseling maar ook bijvoorbeeld over persoonlijke identiteit van de dragers. Op deze plaats kan slechts een klein deel van de potentie benut worden, en wel door ons te concentreren op de intensiteit van *fibulage* gebruik door de tijd heen. Het is de bedoeling om het aantal *fibulae* per bewoningsfase vast te stellen en te relateren aan de gereconstrueerde bevolkingsomvang. Het aantal *fibulae* per persoon per periode kan iets zeggen over de populariteit van de *fibula* door de tijd heen, wat op

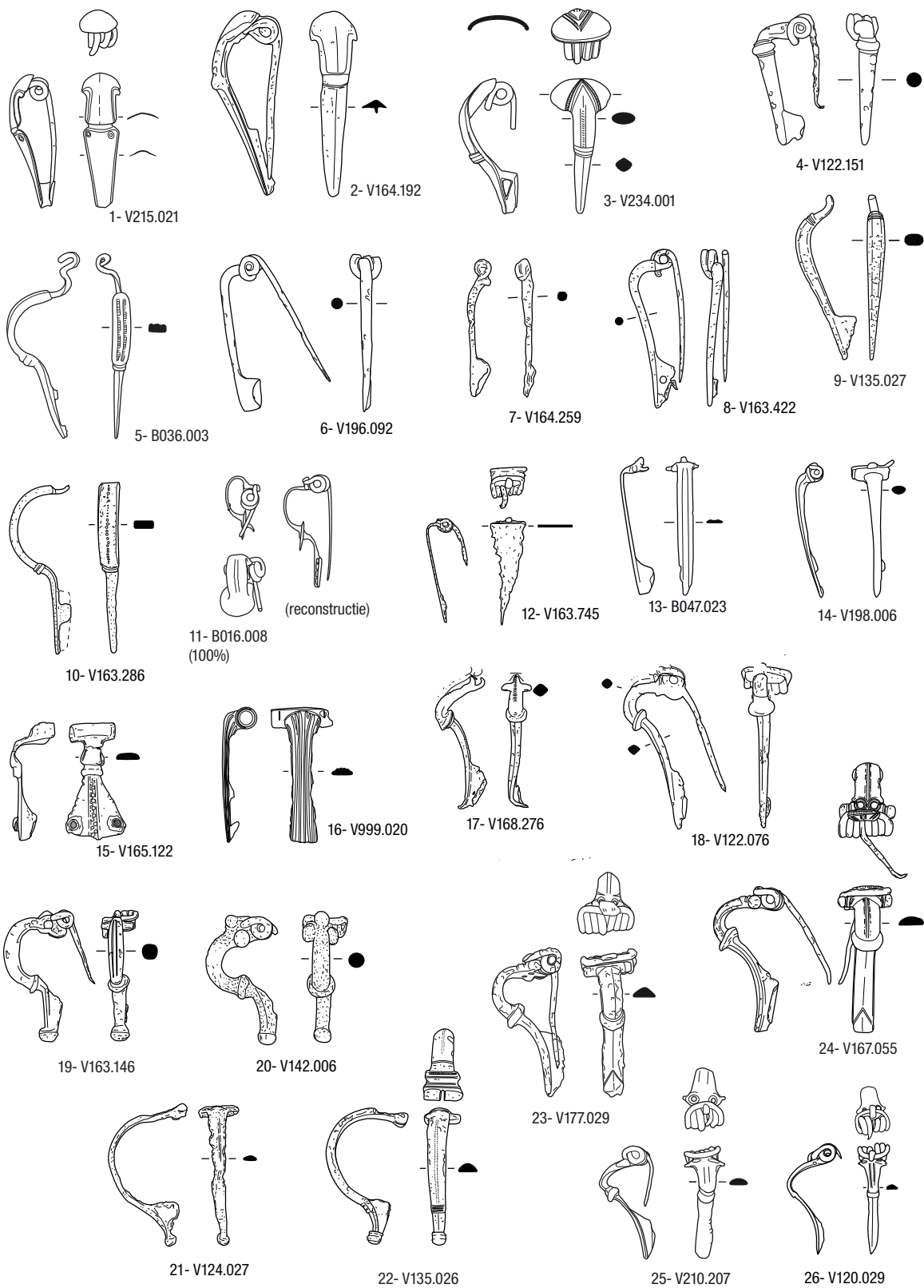
Afb. 75 Tiel-Passewaaij. De *fibulae* uit periode II en periode III fase 1. Schaal 2:3. 1, 3 koperlegering; 2 ijzer.

zijn beurt weer een informatiebron is over een geleidelijke danwel een snelle acceptatie van de *fibula* als onderdeel van de dagelijkse dracht.

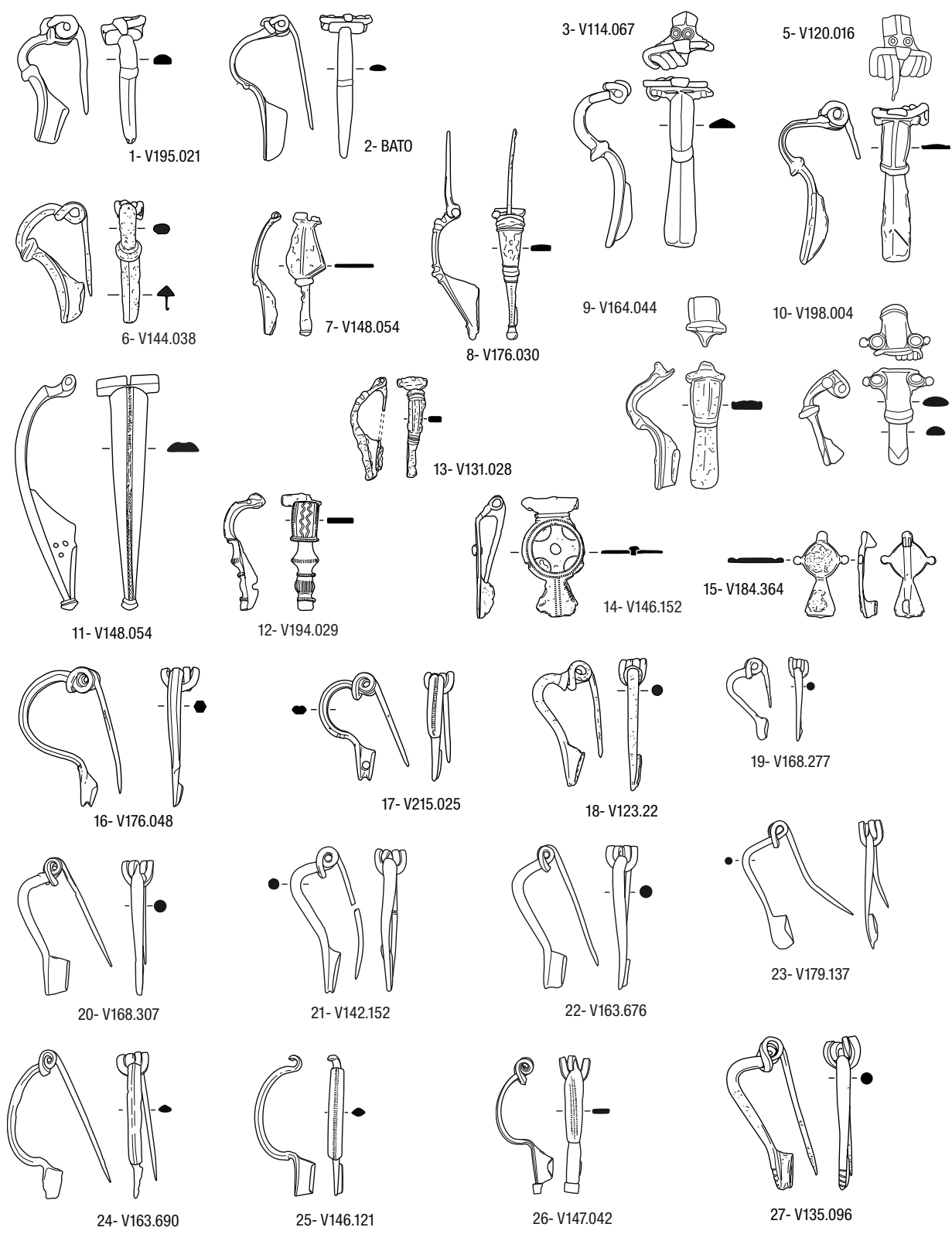
Om de intensiteit van *fibula* gebruik door de perioden heen vast te kunnen stellen, is het nodig de *fibulae* aan bewoningsfasen toe te wijzen. Omdat de (literatuur)datering van *fibulae* soms echter de dateringsgrenzen van bewoningsfasen overschrijdt, volgt hier een korte uitweiding over de manier waarop deze toewijzing is gerealiseerd.

De draad*fibula* met hoekig gebogen beugel dateert bijvoorbeeld van ca. 60 tot ca. 150 n.Chr. en is daarmee probleemloos aan een fase te koppelen, aangezien deze datering volledig binnen periode 3 van de fasering (ca 40-150 n.Chr.) valt. Andere typen echter, zoals de draad*fibula* met in doorsnede bandvormige beugel, dateren in de periode 100 tot 200 n.Chr. en zouden daarom zowel tot fase 3.2 (tot 150 n.Chr.) als tot fase 4 (vanaf 150 n.Chr.) kunnen behoren. Daarom is in aanvulling op de literaturodatering vervolgens gebruik gemaakt van de contexten: is het stuk in een spoor van fase 3 gevonden, werd het aan die fase toegewezen. De *fibulae* zonder archeologisch relevante context zijn naar ratio over de bewoningsfasen verdeeld. Daarmee wordt bedoeld dat bijvoorbeeld 30 contextloze *fibulae* met een datering 100 tot 200 n.Chr. voor de helft aan fase 3.2 en voor de helft aan fase 4 zijn toegewezen. Hoewel deze methode enige willekeur met zich meedraagt en de wellicht aanwezige verschillen enigszins nivelleert, hoefde hiervan niet erg veel gebruik te worden gemaakt. Van de 1007 *fibulae* zijn er 551 (54,7%) met een niet-problematische literaturodatering of op basis van hun context bij een bewoningsfase ondergebracht; de fase is in tabel 51 in bijlage III vermeld. Vervolgens zijn 420 (41,7%) stuks naar ratio over perioden verdeeld en 36 (3,6%) stuks waren geheel ondateerbaar en zijn niet meegenomen in de verdere analyse.

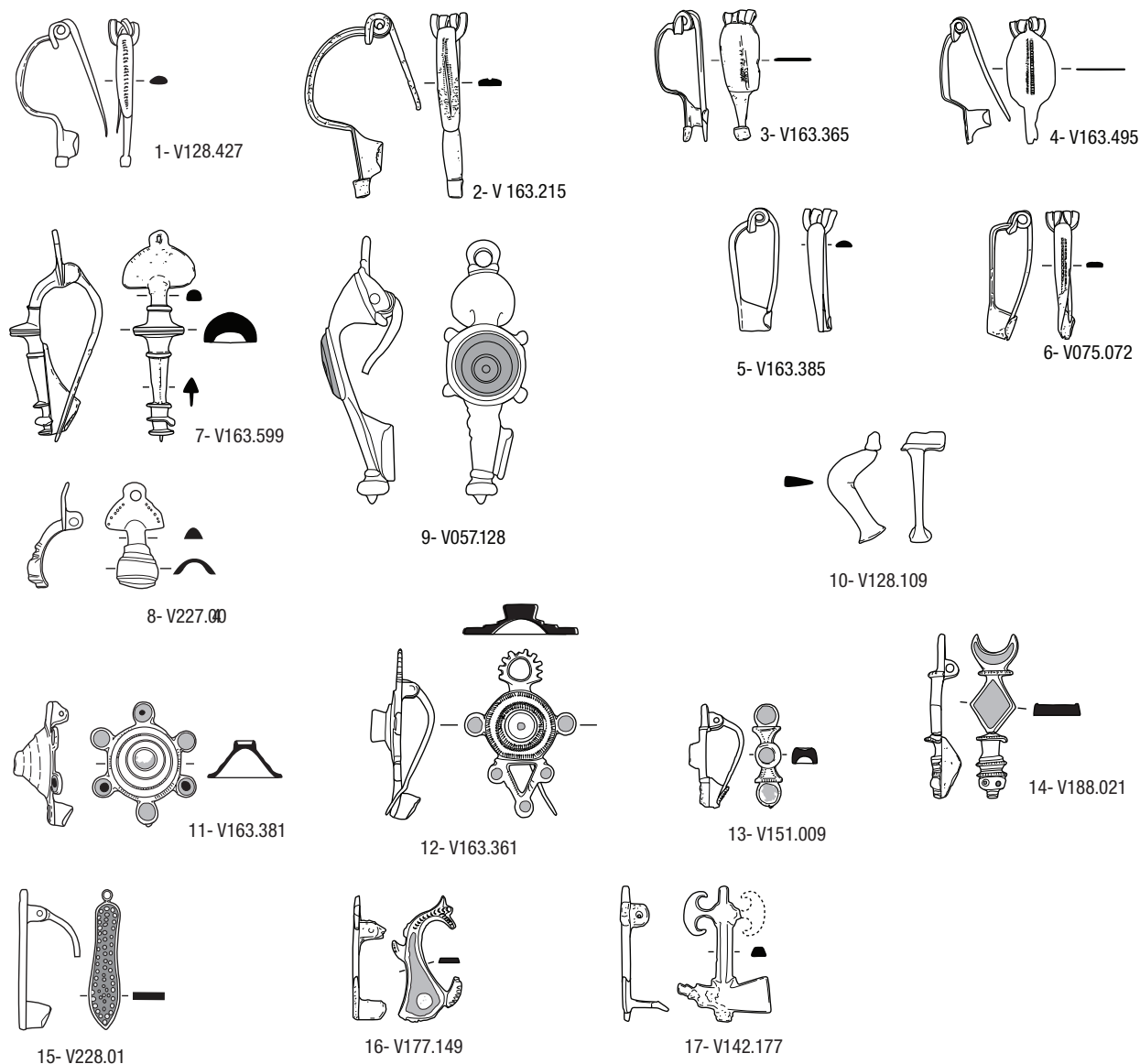
De 971 aldus aan bewoningsfasen toegeschreven kledingspelden vormen de basis voor een analyse van de intensiteit van het *fibula*gebruik (zie tabel 17). De getallen per fase alleen zijn niet erg veelzeggend over frequentie van gebruik, omdat de fasen niet even lang zijn en de bevolking niet in alle perioden van gelijke omvang was. Als eerste correctie moet daarom het aantal *fibulae* per fase gedeeld worden door het aantal jaren dat die fase duurde (kolom

Afb. 76 Tiel-Passewaai. Een selectie van *fibulae* uit fase 2. Schaal 2:3. 21 ijzer; overige koperlegering. Tekening M. Kriek en auteur.

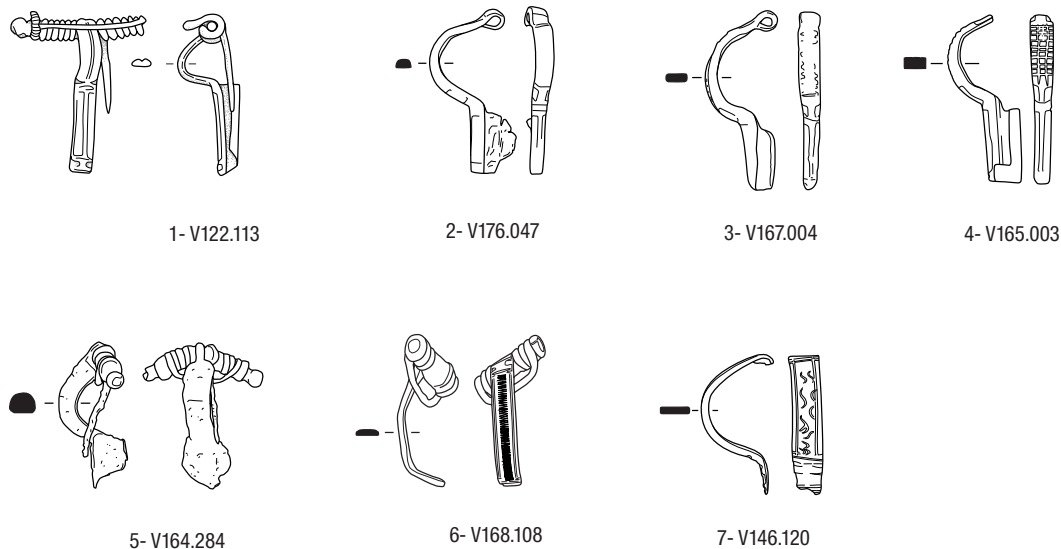
Afb. 77 Tiel-Passewaaij. Een selectie van *fibulae* uit fase 3. Schaal 2:3. Alle koperlegering; 11, 14 met vertinning. Tekening M. Kriek en auteur.

Afb. 78 Tiel-Passewaaij. Een selectie van *fibulae* uit de fasen 4, 5 en 6. Schaal 2:3. Alle koperlegering; 17 met vertinning; grijsrasters = emaille inleg. Tekening M. Kriek.

²⁹⁵ De kolom 'bevolking' van tabel 31 is gebaseerd op de hoge inschatting van de nederzettingpopulatie, tabel 9 rechterkolom.

'*fibulae* per jaar'). Om het aldus verkregen getal op waarde te kunnen schatten, moet ook de omvang van de lokale bevolking erbij worden betrokken.²⁹⁵ Het resultaat is het aantal *fibulae* per jaar per hoofd van de bevolking. Voor de fasen 1 en 8 zijn nauwelijks *fibulae* en geheel geen demografische gegevens bekend, zodat de tabel alleen betrekking heeft op de fasen 2 tot en met 7. Tabel 17 lijkt aan te geven dat er direct aan het begin van fase 2 grote aantallen *fibulae* circuleerden. Dat is echter onwaarschijnlijk aangezien fase 2 al vóór het begin van de Romeinse tijd een aanvang neemt. Om de werkelijke aanvang van het massale gebruik van *fibulae* in beeld te brengen, moet binnen fase 2 een Romeins- en een pre-Romeins deel worden onderscheiden. Als we de vroegste *fibula*-typen en hun datering nader bekijken (tabel 16 en 50), blijkt dat er slechts zes *fibulae* met zekerheid vóór aanvang van de Romeinse tijd dateren. Als vervolgens de *fibulae* met ruime datering in de Late IJzertijd of vroeg-Romeinse tijd naar ratio over de perioden worden verdeeld, zoals boven

Afb. 79 Tiel-Passewaaij. Een selectie van *fibulae* uit fase 7. Schaal 2:3. 1 zilver; overige koperlegering. Tekening M. Kriek.

beschreven, vallen er nog eens twaalf *fibulae* binnen het pre-Romeinse deel van fase 2. Dit aandeel van de pre-Romeinse *fibulae* is gering in vergelijking tot de hoge aantallen die direct aan het begin van de Romeinse tijd circuleerden (tabel 18).²⁹⁶ Bovendien is deze intensiteit van *fibulagebruik* in het Romeinse deel van fase 2 zelfs hoger dan die in fase 3.

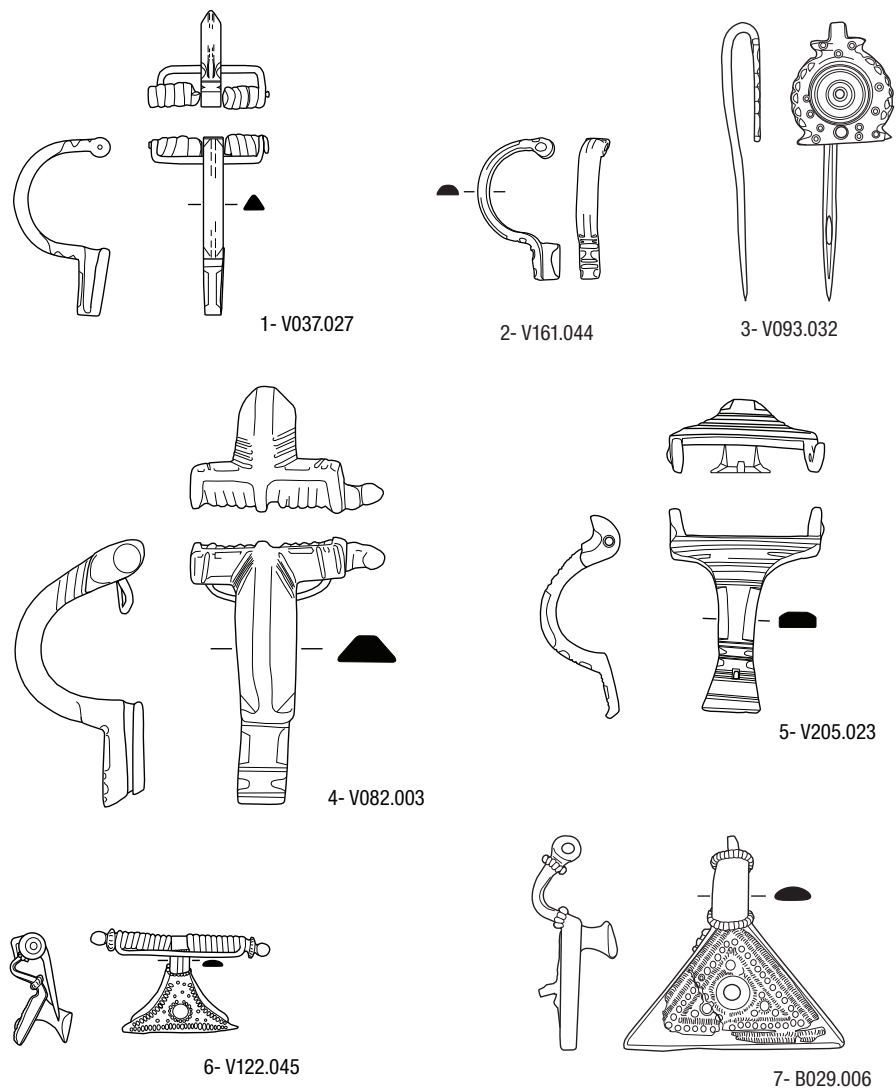
Op basis van dit rekenmodel mogen we van een krachtige groei van het gebruik van *fibulae* uitgaan, direct volgend op de vestiging van het Romeinse leger in het rivierengebied. Een dergelijke snelle verspreiding komt overeen met de chronologische verdeling van de munten. Munten en *fibulae* hebben met elkaar gemeen dat het objecten zijn die men in de Late IJzertijd ook al kende. Gezien deze overeenkomsten is het niet ondenkbaar dat de *fibulae*, net als de munten, verbonden kunnen worden met de eerste recrutering van hulpstroepensoldaten. Wellicht is de soldij die de eerste lichtenings hulpstroepensoldaten achterlieten te Tiel-Passewaaij deels besteed aan de aanschaf van *fibulae*.

De grote populariteit van de *fibula* in de vroeg-Romeinse tijd kan door meer zijn ingegeven dan alleen de bekendheid met het dragen ervan vanuit de Late IJzertijd. Een belangrijk aspect van het dragen van *fibulae* is de mogelijkheid om daarmee een bepaalde identiteit uit te dragen.²⁹⁷ De vroeg-Romeinse tijd is een periode van grote veranderingen in allerlei aspecten van de maatschappij: politiek, militair, economisch en sociaal. Ieder individu in de door Rome veroverde gebieden, ongeacht zijn status, heeft te maken gekregen met die diepgaande veranderingen. Deze zullen ondermeer geleid hebben tot de formatie van nieuwe sociale identiteiten. Identiteit wordt vaak door middel van kleding en decoratie uitgedrukt, waarvoor de *fibula* uitermate geschikt is. Niet alleen het uiterlijk van een *fibula* (groot of klein, brons of zilver, emaille versiering) is daarbij een keuze, maar ook de draagwijze (één of meer, op de schouder of aan de taille). Jonge vrouwen zullen andere *fibulae* hebben gedragen dan oude mannen en boeren wellicht andere dan soldaten. Dat *fibulae* inderdaad met de vorming van nieuwe identiteitsgroepen verband hielden, wordt aangegeven door zowel de intensiteit in gebruik als de variatie in speldvormen: beiden bereiken zowel in Tiel (tabel 16, 31 en 32) als elders²⁹⁸ de grootste omvang in de vroeg-Romeinse tijd.

²⁹⁶ Omdat in de pre-Romeinse periode een deel van de *fibulae* van ijzer was en dit materiaal slecht vertegenwoordigd is in de vondsten, zal het werkelijke aantal hoger hebben gelegen. Toch zal het algemene beeld van tabel 32 niet wijzigen door een hypothetische aanvulling met enkele ijzeren stukken.

²⁹⁷ Jundi & Hill 1998; Eckardt 2005.

²⁹⁸ Jundi & Hill 1998.

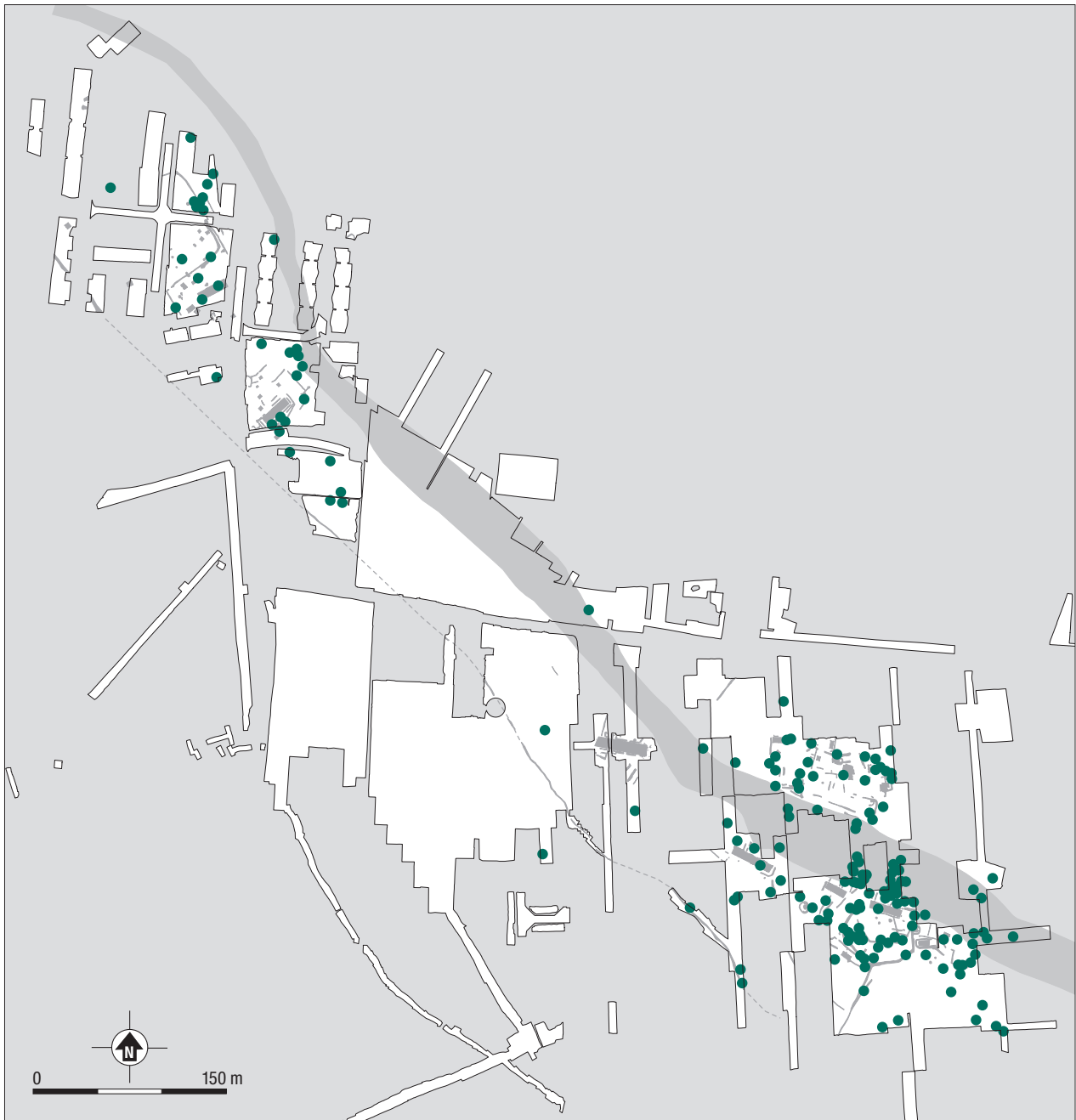
Afb. 80 Tiel-Passewaaij. De *fibulae* uit fase 8. Schaal 2:3. 6, 7 zilver met *pressblech* goud; overige koperlegering.

5.2.15 Huisplattegronden

Hoewel tot nu toe vooral het culturele vondstmateriaal ter sprake is gekomen, behoren ook de gebouwen in de nederzettingen tot de materiële cultuur. De constructie van een gebouw is niet louter functioneel bepaald, ook traditie en identiteit zullen een rol gespeeld hebben bij de keuze van constructie en wijze van uitvoering.

In hoofdstuk 3 zijn de huisplattegronden van de nederzettingen reeds aan de orde gekomen. Daar werden vooral de chronologie en typologie van de gebouwen ter discussie gesteld. De aldaar gesignaleerde ontwikkelingen worden hier weer ter sprake gebracht maar dan vooral vanuit het oogpunt van de betekenis van huisarchitectuur voor de bewoners en de herkomst van bepaalde veranderingen.

Een eerste belangrijke vaststelling is dat de woonstalboerderij, bestaande uit een houten constructie met lemen wanden en een dak van riet of stro, regel was in Tiel-Passewaaij en overigens in het hele rivierengebied en aangrenzende regio's. Romeinse huizenbouwtradities zoals stenen funderingen, opgaand

Afb. 81 Tiel-Passewaaij. De verspreiding van de *fibulae* die met zekerheid tot fase 2 behoren. Schaal 1:5000.

muurwerk, dakpannen, vensterglas, muurschilderingen etc. komen nauwelijks voor. Tiel-Passewaaij kent enkele gebouwen waar mogelijk enkele dakpannen in verwerkt zijn geweest maar een volledig pannen dak, stenen fundamenten etc. komen in het geheel niet voor. Bij een Romeinse villa is het woongebouw gescheiden van de bedrijfsgebouwen (graanschuur, stal). Bij de woonstalhuizen leven mens en vee onder één dak. Hoewel het vasthouden aan het woonstalhuis ten dele verklaard kan worden door een gebrek aan rijkdom, is er ook een belangrijke ideologische oorzaak voor te noemen, namelijk een affiniteit met voorvaderlijke pastorale waarden.²⁹⁹

Ook al werd in Tiel-Passewaaij altijd in houten woonstalhuizen gewoond, toch is er binnen de Romeinse tijd wel degelijk een ontwikkeling waar te nemen in de constructie van de boerderijen. De typologische indeling in verschillende groe-

²⁹⁹ Roymans 1996b.

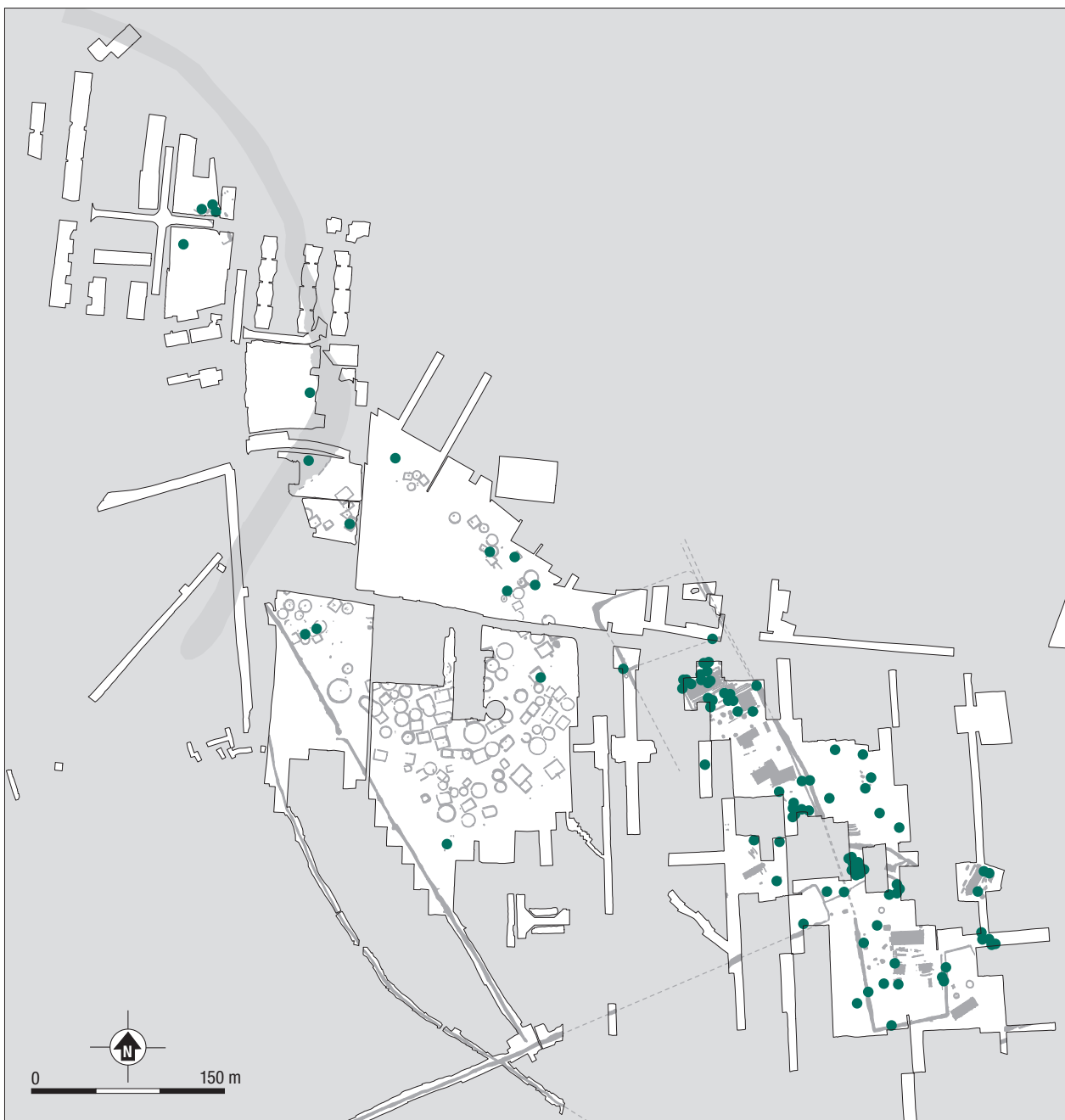

Afb. 82 Tiel-Passewaaij. De verspreiding van de *fibulae* die met zekerheid tot fase 3 behoren. Schaal 1:5000.

300 Verwers & Kooistra 1990, 280; Slofstra 1991, 163-164; Roymans 1996b, 74; Wesselingh 2000, 78.

pen (afb. 11) alsmede de afbeeldingen van de hoofdgebouwen per fase (afb. 16, 21, 24, 27) zijn hiervan een duidelijke illustratie. Moeilijker is om vast te stellen wat de achtergrond is van deze veranderingen. In het volgende hoofdstuk zal beargumenteerd worden dat de veranderingen deels samenhangen met een andere wijze van agrarische productie. Daarnaast zijn er ook elementen van wooncultuur uit Romeinse steden of legerkampen die deels worden overgenomen, zoals vensterglas en (een beperkt aantal) dakpannen.

De introductie van een zogenoemde *porticus* is uitgelegd als een toepassing van de Romeinse villa-architectuur op de inheemse woonstalhuustraditie. Bij een villa is een *porticus* een stenen zuilengalerij die een gebouw aan enkele zijden kan omgeven. In de houten woonstalhuizen worden buitenstijlen die ver van de boerderij af staan als een *porticus* geïnterpreteerd.³⁰⁰ We moeten onder-

scheid maken tussen twee vormen van de houten *porticus*. Enerzijds kennen we voorbeelden van een uitbouw aan de lange zijden van het gebouw die verder doorloopt dan het gebouw zelf. Voorbeelden van dit type zijn gevonden te Hoogeloon en Druten (afb. 84).³⁰¹ Anderzijds zijn er gebouwen met buitenstijlen die aan drie of vier zijden om een plattegrond heen lopen (afb. 84). Een belangrijk criterium om al dan niet van een *porticus* te spreken is de afstand van de buitenstijlen tot de wand. Huizen van het Haps-type uit de Midden- en Late IJzertijd kennen ook buitenstijlen, die dienden voor de ondersteuning van de dakvoet. Die kleine paaltjes staan echter altijd vlakbij de wand van het gebouw. Zijn de palen echter van grotere omvang en staan zij meer dan ca. 1,5 m. van de buitenwand af, kan er geen sprake zijn van dakvoetondersteunende palen omdat de kap dan al op de grond zou komen, uitgaande van een dakhelling

Afb. 83 Tiel-Passewaaij. De verspreiding van de *fibulae* die met zekerheid tot fase 4-6 behoren. Schaal 1:5000.

³⁰¹ Hoogeloon: Slofstra 1991, 178; Hulst 1978, Abb. 7.

	aantal <i>fibulae</i>	periode	aantal jaren	<i>fibulae</i> per jaar	bevolking	<i>fibulae</i> p/hoofd
fase 1	3	150-50 v.Chr.				
fase 2	249	50 v-40 n.Chr.	90	2,76	32	0,086
fase 3	488	40-150 n.Chr.	110	4,44	52	0,085
fase 4	154	150-210 n.Chr.	60	2,57	48	0,054
fase 5/6	54	210-270 n.Chr.	60	0,9	24	0,038
fase 7	13	290-350 n.Chr.	60	0,22	8	0,028
fase 8	9	350-450 n.Chr.				
	970					

Tabel 17 Tiel-Passewaaij. *Fibula*-gebruik per bewoningsfase.

	aantal <i>fibulae</i>	periode	aantal jaren	<i>fibulae</i> per jaar	bevolking	<i>fibulae</i> p/hoofd
fase 2 pre-Romeins	18	50 – 20 v.Chr.	30	0,6	8	0,075
fase 2 Romeins	231	20 v - 40 n.chr.	60	3,85	32	0,12
fase 3	488	40-150 n.Chr.	110	4,44	48	0,093

Tabel 18 Tiel-Passewaaij. *Fibula*gebruik in de vroege bewoningsfasen.

van 45°. In dat geval ligt het voor de hand dat de dakhelling van het *porticus*-gedeelte minder steil was dan die van de rest van het dak, zodat een omgang op stahoogte ontstond. Van het talrijkere tweede type hebben vooral Oss-Westerveld en Oosterhout de discussie gedomineerd maar zijn ook voorbeelden uit Druten, Wijk bij Duurstede, Breda-Steenakker te noemen (afb. 84).³⁰²

De gebouwen met *porticus* zijn onder meer proto-villa's genoemd. Daarbij is de centrale aanname dat het om een toepassing van Gallo-Romeinse villa-architectuur op de woonstalhuistraditie ging.³⁰³ De term proto-villa, die een ontwikkeling naar villa's impliceert, is terecht bekritiseerd omdat alle voorbeelden aangeven dat de ontwikkeling naar een 'echte' villa nooit gemaakt is.³⁰⁴ De centrale hypothese dat het om een invloed van villa-architectuur ging, werd echter niet ter discussie gesteld. Toch kunnen we daar vraagtekens bij plaatsen. Het Tielse huis 14 is een goed voorbeeld van een zogenoemde *porticus*, met buitenstijlen die tot bijna 2 m. buiten de korte wanden staan. Toch is het bij die boerderij nauwelijks voor te stellen dat het om een element van villa-architectuur gaat. Ten eerste ziet het huis er slordig uit omdat de hoeken niet recht zijn en ten tweede geeft een flinke fosfaatvlek aan dat het zeker om een woonstalhuis gaat, waarbij het woongedeelte kleiner is dan het stalgedeelte. Boven is reeds gesignaleerd dat veeteelt in de Romeinse beleving minder aanzien heeft dan akkerbouw en dat het woonstalhuis daarom moeilijk met Romeinse huisarchitectuur te combineren is. Ook voor huis 3, waarbij dakpannen en vensterglas is aangetroffen, geldt dat er een stalgedeelte aangetoond is door fosfaatverkleuring. Hetzelfde kunnen we bij Oss huis 78 beargumenteren. Ondanks de toegevoegde *porticus* is de kernconstructie van het huis een naadloze voortzetting van de traditionele bouwwijze. De kernconstructie is namelijk precies dezelfde als huis 81, welke in de Late IJzertijd wordt gedateerd, en ook de afmetingen komen geheel overeen.

Het ligt veel meer voor de hand dat de oorsprong van de nieuwe elementen van de Bataafse huizenbouwtraditie niet in de villa-wereld, maar in het leger gezocht moet worden.³⁰⁵ De zogenoemde *porticus* zou dan geen invloed van de civiele villa-architectuur vertegenwoordigen, maar een invloed afkomstig van de militaire architectuur van het legerkamp. Concreet gaat het om de veranda's die aan één of twee zijden de soldatenbarakken en andere militaire gebouwen omgaven. Aangezien veel Bataafse mannen 25 jaar in het Romeinse

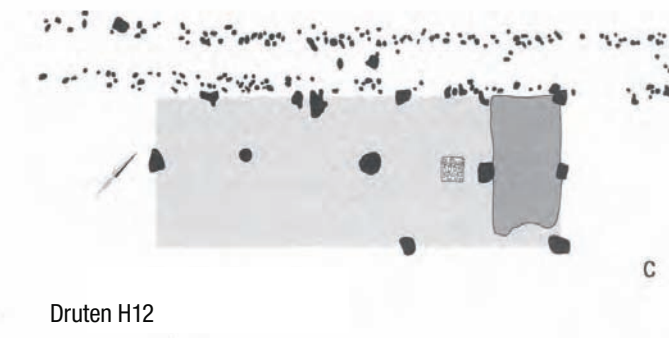
302 Oss huis 78 (Wesselingh 2000, 78-83); Oosterhout huis 1 (Verwers & Kooistra 1990); Druten huis 11, huis 3 (Hulst 1978); Wijk bij Duurstede huis 9, 11, 14, 25 (Vos 2002); Breda huis 47 (Hoegen 2004).

303 Slofstra 1991, 163 en verder; Roymans 1996b, 74.

304 Roymans 1996b, 74, noot 201.

305 Deze term en bovenstaande ideeën zijn ontwikkeld in samenwerking met Wouter Vos; zie ook Vos 2009.

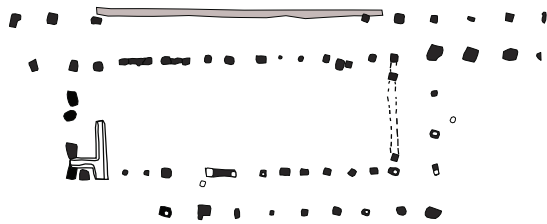
Hoogeloon H 27

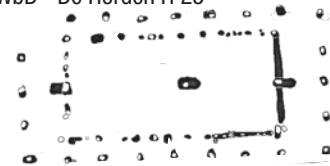
Oosterhout H 1

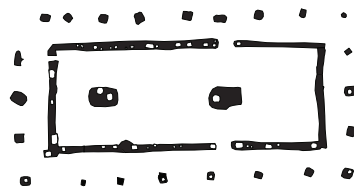
Druten H12

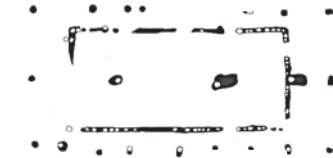
WbD - De Horden H 25

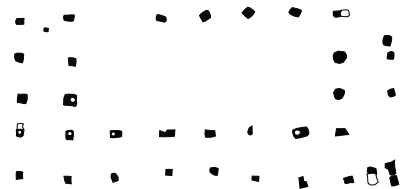
Druten H11

WbD - De Horden H 9

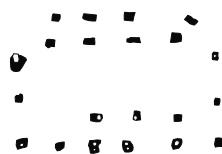
Druten H3

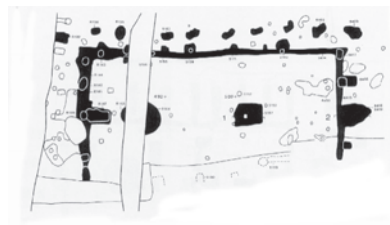
WbD - De Horden H 11

Druten H17

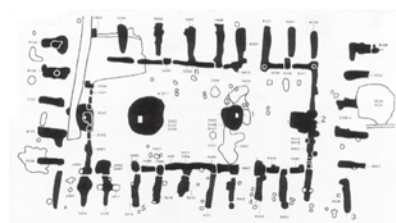
Oss 75

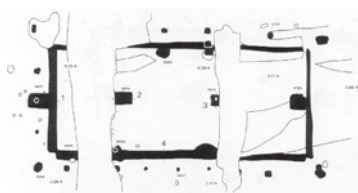
WbD - De Horden H 14

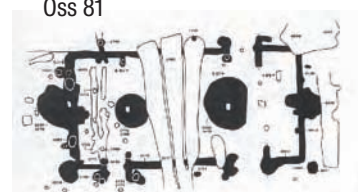
Oss 78

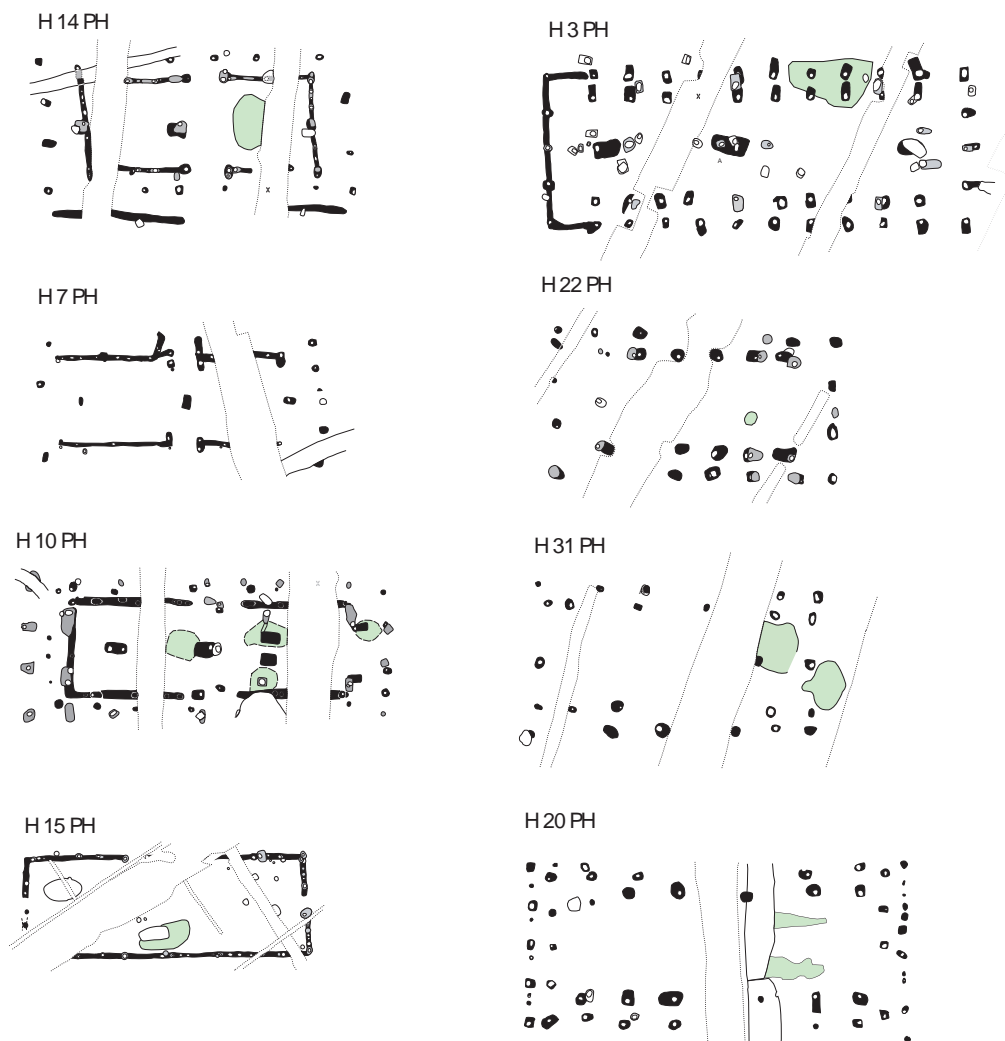
Oss 84

Oss 81

Afb. 84 Huisplattegronden met zogenoemde *porticus* uit diverse opgravingen. WbD = Wijk bij Duurstede.

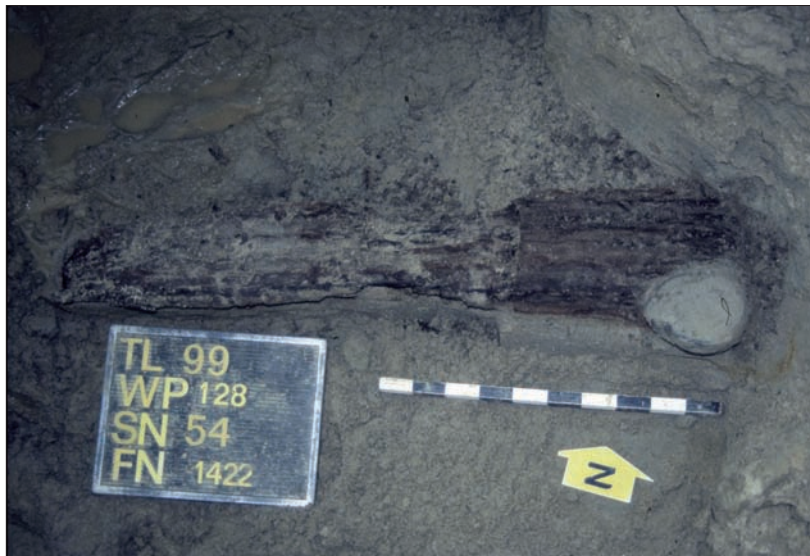
Afb. 85 Tiel-Passewaaij. Voorbeelden van *porticus*boerderijen. PH = Passewaaijse Hogeweg.

leger dienden, is het niet verwonderlijk dat ze bouwkundige elementen uit die wereld verwerkten in de gebouwen waar ze gingen wonen na hun ontslag. Behalve de veranda aan sommige gebouwen (huis 7, 10 en 14 op afb. 85) zijn er meer aanwijzingen voor een militaire architectuur. Bij huis 3 werd vastgesteld dat alledrie de middenstijlen gefundeerd waren op liggende eikenhouten planken (afb. 86). Dit is een constructiewijze die ook in militaire kampen veel werd toegepast, onder andere bij poortgebouwen in het *castellum* Albaniana (Alphen aan den Rijn).³⁰⁶ Deze constructiewijze werd trouwens ook bij het al genoemde huis 78 uit Oss vastgesteld.³⁰⁷

Tenslotte is er in Tiel ook een overlap tussen de genoemde huizen met militaire elementen en de verspreiding van militaria (afb. 58 en 59), wat een concrete aanwijzing is dat de genoemde constructie inderdaad samenhangt met bewoning door veteranen. Met name rondom huis 3 en 10, maar ook huis 20, 22 en 15 zijn veel militaria gevonden, zodat we er vrij zeker van kunnen zijn dat daar een veteraan gewoond heeft. Ook in de buurt van huis 14 en 7 liggen veel militaire uitrustingsstukken maar daarbij is de samenhang tussen huis en vondsten minder zeker omdat de stukken vooral in de vulling van de restgeul zijn gevonden. Elders is reeds beschreven dat huis 3 een overgangsvorm is tussen de tweebeukige huizen met middenstijlen en een huistype met een grote binnenruimte die

³⁰⁶ Polak, Kloosterman & Niemeijer 2004, 59 en afb. 16, 18.

³⁰⁷ Wesselingh 2000, 78.

gekenmerkt wordt door wandstijl-binnenstijlpalen. Deze nieuwe huisvorm ging tevens gepaard met een andere techniek van het bevestigen van de houten constructie. Aanwijzing daarvoor vormen de grote hoeveelheden spijkers van groot formaat die rond huis 3 zijn gevonden (afb. 87), die niet bij de oudere huizen zijn aangetroffen. Een deel van de constructie werd blijkbaar aan elkaar genageld, terwijl men in oudere huizen vermoedelijk veel meer van een pen-gatverbinding gebruik maakte. Het gebruik van spijkers kan tijdwinst tijdens de bouw hebben opgeleverd en de stevigheid van de constructie hebben vergroot. Wellicht werd het door het gebruik van spijkers mogelijk een houten frame op te richten die een zelfstandige, stijve constructie vormde (een gebint). Tot nog toe werd het gebint als een middeleeuwse constructie gezien,³⁰⁸ maar de plattegronden van de huizen 3, 20, 22 en 31 vertonen zo veel overeenkomsten met middeleeuwse plattegronden die direct voorafgaan aan de bootvormige gebouwen³⁰⁹, dat het bestaan van gebinten in de latere 2e eeuw niet langer kan worden uitgesloten.

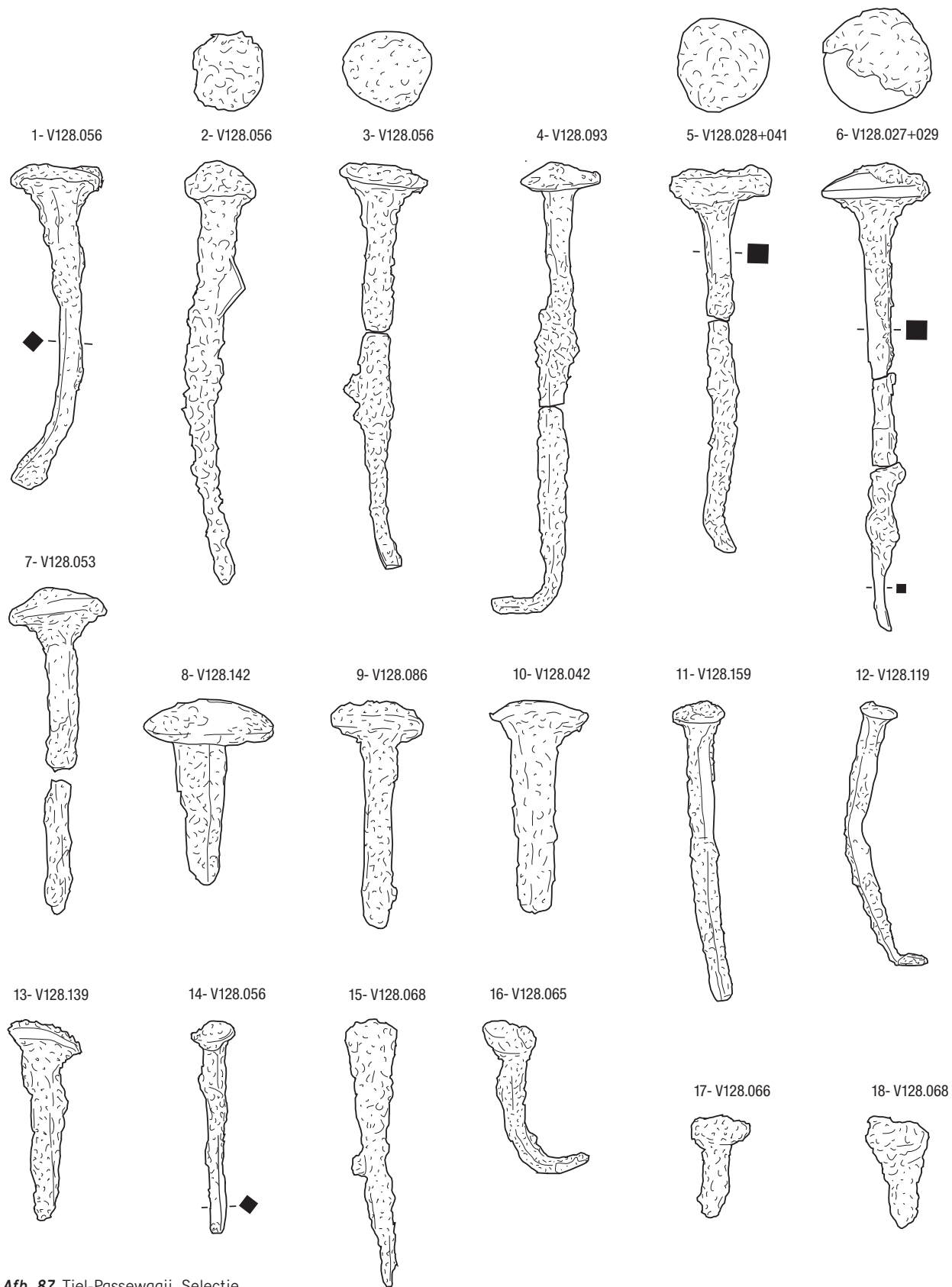
De genoemde huizen 3, 20, 22 en 31 worden vanwege de funderingswijze op houten planken (huis 3), de samenhang met de verspreiding van militaria rondom de plattegronden en de constructiewijze (alle huizen) alsmede het voorkomen van vensterglas (huis 3) en dakpannen (huis 3 en 20) rondom de plattegronden geïnterpreteerd als huizen die door veteranen zijn gebouwd. Dit is dus een tweede type boerderij met elementen van militaire architectuur, naast de plattegronden die gekenmerkt worden door buitenstijlen op enige afstand van de wanden (huis 7, 10 en 14 hierboven). Een laatste boerderij waar ook een veteraan gewoond heeft is huis 15. De constructie van dit huis is niet typisch militair van aard – het gaat om een schijnbaar éénbeukig huis – maar de vele militaria die rondom dit gebouw zijn aangetroffen, wijzen op een veteraan als bewoner. Overigens zijn ook rond deze plattegrond weer vele spijkers van groot formaat aangetroffen, waardoor ook hier gedacht moet worden aan een nieuwe constructiewijze.

Om de besproken plattegronden met enkele Romeinse elementen uit de discussie rondom villa-architectuur te halen, wordt niet langer de term proto-villa gehanteerd maar de meer neutrale aanduiding 'verandaboerderij'. Daarnaast zijn deze gebouwen 'veteranenboerderij' genoemd. Deze laatste term geeft de herkomst van de veronderstelde Romeinse elementen weer, zoals een veranda, enkele dakpannen en vensterglas. We veronderstellen daarmee dat in de meeste boerderijen met een veranda een veteraan woonde. Andersom lijkt het echter niet waarschijnlijk dat veteranen alleen in deze typen boerderijen woonden: het voorbeeld van huis 15 geeft al aan dat oud-soldaten ook in anders geconstrueerde boerderijen woonden.

Afb. 86 Tiel-Passewaaij. De fundering van de middenstijlen van huis 3 op liggende planken.

³⁰⁸ Huijts 1992, 121, 163.

³⁰⁹ Bijvoorbeeld Dommelen huis 3 en 11: Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1988.

Afb. 87 Tiel-Passewaaij. Selectie van spijkers uit de sporen rondom huis 3. Schaal 1:3.

fase	zegel- doosjes	gewich- ten	sleutels	goden- beeldjes	toiletge- rei	vinger- ringen	haar- naalden	armban- den
2	1	1			1	2		3
3.1					1	3		3
3.2	1	1	4		14	1	2	6
4	1	1	2	5	24	11	8	11
5			2	2	1	3		4
6	1	1	2		6	2	6	2
7					4	2	3	3
gedateerd	4	4	10	7	51	23	19	32
ongedateerd	4	6	6	8	30	19	14	52
totaal	8	10	16	15	81	42	33	84

Tabel 19 Tiel-Passewaaij. Chronologische verdeling van enkele categorieën metaalvondsten .

5.3 Materiële cultuur, eigen identiteit en contacten met de Romeinse wereld

5.3.1 Zelfvoorziening versus productie voor de markt

De analyse van het aandeel handgevormd aardewerk tegenover geïmporteerde, op de snelle draaischijf vervaardigde keramiek door de tijd heen heeft in beeld gebracht in welk tempo de bewoners van Tiel-Passewaaij overgingen van zelfvoorziening naar productie voor de markt.

In het begin van de Romeinse tijd (de Augusteïsche periode) gebruikte men uitsluitend handgevormde keramiek die ongetwijfeld lokaal werd vervaardigd. In de Tiberische tijd was reeds een geschatte 30% van de keramiek geïmporteerd. In de Claudisch-Neroonse tijd moet de omslag naar een meerderheid van geïmporteerde keramiek zich hebben afgespeeld, maar uit deze tijd was helaas geen goed aardewerkensemble voorhanden. In de contexten uit de Flavische tijd was nog slechts ca. 10% (grafveld) tot 14% (nederzetting) handgevormd aardewerk aanwezig. In de eerste helft van de van de 2e eeuw werd handgevormd aardewerk geheel niet meer gebruikt: al het vaatwerk werd van de markt betrokken. Dezelfde ontwikkeling is te zien in de frequentie van spin-klossen en weefgewichten. Ook textiel ging men van de markt betrekken. Deze marktafhankelijkheid geldt alleen voor de spullen die men niet zelf produceerde. Uiteraard bleef de gemeenschap de hele Romeinse tijd door een agrarische gemeenschap waar zowel landbouw als veeteelt werd bedreven.

5.3.2 Verspreidingsmechanismen

In een provincie aan de grens van het Romeinse rijk zijn voor de verspreiding van geïmporteerde mobiele materiële cultuur zijn grofweg twee mechanismen denkbaar; ten eerste verspreiding via de markt en ten tweede via het leger. In oudere modellen die uitgaan van een groot verschil tussen geromaniseerde centrale plaatsen als legerkampen en steden enerzijds en traditionele, weinig door de Romeinse culturele gewoonten beïnvloede gemeenschappen op het platteland anderzijds, wordt impliciet vaak het mechanisme van geleidelijke handelscontacten verondersteld. Daarbij komt de lokale bevolking in de directe omgeving van een Romeins legerkamp in het omringende kampdorp in aanraking met Romeinse producten, neemt die met mate over, en met het verstrijken

van de tijd verspreiden Romeinse voorwerpen en gewoonten zich steeds verder over het achterland van de *limes*.

Een tweede model is het veteranenmodel dat door Roymans, Derks, Aarts en Nicolay ontwikkeld is.³¹⁰ In de jaren '80 merkte Willems reeds op dat de Bataaven een speciale plaats aan de grens van het Romeinse rijk innamen door de onevenredig grote etnische recrutering van hulptroepen door het Romeinse leger, en hij was de eerste die deze militaire component betrok bij zijn analyse van het Bataafse platteland.³¹¹ Roymans c.s., die dichte concentraties van 'Romeinse' objecten zoals zegeldoosjes en militaire uitrustingsstukken op het Bataafse platteland registreerden, bouwden voort op Willems' werk en brachten de nieuwe materiële cultuur in verband met terugkerende veteranen. Aangezien de Bataafse mannen 25 jaar in Romeinse krijgsdienst waren geweest en daar allerlei gewoonten hadden overgenomen, brachten zij bij terugkeer naar hun nederzetting Romeinse spullen en kennis van Romeinse gewoonten met zich mee en verspreidden die onder dorpsgenoten. Het feit dat uit iedere familie wel één of twee leden in Romeinse dienst gingen en dat veel van hen terugkeerden, verklaart waarom het hele Bataafse platteland binnen enkele generaties sterk geromaniseerd raakte. In dit veteranenmodel werd niet alleen een verklaring voor de aanwezigheid van Romeinse en militaire materiële cultuur op het 'inheemse', traditionele platteland gegeven, maar werd tevens een plausibel sociaal mechanisme voor een vrij abstract proces als romanisering voorgesteld. Binnen het militaire model moet nog een verschil worden gemaakt tussen objecten die geheel vreemd waren voor de lokale bevolking en door veteranen langzaam geïntroduceerd werden, en objecten die de lokale bevolking wel kende (zoals munten en *fibulae*) maar die veel frequenter gingen circuleren als gevolg van de recrutering.

Het veteranenmodel is niet noodzakelijkerwijs een vervanging van het handelsmodel; beide kunnen naast elkaar bestaan hebben. Handelscontacten kunnen veranderingen in materiële cultuur dichtbij de *limes* en andere centrale plaatsen verklaren, terwijl het veteranenmodel juist vooral een verklaring biedt voor veranderingen verder weg van centrale plaatsen. Ook is het waarschijnlijk dat beide modellen betrekking hebben op verschillende categorieën materiële cultuur. Zo zijn zegeldoosjes en militaire uitrustingsstukken waarschijnlijk verspreid geraakt over het platteland door tussenkomst van veteranen, terwijl geïmporteerd draaischijfwerk wellicht voornamelijk verspreid is geraakt door handelscontacten. Het volume aan mobilia dat een veteraan met zich mee kon nemen, is immers beperkt. Tenslotte is er een verschil tussen de eerste introductie en de latere verwerving als bepaalde objecten eenmaal bekend waren. Het ligt voor de hand dat de lokale bevolking, nadat bepaalde gebruiken of een groep objecten door oud-militairen geïntroduceerd zijn, die objecten ook op markten ging aanschaffen.

Het tempo van verspreiding van bepaalde vondsten is een belangrijke indicatie welk mechanisme in eerste instantie aan het werk is geweest. De verspreiding van materiële cultuur vanuit stedelijke centra naar de verder gelegen rurale gemeenschappen gaat druppelsgewijs en dus langzamer. De van ver weg geïmporteerde zaken zoals olijfolie zijn door handelaren naar centrale plaatsen (legerkampen en kampdorpen) vervoerd, en zullen van daaruit als eerste in rurale gemeenschappen vlakbij die centrale plaatsen verkregen zijn. Het duurde enige decennia voordat die objecten verder weg van die centrale plaatsen ook in grotere aantallen gebruikt werden. Materiële cultuur die door veteranen verspreid werd, kan veel eerder in verweg gelegen gemeenschappen zijn doorgedrongen, omdat er slechts één generatie voorbij ging voor een militair 25 dienstjaren had gemaakt en hij, voorzien van een nieuwe visie op de wereld en vergezeld van 'moderne' voorwerpen, terugkeerde naar zijn plaats van herkomst. Op basis van de geobserveerde chronologie van de Tielse contexten kunnen de boven beschreven categorieën materiële cultuur in drie groepen worden ingedeeld. De munten en *fibulae* (tabellen 17 en 18; afb. 70) kennen een snelle

310 Roymans 2004; Derks & Roymans 2002; Derks & Roymans 2006; Aarts 2005; Nicolay 2007a.

311 Willems 1981; Willems 1984; eerder ook Bloemers 1978 voor het Cananefaatse gebied.

introductie met een piek in de vroege 1e eeuw. Deze twee vondstcategorieën houden verband met recrutering: omdat de eerste generaties Bataafse soldaten dienst deden in hun thuisland, waren ze in staat delen van hun soldij naar familie te sturen in hun nederzetting van oorsprong. Die soldij werd deels omgezet in mobilia zoals *fibulae*, omdat men reeds bekend was met die vorm van decoratie. Een tweede grote groep bestaat uit militaria en paardentuig, zegeldoosjes, gewichten, sloten en slotonderdelen, vingerringen, toiletgerei. Dat zijn objecten die in de IJzertijd niet in onze gebieden voorkwamen. De objecten en de kennis van gebruiken die ermee samenhangen, zijn oorspronkelijk uit het Romeinse leger afkomstig en in de rurale nederzettingen geïntroduceerd door veteranen uit het Romeinse leger die na hun ontslag uit het leger zijn teruggekeerd naar hun nederzetting van oorsprong. Hun kennis van de Romeins geachte gebruiken hebben zij onder hun dorpsgenoten verspreid. Hoewel de introductie van deze objecten geleidelijk is gegaan, zijn er altijd wel enkele vroeg te dateren objecten of contexten aanwezig (tabel 19).

Een derde groep bestaat uit haarnaalden en godenbeeldjes. De late introductie van die categorieën (tabel 19) is een indicatie dat ze niet door veteranen zijn meegenomen maar zich langzaam vanuit stedelijke centra over het platteland hebben verspreid.

Het gedraaide aardewerk is niet onder één van de bovenstaande groepen te scharen maar over de eerste twee verspreid. Sommige aardewerkvormen als de wrijfschaal en (de inhoud van) grote amforen werden op den duur meegenomen omdat men in het leger kennis had gemaakt met de Romeinse smaak en manieren van voedselbereiding. Ook de vroeg te dateren tafelwaar heeft waarschijnlijk een militaire oorsprong. Veel van het 'gewone' gebruiksaardewerk is daarentegen op de markt verkregen, als tegenprestatie voor de agrarische productie die naar de markt werd gebracht.

5.3.3 Verschillen grafveld-nederzetting: de aard van het grafritueel

In het verspreidingsbeeld van de verschillende groepen materiële cultuur, hoe verschillend ook, lijkt één constante te zijn: de meeste vondsten komen uit de nederzettingen, terwijl het centrale grafveld slechts een klein aantal vondsten opleverde. Dit geldt echter alleen voor de metaalvondsten: aardewerk is wel in grote aantallen in het grafveld vertegenwoordigd. In tabel 20 worden aantallen metaalvondsten uit het grafveld en de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg opgesomd. Van de 1430 geïdentificeerde metalen objecten komt 94% uit de nederzetting en slechts 6% uit het grafveld.

Wat zegt deze discrepantie tussen grafveld- en nederzettingenvondsten over het grafritueel? In zijn algemeenheid gaat het bij graven om intentionele deposities, terwijl in nederzettingen voornamelijk sprake is van verlies van dagelijkse gebruiksgoederen of dumps van huishoudelijk afval. De verdeling van metalen objecten lijkt te impliceren dat ze vooral in het dagelijks leven werden gehanteerd, en slechts in beperkte mate voor depositie geselecteerd werden. Dat er bij de 267 graven met bijgiften slechts 90 maal voor gekozen werd een *fibula*, militair uitrustingsstuk, munt of ander gebruiksvoorwerp van metaal mee te geven (graven met alleen ijzeren spijkers niet meegerekend), geeft aan dat dit eerder uitzondering dan regel was.

Metalen objecten hebben vaak iets met decoratie, kleding (sieraden, *fibulae*, schoenspijkers) of gewoonten danwel leefwijze (toiletgerei, messen) te maken. Dat zijn bij uitstek de terreinen waarmee mensen zich van anderen kunnen onderscheiden en daarbij hun persoonlijke identiteit kunnen uiten. Het feit dat dit slechts op beperkte schaal gebeurde, vertelt ons dat het grafritueel niet gericht was op persoonlijke profilering.

Het duidelijkste voorbeeld is wellicht dat van de militaria en paardentuig. We hebben al gezien dat deze dienst deden als memorabilia, als aandenken aan

Tabel 20 Tiel-Passewaaij.
Vergelijking van aantallen metaal-
vondsten uit het grafveld en de
nederzetting aan de Passewaaijse
Hogeweg.

vondstecategorie	grafveld		nederzetting	
	aantal	%	aantal	%
<i>fibulae</i> (n=910)	56	6	854	94
munten (exclusief schatvondsten) (n=227)	22	10	205	90
militaria en paardentuig (n=112)	4	4	108	96
vingerringen (n=36)	2	6	34	94
armbanden (n=75)	3	4	72	96
toiletgerei (glas niet meegerekend) (n=62)	3	5	59	95
zegeldoosjes (n=8)	0	0	8	100
totaal (n=1430)	90	6	1340	94

de diensttijd van oud-soldaten. Het feit dat ze in grote aantallen (in de nederzettingen) worden gevonden, vertelt ons dat de militaire identiteit van deze afgezwaide soldaten belangrijk voor ze was. Het is ook niet verwonderlijk dat teruggekeerde veteranen met hun levenservaring en kennis van andere delen van de wereld enig aanzien kenden binnen de autochtone Bataafse gemeenschappen. Dat deze militaire identiteit, die zo belangrijk was in het dagelijks leven, *niet* tot uitdrukking werd gebracht in het grafritueel, geeft aan dat persoonlijke identiteit normaliter niet werd uitgedrukt in het grafritueel. Ook rijkdom werd niet of nauwelijks tentoongesteld: rijke voorwerpen van edelmetaal zijn vrijwel afwezig. Ook zien we maar weinig variatie in grootte of uiterlijk van de grafmonumenten zelf. Het lijkt erop dat het grafritueel gericht was op eenvormigheid en unificatie: alle doden werden gelijkgesteld, als anonieme voorouders. Status die een overledene tijdens zijn/haar leven genoten had, werd niet uitgedrukt in rijkdom van- of aantal grafgiften.

Er zijn enkele uitzonderingen. Zo is er een fraaie bronzen sleutel gevonden waarvoor althans in rurale nederzettingen geen parallellen bekend zijn (afb. 63 onder). Het lijkt betekenisvol dat dit stuk niet in de nederzetting maar in het grafveld gedeponeerd werd. Ook de zilveren Westgermaanse ogen*fibula* bij graf 253 is exceptioneel omdat alle 1e- en 2e-eeuwse *fibulae* uit de nabijgelegen nederzettingen van brons zijn.³¹² Dat juist dit stuk van zilver is, mag opmerkelijk heten. Bovendien is het stuk intentioneel beschadigd: de naald en veerrol zijn uit hun verband getrokken. De schaarse graven met complete zegelringen (graf 148 en 415), een setje van een oorlepel en natuurstenen zalfplaatje (graf 29), een ijzeren *strigilis* (graf 255) en een stuk paardentuig (graf 252) zijn ook uitzonderingen op de regel. In paragraaf 5.2.2 werden twee complete serviezen van aardewerk en glas besproken, die zeker op het Bataafse platteland opmerkelijk zijn. Samengevat kunnen we stellen dat enkele graven toch een neiging vertonen zich aan het keurslijf van anonimisering te onttrekken, maar dat de algemene trend is dat verschillen in geslacht, leeftijd, rijkdom of aanzien niet in bijgiften werden uitgedrukt, althans niet op een voor archeologen grijpbare wijze. Juist de metaalvondsten zijn in dit opzicht illustratief, omdat voor de meeste categorieën een grote discrepantie tussen de in het grafveld en nederzettingen aanwezige aantallen kan worden gesignaleerd, terwijl dit beeld bij aardewerkvondsten minder duidelijk is.

5.3.4 Materiële cultuur en romanisering

In de sectie over huisplattegronden werden weliswaar ontwikkelingen door de tijd heen en een invloed van teruggekeerde militairen geobserveerd, maar tevens moet geconcludeerd worden dat de essentie van het woonstalhuis

312 Er zijn enkele zilveren spelden in de nederzetting gevonden die echter zonder uitzondering uit de 3e of 4e eeuw stammen.

onveranderd bleef. De gehele Romeinse tijd bleven rurale gemeenschappen op het Bataafse platteland met hun vee onder een dak wonen, terwijl dat in Romeinse villa's niet voorkwam. Over de gehele linie mogen we een bepaald conservatisme vaststellen, het vasthouden aan de voorouderlijke traditie van het woonstalhuis.³¹³

Een vergelijkbare trend zien we in het grafritueel. Ook daarin zijn veranderingen waar te nemen, onder meer het toenemend gebruik van geïmporteerde keramiek en de overschakeling op een collectief grafritueel.³¹⁴ In essentie is het grafritueel echter ongewijzigd: de lijkbehandeling (crematie) en de bijzettingwijze (deponering in een kuil, het oprichten van een kleine heuvel erboven) werden al eeuwen in deze regio gepraktiseerd. Romeinse grafvormen zoals stenen monumenten zien we op het Bataafse platteland in het geheel niet.³¹⁵

Een geheel ander beeld komt uit de mobiele materiële cultuur van Tiel-Passewaai naar voren. Vondsten van munten, *fibulae*, militaria en paardentuig, zegeldoosjes, gewichten, sleutels, haarnaalden, vingerringen, vaatwerk, godenbeeldjes en toiletgerei wijzen op de overname van allerlei gewoonten op het gebied van eten en drinken, lichaamsverzorging, kleding en decoratie, lezen, schrijven, rekenen alsmede religie. De meeste van die gebruiken en objecten zijn afkomstig uit een Romeinse omgeving en voor de Late IJzertijd in onze streken niet aanwijsbaar. Ze vormen daarmee voorbeelden van romanisering: de overname van (elementen) van Romeins geachte gebruiken en voorwerpen. Het gaat niet om incidenten of objecten die als curiosa zijn meegebracht: de nieuwe materiële cultuur is zo talrijk dat zij evident tot de dagelijkse praktijk is gaan behoren. Samenvattend mogen we spreken van een sterke romanisering die veel verder gaat dan tot nu toe werd aangenomen. Die romanisering is weliswaar selectief en partieel (zie de discrepantie tussen huizenbouw en grafritueel enerzijds en de mobilia anderzijds) maar toont aan dat de Bataafse plattelandsbevolking volop in de Romeinse maatschappij participeerde.

De oorsprong van deze vroeg te dateren en veelomvattende romanisering ligt in het Romeinse leger. Enerzijds is dat bepaald door de positionering van Tiel-Passewaai in het directe achterland van de *limes*, anderzijds door de massale participatie van Bataven in de Romeinse hulpstroepen. Door de lange dienstdienst raakten jongemannen uit Tiel-Passewaai geromaniseerd en brachten de kennis en gewoonten over op hun dorpsgenoten, nadat ze in hun nederzetting van oorsprong waren teruggekeerd. Het gaat niet zozeer om een stedelijke- of elitaire cultuur maar om een sterk militaire variant van Romeinse cultuur.

In dit model van romanisering is een sleutelrol weggelegd voor de hulpstroepensoldaten die terugkeerden naar hun nederzetting van oorsprong. Deze soldaten zijn zogenoemde *transcultural mediators*, de bemiddelaars die gewoonten overbrengen van de ene culturele omgeving naar de andere. Hoewel er ongetwijfeld negatieve kanten verbonden waren aan de Romeinse overheersing in zijn algemeenheid en aan de langdurige dienstplicht in het bijzonder, was dienst nemen in de Romeinse legers voor de Bataafse jongemannen een kans, een manier om deel te nemen aan de Romeinse maatschappij zonder dat daarvoor tussenkomst van een elite nodig was. Een militaire carrière was een Bataafse manier van Romeins zijn. De romanisering die we op het Bataafse platteland waarnemen, is daarvan het gevolg.

Deze dubbele identiteit van gewone lieden, gelijktijdig Bataafs en Romeins, blijkt uit de materiële cultuur van een doorsnee rurale gemeenschap, zoals in dit hoofdstuk is betoogd. Anderzijds is die ook voor individuen van hogere status geattesteerd. Het oprichten van stenen monumenten met inscripties was een dure aangelegenheid en daarom vooral voorbehouden aan de elite. In de inscripties waarin Bataven worden genoemd, gaat het in veel gevallen om lieden met een Romeinse naam, waarbij wordt toegevoegd dat zij *natione Batavus* zijn.³¹⁶ Uit het feit dat zijn hun oorsprong noemen, mag een Bataafse identiteit worden afgeleid, terwijl het gegeven dat zij een Romeins medium (de in het Latijn beschreven steen) kiezen, aangeeft dat zij zich ook Romeins voelden.

313 *Roymans, in voorbereiding.*

314 *Zie paragraaf 8.4.2.*

315 *Roymans, in voorbereiding.*

316 *Derks 2004; 2009.*